

# Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἀναφορά στὸν Ἀντόνιο Γκράμσι



Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Νοέμβριος 2007 • τεύχος 160 • € 5



Ο ΠΟΛΙΤΗΣ  
Μηνιαία Έπιθεώρηση  
Νοέμβριος 2007  
τεύχος 160 • 5 €

## ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

*Ελλάδα*  
Έτήσια (12 τεύχη): 40 €  
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €  
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €  
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

*Ευρώπη, Κύπρος*  
Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

*Άλλες χώρες*  
Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:  
Άγγελος Έλεφάντης  
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος  
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού  
401740-48 (παρακαλούμε να  
αναγράφεται τό όνομα του  
καταθέτη)

ή  
μέ ταχυδρομική έπιταγή  
στή διεύθυνση του περιοδικού

Γιά τούς συνδρομητές  
του έξωτερικού:  
IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324  
0174 048  
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

## ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης  
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472  
τηλ. 210-6470079 &  
fax: 210-6470696  
e-mail: poliths@otenet.gr

**Κωδικός: 1572**

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.  
Άγαθίου 3, τηλ. 210-6460338  
Άθήνα

## Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Ο άρχηγός-πρόεδρος:  
άπό τόν πρόεδρο στον άρχηγό; .....7  
Μιχάλης Σκομβούλης, Έρχονται τά Χριστούγεννα:  
γιά τήν εϋθύνη του καταναλωτή .....9  
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Άγοράζοντας χρόνο  
στό Μπαλί .....12

Άγγελος Έλεφάντης, Πέρα άπό τή Μεγέθυνση .....13  
Γιάννης Βούλγαρης, «Άναγνώσεις» του Γκράμισι  
Μιά άναδρομή άπό τήν όπτική τής  
παγκοσμιοποίησης .....18  
Μαρία Τζεβελέκου, Τά «Τετράδια τής Φυλακής»  
του Άντόνιο Γκράμισι .....25  
Μαρίνα Κόντη, Τά θέματα τής Έκθεσης Ίδεών  
στis Πανελλήνιες Έξετάσεις (1983-2001) .....31  
Παναγιώτης Ποϋλος, Δύο τροπές του έθνικισμού:  
Κρότσε και Γκράμισι .....37  
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Διαβάζοντας τόν  
«Ήγεμόνα» .....43

Βασίλης Ζουναλής, Ο Ίανός του έθνικισμού .....49  
Άγγελος Έλεφάντης, Γιώργος Κατηφόρης.  
Σάμπα και κολέγιο .....52  
Στρατής Μπουρνάζος, Σταύρος Ζουμπουλάκης.  
Στή σκηνή του κόσμου .....54  
Σία Άναγνωστοπούλου, Τάσος Κωστόπουλος.  
Πόλεμος και Έθνοκάθαρση .....56  
Δημήτρης Άρβανιτάκης, Συλλογή Hubert Pernot.  
Έξερευνώντας τήν Ελλάδα.  
Φωτογραφίες 1898-1913 .....59  
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις .....64

Έξώφυλλο: Σύνθεση μέ βάση φωτογραφία του Γκράμισι,  
άπό τό μπλόγκ του Ν. Περόνι ([www.nicolaperoni.it](http://www.nicolaperoni.it)).

### Άγαπητοί φίλοι και φίλες,

«Ο Πολίτης», τήν Παρασκευή 18 Ίανουαρίου 2008,  
μετά τίς 10 τό βράδυ όργανώνει συγκέντρωση στό  
πρώην μπάρ «Συχνότητες» και τώρα «Κήπος»,  
Έμμανουήλ Μπενάκη 87, Έξάρχεια.

Στόχος, ή οικονομική ενίσχυση του περιοδικού και  
ειδικότερα να ιδωθοϋμε και να τά ποϋμε.

Τιμή πρόσκλησης: 15 ευρώ  
(περιλαμβάνεται ένα ποτό).

Θά χαροϋμε να σās δοϋμε.

Ύπενθυμίζουμε ότι μια συνδρομή στον Πολίτη είναι  
ένα ώραιο δάωρο για τούς φίλους σας. Σās ευχόμαστε  
καλές γιορτές και ευτυχές τό νέον έτος.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ





## Ὁ ἀρχηγός-πρόεδρος: ἀπό τόν πρόεδρο στόν ἀρχηγό;

Δέν εἶναι φυσικά χωρίς σημασία ἡ ἐκλογή προέδρου —παλιότερα, στήν κομμουνιστική παράδοση, τοῦ γενικοῦ γραμματέα— σέ ἕνα κόμμα τῆς Ἀριστερᾶς. Τό ἴδιο ἰσχύει φυσικά καί γιά τήν ἐκλογή τοῦ προέδρου τοῦ Συνασπισμοῦ. Ὁ πρόεδρος εἶναι ὁ κορυφαῖος πολιτικός ἡγέτης, αὐτός πού, καί πρός τό ἐσωτερικό τοῦ κόμματος καί πρός τήν κοινωνία ὀλόκληρη — ἐκφράζει τήν πολιτική τοῦ κόμματος. Εἶναι ἐντεταλμένος νά προβαίνει στούς ἀναγκαίους πολιτικούς χειρισμούς, νά καθοδηγεῖ τήν πολιτική μάχη πού διεξάγει κάθε στιγμή τό κόμμα. Στήν ποιότητα τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη δοκιμάζεται ἡ ποιότητα καί ἡ ἀποτελεσματικότητα ὀλόκληρου τοῦ κόμματος.

Συνεχίζοντας αὐτές τίς ἀπλές σκέψεις, τά αὐτονόητα δηλαδή, νά προσθῆσω ὅτι ὁ πρόεδρος, ὅσο σπουδαῖος κι ἄν εἶναι ὁ ρόλος του, δέν εἶναι τό ἀποκλειστικό ὄργανο ἐκπόνησης καί ἄσκησης τῆς πολιτικῆς. Κάτι τέτοιο συνέβαινε στή σταλινική ἐποχή, πού ὁ γραμματέας καί ἦταν καί ὀνομαζόταν ἀρχηγός: ὁ μέγας ἀρχηγός, πού συγκέντρωνε ὅλες τίς ἐξουσίες. Ἔχουν ἄπειρα εἰπωθεῖ γι' αὐτές τίς ἀρχηγικές καταστάσεις, πού τόσο κόστισαν στό κομμουνιστικό κίνημα. Καί στό δικό μας τό κίνημα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, στή δική μας Ἀριστερά δέν ἰσχύει πλέον ἡ ἐνός ἀνδρός ἀρχή, οὔτε ὁ ἀνδρεοπαπανδρεϊσμός, ὅπως συμπυκνώθηκε στό δόγμα «ὅλες οἱ ἐξουσίες ἀνήκουν στόν ἀρχηγό καί ἀσκοῦνται ἐπ' ὀνόματί του». Ἐμεῖς δέν ἔχουμε ἀρχηγό, παρά τό γεγονός ὅτι γιά τό ἐπίσημο πολιτικό σύστημα τοῦ τόπου ἕκαστον κόμμα ἔχει τόν ἀρχηγό του καί συχνά-πυκνά ἔχουμε συνάξεις ἀρχηγῶν, ὅπως στά ὀνομαζόμενα «ντιμπέιτ».

Γράφω τά παραπάνω ἐνῶ ὁ ὀμολογουμένως πετυχημένος πρόεδρος τοῦ ΣΥΝ, ὁ Ἀλέκος Ἀλαβάνος, ἀποχωρεῖ ἀπό τήν προεδρία τοῦ κόμματος καί, παράλληλα, μέχρι αὐτή τή στιγμή, ἔχουν κατατεθεῖ οἱ ὑποψηφιότητες τοῦ Φώτη Κουβέλη καί τοῦ Ἀλέξη Τσίπρα. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ὀργανώσεων τοῦ κόμματος, περί τούς 1200, θά ἔχουν νά ἐπιλέξουν, τόν Φλεβάρη τοῦ 2008, ἕνα ἀπό τούς δύο, ἢ, ὅπως εἶπε ὁ γραμματέας τοῦ ΣΥΝ Νίκος Χουντής, «τά μέλη τοῦ ΣΥΝ ἔχουν δύο θαυμάσιες ἐπιλογές γιά τήν προεδρία». Παράλληλα, καί ὅπως εἶναι ἀπόλυτα φυσικό,, μέλη καί στελέχη τοῦ κόμματος ἄρχισαν ἤδη νά τάσσονται μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο ὑποψήφιο, ἐνῶ δέν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι πού μιλοῦν γιά τό «δαχτυλίδι» πού προσφέρει ὁ ἀπερχόμενος πρόεδρος Ἀλέκος Ἀλαβάνος, στόν ὑποψήφιο Ἀλέξη Τσίπρα.







Μήπως πρέπει καί ἐγώ ἢ ἄλλοι συνεργάτες τοῦ Πολίτη νά ποῦμε ποιόν ἀπό τούς δύο προτιμᾶμε; Σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾶ, δέν ἔχω πρόβλημα ἐπιλογῆς — δέν εἶμαι μέλος τοῦ κόμματος, δέν πρόκειται νά ψηφίσω. Βέβαια, ὡς ἀριστερός ἔχω τήν ἀποψή μου, πολύ περισσότερο πού, ὅπως κι ὄλοι, θεωρῶ τήν ἐπιλογή τοῦ νέου προέδρου θέμα μεγάλης πολιτικῆς σημασίας, καί γιά τό κόμμα τοῦ ΣΥΝ καί γιά ὅλη τήν Ἀριστερά καί τούς ἀριστερούς.

Ὡστόσο, ἔχω τήν αἴσθηση ὅτι ἐνῶ οὔτε ἐπισήμως οὔτε ἀνεπισήμως ἔχουμε ἀρχηγό, δέν θέλουμε νά ἔχουμε ἀρχηγό, ἐνῶ γνωρίζουμε πολύ καλά ὅτι ὁ πρόεδρος δέν εἶναι ἀρχηγός, παρά ταῦτα ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὑπῆρξαν οἱ ὡς τώρα πρόεδροι τοῦ ΣΥΝ (καί ὁ Νίκος Κωνσταντόπουλος καί ὁ Ἀλέκος Ἀλαβάνος), τούς προσομοιώνει —παρόλο πού δέν τό ἐπιδίωξαν— μέ οἰοῦναι ἀρχηγούς. Ὑπάρχει, δηλαδή, γιά τούς σημερινούς ἀριστερούς τῆς ἀνανέωσης ἕνα εἶδος διολίσθησης ἀπό τόν πρόεδρο στόν ἀρχηγό. Μοιάζει ὁ πρόεδρος ὡσάν νά εἶναι ὄχι μόνο ὁ κεντρικός ἡγέτης, ἀλλά τό ἀποκλειστικό κέντρο ἄσκησης πολιτικῆς. Κι αὐτό εἶναι πολύ σοβαρό, ἔστω κι ἂν οὔτε οἱ ὡς τώρα πρόεδροι ἀσκοῦσαν προσωπική πολιτική οὔτε εἶχαν αὐτονομηθεῖ ὡς πρὸς τήν ὑπόλοιπη ἡγεσία οὔτε τούς εἶχε τσιμπήσει ἡ μύγα τοῦ ἀρχηγισμοῦ. Οἱ αἰτίες αὐτῆς τῆς διολίσθησης πολλές· ἡ προσβολή καί τῆς Ἀριστερᾶς ἀπό τήν πολιτική ὡς θέαμα, ἀπό τή μετατροπή τοῦ ἡγέτη σέ σόουμαν, τῶν ΜΜΕ, δέν εἶναι ἀπό τίς μικρότερες αἰτίες.

Πρόσφατα, στό ΠΑΣΟΚ ξέσπασε τό γνωστό νταβαντούρι μέ τίς μελοδραματικές ἐξάρσεις, γιά τήν ἐπιλογή τοῦ νέου ἀρχηγοῦ. Γιατί ὅμως; Ἀπλούστατα, στό ΠΑΣΟΚ θέλουν νά ἔχουν ἀρχηγό: γι' αὐτούς ὁ ἀρχηγός εἶναι οὐσιαστικά τό μοναδικό κέντρο ἄσκησης τῆς πολιτικῆς, ἀπό τόν ὁποῖο ὅλα ξεκινοῦν καί στόν ὁποῖο ὅλα καταλήγουν. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο ἡ «ἐκλογή» τοῦ νέου ἀρχηγοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ ἦταν τόσο δραματοποιημένη καί τόσο ἀπολιτική ἢ ἐπιλογή τοῦ ἀρχηγοῦ σημαίνει γιά τά πασοκικά ἦθη «ἢ ὅλα ἢ τίποτε».

Ἄν, λοιπόν, ἔχουμε μιά διολίσθηση καί στόν ΣΥΝ ἀπό τόν πρόεδρο στόν ἀρχηγό, ἂν, μέ ἄλλα λόγια, φτάχτηκε ἄτυπα μιά θέση καί μιά λειτουργία «ἀρχηγοῦ», τότε τό ὅλον πράγμα ὀδεύει πρὸς μιά ὑπερπολιτικοποίηση τοῦ ἀρχηγικοῦ κέντρου, πού τή συνοδεύει, ἀναγκαστικά, μιά ἀποπολιτικοποίηση τῆς κομματικῆς βάσης, τουτέστιν μιά λειτουργική ἐλλειμματικότητα τῆς βάσης: παύει νά εἶναι λειτουργούσα βάση. Γι' αὐτό καί τό φαινόμενο τῆς δραματοποίησης τοῦ ζητήματος τῆς ἐπιλογῆς τοῦ νέου προέδρου.

Αὐτή τήν αἴσθηση-ἐκτίμηση ἔχω. Καί εὐχομαι, εἰλικρινά, νά διαψευστῶ ἑκατό τοῖς ἑκατό.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης





## Ἔρχονται τὰ Χριστούγεννα: γιά τήν εὐθύνη τοῦ καταναλωτῆ

«Toi petit chinois  
Que tu fabriques mes jeux avec tes petits doigts  
C'est un peu grâce à moi»<sup>1</sup>

Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι αὐτά πού ἔχουμε ἤδη ἀγοράσει καί αὐτά πού ἀκόμα θά ἀγοράσουμε μέ αὐξανόμενους ρυθμούς τίς ἐπόμενες μέρες ἔχουν τά περισσότερα πάνω τους ἓνα περίεργο σηματάκι, πού θά τό βρεῖ ὁποῖος τά ψηλαφίσει μέ ἐπιμονή. Πρόκειται γιά τό σηματάκι πού γράφει «made in...China, Taiwan, Hong Kong, India...». Τό σηματάκι αὐτό εἶναι θά ἔλεγε κανεῖς μιά δοκιμασία γιά τό φетиχισμό μας ἀπέναντι στό ἐμπόρευμα: εἶναι πολύ μικρό γιά νά τό δοῦμε εὐκόλα, κι ἔτσι χάνεται μέσα στό ἐμπόρευμα, τό ὁποῖο δέν γνωρίζουμε πῶς φτιάχτηκε καί ἀπό πού ἦρθε, τό βλέπουμε μόνο, αὐτό, ὡς ἄμεσο ὅλο. Ταυτόχρονα τό σηματάκι αὐτό ἐπιμένει νά ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀρχή μιᾶς ἀλυσίδας πού ἂν τήν ἀκολουθοῦσε κανεῖς θά μπορούσε νά φτάσει σέ κάποιους πού ἴσως καί νά ζοῦν ὑπό συνθήκες πού ὁ Μάρξ θά ἀποκαλοῦσε «ἀπόλυτης ὑπεραξίας», πού μπορεῖ ἄρα νά εἶναι καί ἀνήλικοι μιά καί στήν ἀπόλυτη ὑπεραξία δέν ὑπάρχουν ἀκόμα νόμοι γιά τήν παιδική ἐργασία, καί μπορεῖ τέλος νά δουλεύουν μέ αὐταπάρνηση ἀκόμη ἀκόμη καί γιά τό κομμουνιστικό θαῦμα τῆς μελλοντικῆς ὀργανώτριας τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων.

Οἱ δυτικές κοινωνίες πού προσπαθοῦν μέ κάθε τρόπο νά ἀπωθήσουν τό γεγονός τῆς σκληρῆς, σωματικῆς, χειρωνακτικῆς ἐργασίας, τοποθετώντας το εἴτε στά ὑπόγεια ὑποδοχῆς τῶν μεταναστῶν τους εἴτε στά ἀνταγωνιστικά πλεονεκτήματα τῶν «ἀναδυόμενων οἰκονομιῶν», ἐνῶ μιᾶνε παράλληλα γιά ἀποῦλοποίηση καί «πληροφοριοκοποίηση», βρίσκουν τή ζωή τους βυθισμένη σ' αὐτή τήν ἐργασία, ἀντιμετωπίζοντας μόνο τά ἀπανταχοῦ παρόντα ἀποτελέσματα της, μπορώντας ὅμως νά δοῦν μέ δυσκολία μόνο τά ἴχνη της σ' αὐτό τό «made in...». Ἄν ἡ ἰδεολογία ἦταν ἀλήθεια, ἂν ἡ πληροφορία μπορούσε νά παράγει ἀπό μόνη της ὅλη αὐτή τή λαμπερή ὑλικότητα ἐντός τῆς ὁποίας, εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς, συνεχίζουν νά ζοῦν οἱ ἄνθρωποι, θά μπορούσε νά ἐξηγήσει τή δύσκολη ἀντίσταση τῆς πραγματικότητας, ὅτι δηλαδή γιά περίεργο λόγο αὐτή ἡ παραγωγή (αὐτό τό *made*) χρειάζεται νά γίνει στήν

1. «Ἐσύ μικρό κινεζάκι  
Πού φτιάχνεις τά  
παιχνίδια μου μέ τά  
μικρά σου δάχτυλα  
Εἶναι καί λίγο ἐξαι-  
τίας μου»

(Ἀναρχικό ποιηματάκι  
γραμμένο πάνω σέ χρι-  
στουγεννιατικῆ διαφήμι-  
ση παιδικῶν παιχνιδιῶν  
στό μετρό τοῦ Παρι-  
σιού).

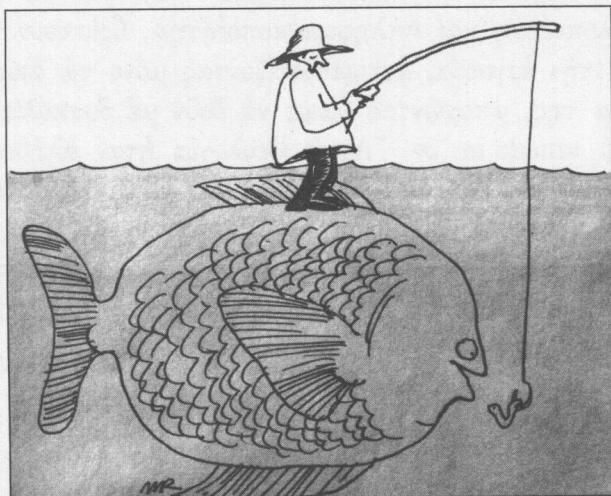




Κίνα ἢ τὴν Ἰνδία καὶ ὄχι στίς χῶρες πού «παράγουν» πληροφορία. Ἄν πάλι ἦταν ἀπλῶς καὶ μόνο ψέμα, δηλαδή δέν ἦταν ἰδεολογία, δέν θά μπορούσε νά ἐμφανίζει στή συνείδησή μας ὡς «κοινωνία τῆς πληροφορίας» τόν ὀρισμένο σύνθετο τύπο ἐσωτερικοῦ καὶ διεθνoῦς καταμερισμοῦ ἐργασίας πού συγκροτεῖ αὐτό πού μέ κάποια ξεροκέφαλη ἐπιμονή θά ὀνομάζαμε σύγχρονο καπιταλισμό.

Ἀπέναντι σ' αὐτή τὴν ἀλυσίδα ὁ καταναλωτὴς ὡς ἄτομο —καὶ μόνο ὡς τέτοιο μπορούμε νά τόν σκεφτοῦμε— μοιάζει ἀδύναμος. Ἀκόμη καὶ ἂν ἀκολουθήσει τὴν ἀλυσίδα, ἡ αἴσθησις τῆς ἀδυναμίας του ἀπέναντί της τοῦ δίνει μιά ἰσχυρὴ δικαιολογία ὥστε νά τὴν ξεχάσει καὶ νά παραδοθεῖ εὐκολα στή δικιά του καλὰ συγκροτημένη ἐπιθυμία καὶ κυρίως στήν γκρίνια τοῦ παιδιοῦ του, τό ὁποῖο μέ τὴ σειρά του, μετὰ ἀπὸ ἀρκετές ὥρες ἐκθεσης στή διαφήμιση, ἔχει ὑποστειῖ ἐξίσου εὐκολα τὴ συστηματικὴ μορφοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν του πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἐμπορεύματος. Ὁ καταναλωτὴς, χωρίς νά τό καταλαβαίνει, γίνεται ὁ ἴδιος μέρος τῆς ἀλυσίδας, ἴσως μάλιστα, ἀπὸ ἀρκετές ἀπόψεις, ὁ τελικὸς κρίσιμος κρίκος της. Ἡ λυτρωτικὴ λήθη συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν ἀπώθησις μιᾶς δυνατότητας πλήρους συνειδητοποίησης ὡς οὐτοπικῆς· καὶ πράγματι, ἡ ἀπαγκίστρωση ἀπ' ὅλα τὰ «made in...» μόνο σέ μιά ρομαντικὴ «ἐπιστροφή στή φύση» θά μπορούσε νά ὀδηγήσει, ἰδέα ἄλλωστε ἀνήκουσα σέ κάποιους περασμένους καὶ ξεχασμένους πού νόμισαν πῶς μέ τὴν κριτικὴ τῆς «καταναλωτικῆς κοινωνίας» θά ὑπερέβαιναν τὴν «κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου». Μεταξύ ὅμως τοῦ ρομαντικοῦ βολонταρισμοῦ καὶ τῆς ἀσυνείδητης καὶ ἐν τέλει ἀσυνείδητης καταναλωτικῆς λήθης, θά ἤθελα νά πιστεύω ὅτι ὑπάρχει καὶ κάποια ἄλλη δυνατότητα. Αὐτά τὰ λίγα, χωρίς συγκεκριμένη πρόταση.

Μιχάλης Σκομβούλης







## Ἀγοράζοντας χρόνο στο Μπαλί

Στον ἐγχώριο ἀλλά καί στόν διεθνή Τύπο τῶν ἡμερῶν ἡ διαπίστωση εἶναι κοινή: ἡ πολυαναμενόμενη διάσκεψη τοῦ ΟΗΕ γιά τίς Κλιματικές Ἀλλαγές στό Μπαλί τῆς Ἰνδονησίας κατέληξε σέ φιάσκο. Οἱ ΗΠΑ ἀλλά καί ὀρισμένες ἀπό τίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες σαμποτάρισαν τίς ἐργασίες τῆς συνδιάσκεψης, μέ ἀποτέλεσμα ἡ τελική διακήρυξη νά μή λείπει τίποτε οὐσιαστικό γιά τήν ταμπακιέρα. Τό μόνο πού κατάφεραν οἱ συμμετέχοντες ἦταν νά καταλήξουν σέ ἕναν «ὀδικό χάρτη» γιά τίς κλιματικές ἀλλαγές, πού ἔχει ὡς τελικό στόχο μία νέα διάσκεψη, τό 2009 στή Δανία. Ἡ εὐρωπαϊκή ἀπαίτηση γιά μείωση τῶν ἐκπομπῶν ἀερίου ἀπό 25% ἕως 40% μέ χρονικό ὀρίζοντα τό 2020 σκόνταψε στήν ἄρνηση κυρίως τῶν ΗΠΑ (ἀλλά καί τῆς Κίνας καί τῆς Ἰνδίας), πού προτίμησαν τόν ἀργό χρόνο τῶν «ἐνδιάμεσων σταθμῶν» καί τῶν ἐπιμέρους συνομιλιῶν, παραπέμποντας τήν ἀναζήτηση μιᾶς σοβαρῆς λύσης στό μέλλον. Ἔτσι, τό Πρωτόκολλο τοῦ Κιότο θά πάψει νά ἰσχύει τό 2012, χωρίς νά διαφαίνεται ἀπό τώρα μία σοβαρή δεσμευτική συνθήκη πού θά τό ἀντικαταστήσει. Στήν ἀνακοίνωσή του τό Ἑλληνικό Γραφεῖο τῆς Greenpeace, περιγράφει μέ μελανά χρώματα τήν κατάσταση: «Δυστυχῶς οἱ σύνοδοι δέν ἄκουσαν τίς προειδοποιήσεις γιά τίς καταστροφικές συνέπειες τῶν κλιματικῶν ἀλλαγῶν τῆς, βραβευμένης μέ Νόμπελ Εἰρήνης, Διακυβερνητικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τίς Κλιματικές ἀλλαγές. Τά ἐπόμενα δύο χρόνια, θά χρειαστεῖ μεγάλη πίεση ἀπό πολίτες, ἐπιστήμονες καί ὀργανώσεις, ὥστε νά ἐξασφαλίσουμε ὅτι τό νέο Κιότο θά περιλαμβάνει φιλόδοξους ποσοτικούς στόχους καί αὐστηρά χρονοδιαγράμματα».

Εἶναι προφανές πῶς πίσω ἀπό τήν ἀποτυχία αὐτῆς τῆς συνδιάσκεψης μπορεῖ κανεῖς νά διακρίνει τήν οἰκολογική ἀποτυχία τοῦ καπιταλιστικοῦ μοντέλου ἀνάπτυξης, καθῶς καί τίς ἀντιστάσεις του στήν προσαρμογή στά νέα δεδομένα, πού φέρνουν οἱ παγκόσμιες κλιματικές ἀλλαγές. Τό πρόβλημα, ὡστόσο, δέν εἶναι στενά «οἰκολογικό». Αὐτό τό ξέρουν καλά ὅσοι ἔσπευσαν νά «ἀγοράσουν χρόνο» στό Μπαλί, διαβλέποντας μία νέα ἐπιθετικά ἀναπτυσσόμενη ἀγορά. Ἡ κλιματική ἀλλαγή θά αὐξήσει τό χάσμα πλούσιων-φτωχῶν χωρῶν, ἐντατικοποιώντας παράλληλα «τό ἐμπόριο τοῦ δικαιώματος τῆς ρύπανσης»: οἱ πλούσιες χῶρες, δηλαδή, θά συνεχίζουν, στά ἐπόμενα —ἀραγε πόσα;— χρόνια, νά στηρίζουν τίς ἐγχώριες βιομηχανίες τούς ἐξαγοράζοντας φτηνές «πιστώσεις ρύπων» ἀπό τίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες, ἀντί νά ἐφαρμόσουν τά ἐνδεχομένως δαπανηρά μέτρα πού χρειάζονται γιά ἕνα οἰκολογικό μοντέλο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Στίς διεθνεῖς ἀγορές, μία νέα καί πολλά ὑποσχόμενη χρηματιστηριακή δραστηριότητα ἔχει κάνει ἤδη τήν ἐμφάνισή της. Καθημερινά «εἰσέρχονται» στό Χρηματιστήριο ἑταιρεῖες πού ἀσχολοῦνται μέ τίς τίμες τῶν πιστώσεων ἄνθρακα καί τίς ἐπενδύσεις στόν ἐνεργειακό τομέα τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν. Πίσω ἀπό τίς χρονοβόρες καί ἀναβλητικές συνδιασκέψεις γιά τίς κλιματικές ἀλλαγές, ἀναπτύσσεται μία ταχύρυθμη οἰκονομική κερδοσκοπία πού ἀκυρώνει κάθε ἔννοια «οἰκολογικῆς δικαιοσύνης». Ἡ συνδιάσκεψη τοῦ Μπαλί ἐπισφράγισε μέ τόν πιό εὐγλωττο τρόπο μία παλιά ἀρχή τοῦ καπιταλισμοῦ: ὁ χρόνος εἶναι χρῆμα.

Γιάννης Παπαθεοδώρου



# ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ

του Άγγελου Ήλεφάντη

**Σ**τίς 18 Μαρτίου 1968, μερικές εβδομάδες πριν από τή δολοφονία του, ο Ρόμπερτ Κέννεντυ, αδελφός του επίσης δολοφονηθέντος τό 1963, προέδρου των ΗΠΑ Τζών Φιτζέραλντ Κέννεντυ, εξεφώνησε έναν βαρυσήμαντο λόγο στό Πανεπιστήμιο του Κάνσας, από τόν όποιο παραθέτω τό παρακάτω απόσπασμα:

Τό Άκαθάριστο Έθνικό Προϊόν μας παίρνει υπόψη του στούς λογαριασμούς του τή ρύπανση τής ατμόσφαιρας, τή διαφήμιση γιά τόν καπνό και τίς διαδρομές των άσθενοφόρων πού περιμαζεύουν τούς τραυματίες των αυτοκινητιστικών άτυχημάτων από τούς δρόμους μας. Καταγράφει λογιστικά τά συστήματα άσφαλείας πού εγκαθιστούμε γιά νά προστατεύουμε τίς κατοικίες μας, και τό κόστος των φυλακών όπου εγκλείονται όσοι καταφέρνουν νά τίς διαρρήξουν. Τό ΑΕΠ ένσωματώνει τό κόστος τής καταστροφής των δασών σεσκίας και τήν αντικατάστασή τους από μιά πολεοδομία πολυπλόκαμη και χαοτική. Περιλαμβάνει τήν παραγωγή του ναπάμ, των πυρηνικών όπλων και τεθωρακισμένων όχημάτων τής άστυνομίας, προορισμένων νά καταστέλλουν τίς ταραχές στις πόλεις μας. Καταγράφει λογιστικά τήν κατασκευή του τυφεκίου Whitman και του μαχαιριου Spreck, όπως και προγράμματα τηλεόρασης πού έξυμούν τή βία, μέ σκοπό τήν πώληση παιχνιδιών πού άντιστοιχούν στά παιδιά μας.

Άντίθετα, τό ΑΕΠ δέν ύπολογίζει τήν ύγεια των παιδιών μας, τήν ποιότητα τής εκπαίδευσής τους ή τή χαρά των παιχνιδιών τους. Δέν μετρά τήν όμορφιά τής ποιήσής μας ή τή σταθερότητα των γάμων μας. Δέν όνειρεύεται νά άποτιμήσει τήν ποιότητα των πολιτικών μας συζητήσεων ή τήν άκεραιότητα των κοινοβουλευτικών μας αντιπροσώπων. Δέν παίρνει υπόψη τό θάρρος μας, τή σοφία μας ή τήν κουλτούρα μας. Μέ δυό λόγια, τό ΑΕΠ μετράει τά πάντα, εκτός άπ' ό,τι κάνει τή ζωή ν' αξίζει γιά νά τή ζήσει κανείς\*.

Ό Ρόμπερτ Κέννεντυ μ' αυτούς τούς δύο άντικριστούς καταλόγους, άναδεικνύει δραστηριότητες ύψηλου άντικοινωνικού, έως και άνήθικου, κόστους, οι όποιες λαμβάνονται υπόψη κατά τόν ύπολογισμό του ΑΕΠ, οι ρυθμοί μεγέθυνσής του, κοντολογίς ο πλούτος του Έθνους («Ό πλούτος των Έθνών», κατά τή μνημειώδη έκφραση του Άνταμ Σμίθ). Είναι αυτονόητο ότι ο κατάλογος αυτός μπορεί νά μακρύνει πολύ, ένσωματώνοντας όχι μόνον άντικοινωνικές δραστηριότητες και τό αντίστοιχο οικονομικό τους κόστος αλλά και τίς πιο σημαντικές κοινωνικές δραστηριότητες (και τό οικονομικό τους κόστος), όπως εκείνες πού έξασφαλίζουν τήν παραγωγή και κυκλοφορία χρήσιμων αγαθών, χάρη στα όποια οι άνθρωποι, καταναλώνοντάς τα, μπορούν νά ζούν και νά βελτιώνουν συνεχώς τό επίπεδο τής ζωής τους. Τό χαρακτηριστικό όμως γνώρισμα αυτού του πρώτου καταλόγου του Ρόμπερτ Κέννεντυ είναι ότι όλες οι δραστηριότητες πού περιλαμβάνει και πού δύναται νά περιλάβει (οι ύπουργοί των Οικονομικών, όπως και ο δικός μας ο Άλογοσκούφης, καταγράφουν λεπτομερώς όλα τά σχετικά κονδύλια, διογκώνοντάς τα μάλιστα) είναι ποσοτικές άποτιμήσεις, είναι χρηματικές μονάδες άθροιζόμενες από τό 1 έως πολλά δισεκατομμύρια ευρώ τό χρόνο (Έλλάδα στρογγυλεμένα: 2006: περίπου 214 δίσ ευρώ, 2007: 230 δίσ ευρώ, 2008: 245 δίσ ευρώ, άναμένεται), όπως και ο συνολικά ποσοστιαίος ρυθμός ετήσιας αύξησής τους πού άποδίδει τή θαυμαστή, τήν ιερή έννοια τής Μεγέθυνσης. Ύστερα, αυτό τό συνολικό ποσό του ΑΕΠ διαιρείται δια του πληθυσμου τής χώρας και

\* Τό παραπάνω απόσπασμα άναφέρεται από τόν Ζάν-Κλωντ Μισεά, στό βιβλίο του *Η αυτοκρατορία του ελάσσονος κακού*, πού θά κυκλοφορήσει προσεχώς από τίς εκδόσεις Πόλις, σέ μετάφραση δική μου.





προκύπτει τό «κατά κεφαλήν εισόδημα», πού δείχνει πόσο προόδευσε ή χώρα και ό κόσμος της συγκρινόμενο μέ τά δεδομένα «του κατά κεφαλήν» άλλων χωρών, και μέ τόν έαυτό της πριν από δέκα ή τριάντα χρόνια. Έτσι, τό «κατά κεφαλήν» τής Ελλάδας, για τό 2006, είναι 19.000 ευρώ ή 27.000 δολάρια, για τό 2007 είναι 21.000 ευρώ ή 28.000 δολάρια και για τό 2008 θά είναι περίπου 22.000 ευρώ ή 30.000 δολάρια (ανάμενεται) σέ τρέχουσες τιμές. Ειρήσθω έν παρόδω ότι ό μέσος όρος του κατά κεφαλήν των 27 χωρών τής Ευρωπαϊκής Ένωσης για τό 2006 είναι 23.500 ευρώ και 24.800 για τό 2007. Αυτή τή στιγμή τό «κατά κεφαλήν» τής Κίνας φτάνει δέν φτάνει τά 2.000 δολάρια, των ΗΠΑ είναι 45.000 και τής Ιαπωνίας είναι περίπου στά 39.000. Πριν από 44 χρόνια, όταν ό Κωνσταντίνος Καραμανλής, τό 1963, έφενγε για τό Παρίσι ως Τριανταφυλλίδης, «τό κατά κεφαλήν» μας ήταν περίπου (στρογγυλεύω) 850 δολάρια, πού «δείχνει» ότι ή χώρα μας -κι έγώ ό ίδιος προσωπικά- προοδεύσαμε, άδυσσαλέα, περίπου 25 φορές. Και παρά αυτή τή μεγέθυνση, λέμε ότι ζούμε σέ καθεστώς οικονομικής ένδειας, (πεινας, λέει τό ΚΚΕ), σέ ένα καθεστώς πολύ μακριά από τούς ευημεροϋντες Ευρωπαίους συνεταιίρους μας. Και διαμαρτυρόμαστε και

άντιστεκόμαστε στους νεοφιλελεύθερους περιορισμούς πού επιβάλλει ή Ν.Δ., πού δέν θίγουν τή Μεγέθυνση αλλά τήν ευημερία μας. Και άντιδροϋμε. Και καλά κάνουμε.

Νά συμπληρώσω, λοιπόν, ότι ή μία πλευρά του καταλόγου του Κέννεντυ άποτελεί για όλους, άριστερους και δεξιούς, τήν οικονομία τής κάθε χώρας, πάνω στην οποία άσκειται ή οικονομική πολιτική. Άριστερά και Δεξιά στόχο έχουν τή Μεγέθυνση (μεταφραζόμενη σέ μαρξιστική όρολογία είναι ή «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων»), μόνο πού ή Άριστερά είχε και έχει - εκτός από τόν «άπώτερο» στόχο του σοσιαλισμού, πού ως «άπώτερος» μένει εκεί πού είναι- άλλη συζήτηση αυτή μία οικονομική πολιτική μέ στόχο ισχυρές ή λιγότερο ισχυρές αναδιανεμητικές τάσεις του Α.Ε.Π. Όστε στο βαθμό πού επιτυγχάνονται αυτοί οι στόχοι, εκείνη ή διαίρεση του συνολικού ΑΕΠ διά του πληθυσμού, πού σέ κάθε άτομο άπονέμει ένα όρισμένο ποσόν -28.000 δολάρια στην περίπτωση τής Ελλάδας για τό 2007 ή 21.000 ευρώ- τό πληκτον αυτό ή «κατά κεφαλήν εισόδημα» νά μήν είναι τόσο πλασματικό και βλέποντάς το νά βάζουμε τά γέλια ή τά κλάματα. Πού άκούστηκε μία τετραμελής οικογένεια από τις κατώτερες τάξεις νά έχει έτήσιο εισόδημα 28.000 X 4 = 112.000 δολάρια ή 21.000 X 4 = 84.000 ευρώ τό χρόνο, όταν ό καθένας γνωρίζει ότι μέ δύο μηνιαίους μισθούς των 1.000 ευρώ έκαστος, αυτή ή συγκεκριμένη οικογένεια έχει εισόδημα περίπου 25.000 ευρώ τό χρόνο, τό όποιο εισόδημα μεταφραζόμενο σέ δολάρια δέν ξεπερνά τά 35.000, πάνω από τό ένα τρίτο δηλαδή του επίσημου «κατά κεφαλήν» για όλόκληρη τήν οικογένεια. Βέβαια, ό μέσος όρος του πραγματικού εισοδήματος, άνεβαίνοντας ή κατεβαίνοντας στην κοινωνική κλίμακα, πλησιάζει ή άπομακρύνεται από τό επίσημο «κατά κεφαλήν» και ή ψαλίδα άνοίγει (συνήθως) ή κλείνει (σπανίως).

Δέν λέω τίποτε πρωτότυπο. Χονδροειδώς συγκεκριμένα τά τής «οικονομικής πολιτικής», αφήνοντας άπ' έξω τούς μηχανισμούς του καταμερισμού εργασίας και τά τής πάλης των τάξεων πού «άποφασίζουν» για τό άνοιγμα τής ψαλίδας ή τό κλείσιμό της. Μόνο πού θά ήθελα νά έπισημάνω μετ' έμφάσεως ότι ή αναδιανεμητική οικονομική πολιτική τής Άριστερας, δηλαδή οι διεκδικήσεις για τό κλείσιμο τής ψαλίδας, έχει όρίζοντα τήν όποια Μεγέθυνση. Και ή οικονομική πολιτική τής Δεξιάς στόχο έχει τήν άπόσπαση τής μερίδας του λέοντος από τήν όποια Μεγέθυνση (οι πλούσιοι πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι). Έδώ άλλωστε δέν στηρίζονται όλες οι προσδοκίες τής άνοδικής «κοινωνικής κινητικότητας» πού ύμνολογούν κοινωνιολόγοι και οικονομολόγοι και όνειρεύονται οι μικροαστοί; «Ένα σπιτάκι όνειρεύομαι νά χτίσω κι έγώ».

ΣΟΦ

Θά ήθελα όμως νά έπιστρέψω στο άλλο κατάστιχο του



καταλόγου του Ρόμπερτ Κέννεντυ. Σ' αυτό τό κατάστιχο, οί δραστηριότητες πού καταγράφονται είναι, ὅπως ἤδη ἔγραψα, ὑψηλῆς κοινωνικῆς ἀξίας. Τόσο πολύ ὑψηλῆς κοινωνικῆς ἀξίας πού ἂν δέν ὑπῆρχαν, ἂν δηλαδή λαμβάνονταν ὑπ' ὄψη μόνο οί ἐκρηματισμένες -ἐμπορευματοποιημένες ἀξίες (ὑπηρεσίες καί ἀγαθά-ἐμπορεύματα), τότε τή ζωὴ ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἦταν ἀπόλυτα σχηματοποιημένη, θά τήν διέκριναν μεγάλες μορφές στέρησης καί ἀποστέρησης, δηλαδή θά ἦταν φτωχή. Δέν θά ἄξιζε τόν κόπο νά τήν ζήσει κανεὶς.

Δέν μπορῶ νά ἐξεικονίσω αὐτὴ τή διάσταση παρὰ μόνο παραδειγματικά. Κι ἀρχίζω τόν δικό μου κατάλογο, θέτοντας διάφορα ἐρωτήματα: Πῶς νά ἀποτιμηθεῖ ἡ συνοδεία τῶν νεκρῶν μας στήν τελευταία τους κατοικία, ἐκτός ἀπό τό κόστος τῆς ταρίφας στούς παπάδες, τοὺς νεκροθάφτες καί σ' ἐκεῖνο τό φαϊόχρουν μαυροζούμι πού ὀνομάζεται καφές νεκροταφείου; Ποιό εἶναι τό οικονομικὰ ἀποτιμήσιμο κόστος τοῦ θάρρους μας, τῆς σοφίας μας, τῆς φιλαλληλίας μας, τῆς ἀφοσίωσης στήν πατρίδα; Εἶναι προφανές ὅτι αὐτὴ ἡ ἀποτίμηση δέν μπορεῖ νά γίνει μέ ὄρους κόστους. Κόστος ἔχουν οἱ στρατιωτικὲς δαπάνες καί ἡ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση -πολύ μεγάλο ἄλλωστε. Ἀλλά ἡ ἀφοσίωση στήν πατρίδα μας; Πόσο ἀμείβεται ὁ θαρραλὲς πολίτης ἢ ὁ ἀφοσιωμένος στήν πατρίδα του πολίτης; Τά παιχνίδια τῶν παιδιῶν μας, βέβαια, κοστίζουν (κομπιούτερ, προγράμματα, ἀεροπλανάκια κλπ.), καί καταγράφεται τό κόστος τους στό ΑΕΠ. Ἡ χαρὰ τοῦ παιχιδιου ὅμως; Ποιὸς ἠλίθιος θά τήν κοστολογήσει; Κι ὅμως αὐτὴ ἡ χαρὰ εἶναι προϊόν μεγάλης ψυχικῆς, σωματικῆς καί διανοητικῆς ἐνέργειας. Ἐκεῖνο πού ὁ ἠλίθιος μπορεῖ νά κάνει εἶναι νά καταργήσει τά παιχνίδια, νά τὰ ἀφήσει νά κείτονται στίς νοσταλγικὲς ἀναμνήσεις τοῦ παπποῦ ἢ τῆς γιαγιάς, ὅπως τό κρυφτό, ἡ μακριὰ γαϊδούρα, τό κουτσό, ἡ ἀμπάριζα, τό κυνηγητό, ἡ τοιλίκα, τά πεντόβολα (οἱ κούκλες σάζονται, ἀλλά ὡς Μπίμπυ Μπό, πανάκριδη, ἂν καί αὐτὴ ἔχει πάει ἀρχεῖο), ἄπειρα ἄλλα παιχνίδια πού ἂν καταγράφονταν ὅσα ὑπῆρχαν στοὺς διάφορους πολιτισμούς καί κοινωνίες μόνον τῶν τελευταίων ἐκατὸ ἐτῶν, ὁ κατάλογος θά ἦταν ἀπέραντος καί αἰφνιδιαστικός γιὰ τόν πλοῦτο του. Πόσο κοστίζει ἓνα ποίημα, ἓνα πεζογράφημα, ἓνα τραγούδι τῆς παρέας; Βέβαια ἓνα διβλίο-ποίημα κοστίζει καί ἡ ἀμοιβὴ τοῦ λογοτέχνη εἶναι πιά σημαντικὴ. Ἀλλά τό ἴδιο τό ποίημα, αὐτό πού γράφεται σήμερα ἢ αὐτό πού μᾶς ἔχει περιέλθει ἀπό τίς προηγούμενες γενιές, ὁ Ἀλογοσκούφης δέν μπορεῖ νά τό βάλει στό ΑΕΠ. Πόσο κοστίζει ἡ φιλία, ἡ φιλότιτα, ἡ φιλαλληλία, ἡ συνεργασία, ἡ συντροφικότητα, ἡ παρέα, οἱ καλοὶ τρόποι, ὁ ἔρωτας; Οἱ οικονομολόγοι, ἂν τοὺς θέσουμε τό ἐρώτημα, θά μᾶς θεωρήσουν ἀναχρονιστικούς. Ὅμως, χωρὶς τίς προηγούμενες ἀρετὲς τοῦ βίου, χωρὶς προσφορά στοὺς ἄλλους, ὡς δωρεὰ ψυχῆς καί ἀμοιβαίας ἀνταπόδοσης, πού ὡστόσο εἶναι ἀτομικὲς καί συλλογικὲς δραστηριότητες ὑψηλῆς συναισθηματικῆς-ψυχικῆς ἐνέργειας καί εὐγένειας, χωρὶς



αὐτές, λοιπόν, τὴ δωρεὰ ψυχῆς οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ λαϊφ-σταϊλάτοι ποξεράδες (ἀπὸ τὴν πόσα), οἱ γραβατωμένοι ἢ ἀγραβάτωτοι προγραμματιστές δέν θά μπορούσαν νά ζήσουν μία στιγμή. Πόσο κοστίζει τό μαγεῖρεμα καί τό σερβίρισμα στό σπίτι; Κοστίζουν τά ὑλικά. Κοστίζει τό ρεῦμα, κοστίζει τό σπίτι πού μᾶς σκεπάζει, οἱ καρέκλες, τό τραπέζι, τά κατσαρολικά, τά μαχαροπήρουνα, τά πιάτα, τά τραπεζομάντηλα, τό ἴδιο ὅμως τό μαγεῖρεμα, πού εἶναι οἴγουρα προσφορά καί ζήτηση, χωρὶς ὅμως τὴ μεσολάβηση τοῦ χρήματος, δέν εἶναι ἐμπόρευμα (γι' αὐτό τό μαγεῖρεμα συμβαίνει ὀλοένα καί πιό σπάνια καί τὴ θέση του παίρνει τό ἔτοιμο φαγητό. Φρίκη!). Πόσο κοστίζει ἡ φύλαξη, ἡ περιποίηση, ἡ διδασκαλία τοῦ μικροῦ παιδιοῦ; Πόσο κοστίζει ἡ φύλαξη, ἡ περιποίηση τῶν γερόντων, τῶν ἀρρώστων, τῶν ἔτοιμοθάνατων; Ὑψηλότατα κοινωνικὲς αὐτὲς οἱ ὑπηρεσίες. Ἀλλά καλύφθηκαν κάπως. Ζήτω οἱ Ἀλβανίδες, οἱ Οὐκρανὲς καί οἱ Βουλγάρες! ...Μ' ἓνα τεράστιο ὅμως φορτίο περιφρόνησης, πού τό κουβαλᾶνε τά τελευταία σακάτικα βήματα τοῦ ἀπόμαχου τῆς ζωῆς ἢ τοῦ μικροῦ παιδιοῦ πού μπαίνει στή ζωὴ μέσα στήν ξενότητα καί τὴ στέρηση τῆς στοργῆς. Πόσο κοστίζουν οἱ πλατείες, οἱ δρόμοι, οἱ δενδροστοιχίες στίς ἀδενδρες πόλεις μας; Πάρα πολλά. Κάτι λίγα δίνουν ὁ Σουφλιάς



καί ὁ Ἄλογοσκούφης. Κάτι πολύ λίγα. Τό ξέρουμε, γιατί τό ζοῦμε. Καί τά ὑπόλοιπα; Κανείς. Καί τά στεροῦμαστε ἀφοῦ πλέον τίποτα δέν προέρχεται ἀπό τή συνέργεια τῶν πολιτῶν. Πόσο κοστίζουν τά δῶρα πού δεχόμαστε καί ἐκεῖνα πού ὑποχρεωτικῶς ἀνταποδίδουμε; Δέν ἐννοῶ μόνο τά μελομακάρονα καί τούς κουραμπιέδες...

Αὐτοί οἱ λογαριασμοί δέν περιέχονται στό ΑΕΠ, δέν ὑπάγονται στή διαδικασία τῆς Μεγέθυνσης, ἐκτός βέβαια ἀπό τόν πυλώνα τοῦ ἀστικοῦ βίου καί Δικαίου, δηλαδή τίς κληρονομικές παροχές. Καί πόσο κοστίζει ἡ διαβίωση τῶν ἀνασφάλιστων ἢ αὐτῶν μέ τήν ἐλάχιστη σύνταξη πού τό νεοδημοκρατικό σχέδιο θέλει νά τίς κάνει ἐλαχιστότατες; Ἡ τῶν ἀνέργων; Περιμένουμε νά τό μάθουμε. Πόσο κοστίζουν οἱ πολιτικές μας συζητήσεις, ἡ «κουλτούρα» μας, ἡ «ἀκεραιότητα» τῶν κοινοβουλευτικῶν μας ἐκπροσώπων; Ἄς ἀφήσουμε αὐτά τά κεννεντυανά ἐρωτήματα, ὅπως τά ἀφῆσε καί ὁ Ρόμπερτ Κέννεντυ μετά ἀπό τίς σφαιρές πού τόν ἐστείλαν στόν ἄλλο κόσμο. Ἄλλά ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα τοῦ κόστους τῆς κουλτούρας πού καταναλώνουμε δόθηκε ἀπό τή βιομηχανία τῆς κουλτούρας, πού τήν ἐνέταξε πλήρως στίς πύο ἐμπορευματοποιημένες καί τίς πύο ἀκριβές διαδικασίες, πολύ περισσότερο πού πάρα πολλά προϊόντα αὐτῆς τῆς βιομηχανίας ἀντικαθίστανται πύο γρήγορα ἀπ' τά κινέζικα φανελάκια.

Καί ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀφήνοντας στήν ἄκρη τόν κατάλογο μέ τά «φιλολοῖδια», σάν κι αὐτά πού κατέγραφα παραπάνω, ὁ κατάλογος ἀγαθῶν πού ἐνδιαφέρει τούς ἀνθρώπους καί πασχίζουν νά ἀποκτήσουν ὅσο τό δυνατόν περισσότερο ἀπ' αὐτά, εἶναι ἄλλος. Περιέχει διαμερίσματα, ψυχαγωγία-διασκέδαση, ρούχα, πολλά μοδάτα ρούχα, θεάματα, διακοπές, οικιακά ἀξεσουάρ —ὄν οὐκ ἔστι ἀριθμός— ἠλεκτρονικά σύνεργα ἐπικοινωνίας, αὐτοκίνητα ὅλο καί μεγαλύτερα, ὅλο καί περισσότερο, ἐπιπλα, ταξίδια, φάρμακα, καλλυντικά, τίς ποικιλῶνυμες ὑπηρεσίες καλλωπισμοῦ ἢ ἐναντίον τῆς γήρανης, ἐνδιατήματα δεύτερης καί τρίτης κατοικίας, πλεούμενα, ἰατρικές ὑπηρεσίες, νομικές ὑπηρεσίες, οἰκονομικοτεχνικές ὑπηρεσίες, «εἰδικῶν» στήν ὀργάνωση τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί ἐργασίας. Κι ἕνα σωρό ἄλλα πράγματα, ὑλικά καί ἄυλα πού δέν γνωρίζω κἀν τήν ὑπαρξή τους καί τά ὅποια ὅλα μαζί διαμορφώνουν τόν καταναλωτικό διάκοσμο τοῦ σύγχρονου κόσμου. Μαζί καί τῶν δικῶν μας, τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, τοῦ Νεοέλληνα καί τῆς Νεοελληνίδας.

Ἄλλά, ἄς δοῦμε, τί γίνεται μέ κάποια ἄλλα ἀγαθά, ἀπό τά ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά τή ζωή: Τόν ἀέρα πού ἀναπνέουμε, τό νερό πού πίνουμε, τήν εὐκρασία τῶν ἀέρων τῆς γῆς, τό φῶς, τήν ἀποχέτευση, τόν ἥλιο, τή σιγαλιά τῆς νύχτας, τόν ἑναστρο οὐρανό, τή δροσιά στήν κάψα τοῦ καλοκαιριοῦ, τήν ἡσυχία μέσα στήν τύρθη καί τή βαβούρα τῆς πόλης, τόν ἡσυχο ὕπνο, τόν τόπο γιά περπάτημα, τή σιέστα, τόν τόπο γιά ρέμβη. Ὅλα αὐτά, τά ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά τή ζωή, ἦταν δωρεά τῆς φύσης στόν ἄνθρωπο. Ἦταν, ἄλ-

λά σέ μεγάλο βαθμό ἔπαψαν νά εἶναι: ἔγιναν κι αὐτά ἐμπορεύματα ἀκριβά πού τά συλλαμβάνουν οἱ κατάλογοι τοῦ Ἄλογοσκούφης καί τῶν ὁποίων ἡ κατανάλωση κυρίως κατευθύνεται πρὸς τά ὑψηλότερα βαλάντια, ἐνῶ τά φτωχότερα τά στεροῦνται ἀπελπιστικά καί βολεύονται μέ χαψιές ἀπό ἴδω κι ἀπό ἴκει, μέ ἀποδράσεις εὐκαιριακές, ἔξω ἀπό τήν καθημερινότητα.

Ὁ ἀγχωτικά διευρυνόμενος καταναλωτικός διάκοσμος, τόσο διευρυνόμενος πιά πού οἱ τρόποι ζωῆς δέν εἶναι παρά ἕνας τρόπος κατανάλωσης ὑποτάσσεται στή μεγιστοποίηση τῆς Μεγέθυνσης. Μεγέθυνση τῆς παραγωγῆς, μεγέθυνση τῶν εἰσοδημάτων πού ἐγκαλοῦν τή μεγέθυνση τῆς κατανάλωσης, ὥσπου νά γίνει μονόδρομος πού ἀποβάλλει συστηματικά ἄλλες κοινωνικές πρακτικές καί τίς συνάδουσες ἀξίες —τίς μὴ ἐμπορευματοποιημένες. Αὐτό εἶναι τό δῶρο τοῦ φιλελευθερισμοῦ στίς σύγχρονες κοινωνίες, καθὼς σφιχταγκαλιάστηκε μέ τήν καπιταλιστική παραγωγή, καί οἱ δύο μαζί πνίγουν τόν κόσμο.

#### ΣΩΣΗ

Ἔλεγα στήν ἀρχή ὅτι, γιά τή σύγχρονη Ἀριστερά καί γιά τή σύγχρονη Δεξιά, ὁ ὀρίζοντάς τους γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἀντίστοιχης οἰκονομικῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ οἰκονομική Μεγέθυνση. Στό πλαίσιο τῆς ὅποιας οἰκονομικῆς Μεγέθυνσης, ἡ Δεξιά προσπαθεῖ νά διασφαλίσαι τή Μεγέθυνση τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης. Καί τή διασφαλίζει σέ ἔκταση παγκόσμια καί μέ ρυθμούς ἀνήκουστους, καταστρέφοντας κάθε ἀνάσα καί ρωγμὴ πού ἔρχεται ἀπό ἄλλους κόσμους. Ἐτοι ἀποδίδεται σέ κάθε ἄνθρωπο ἕνα πλασματικό πηλίκον: τό συνεχῶς μεγεθυνόμενο κατά κεφαλὴν εἰσόδημα, τήν αὔξουσα κατά κεφαλὴν κατανάλωση καί τήν ὀλοκληρωτική ὑπαγωγή τῶν ἀνθρώπων στό σάλαγο τῆς κατανάλωσης.

...Καί ἡ Ἀριστερά ἐπίσης στό πλαίσιο τῆς ὅποιας οἰκονομικῆς Μεγέθυνσης προσπαθεῖ νά πετύχει ἰσχυρούς, εἰ δυνατόν, διανεμητικούς στόχους. Καί δέν τό πετυχαίνει ἢ ψαλίδα μονίμως ἀνοίγει, μολονότι δέν πεινάμε πιά. Μήπως θά ἔπρεπε ἡ Ἀριστερά νά ἀναδείξει μέ τήν πολιτική της ὄχι μόνον ὅσα προκύπτουν ἀπό τήν παραγωγή καί ὀδηγοῦν στήν Μεγέθυνση ἀλλά καί ὅσα τίθενται ἢ μοροῦν νά τεθοῦν ἔξω ἀπό τόν ὀρίζοντα τῆς Μεγέθυνσης, νά ἐπαναξιοδοτήσαι πρακτικές ὑψηλῆς κοινωνικῆς ἀξίας ἀλλά σχεδόν μηδενικῆς ἐμπορευματικῆς ἀξίας, ὅπως ἐπίσης νά δοθεῖ ἡ δυνατότητα στοὺς ἀνθρώπους νά ἐπινοήσουν καί ἄλλες, μὴ ἐκρηματισμένες; Πρακτικές πού δέν ὀδηγοῦν στήν αὐτοκρατορία τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος τό Ἐμπόρευμα. Σάν κι αὐτές πού, παραδειγματικά, κατέγραφα πύο πάνω καί πού προκύπτουν ἀπό τή φιλαλληλία, τή συνεργασία, τή φιλότητα, τήν ἀφιλοκέρδεια, μέ τίς ὑψηλές κοινωνικές ἀξίες, νά πλήξει δηλαδή τήν καπιταλιστική συσσώρευση στόν πυρήνα της, τή Μεγέθυνση.

Ἡ καπιταλιστική συσσώρευση στηρίζεται στήν ἐκμε-

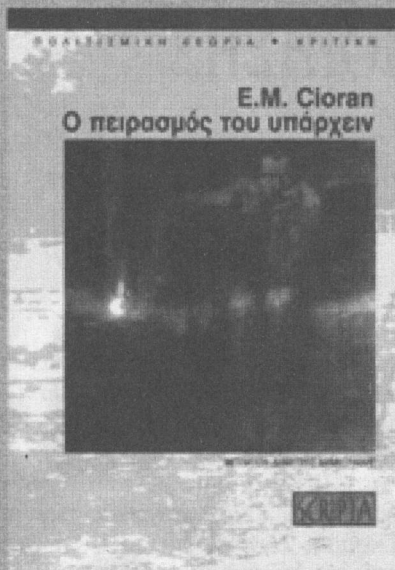


τάλλευση τής παραγωγικής δύναμης τών εργαζομένων, στην κάρπωση τής υπεραξίας. Αυτό είναι τό «θαύμα» τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ὅμως στηρίζεται ἐπίσης στην ἐκμετάλλευση τής φύσης. Σωστό κι αυτό. Δέν μπορεί νά ζήσει ὁ ἄνθρωπος παρά ἐκμεταλλεόμενος τή φύση, ὅπως ἐπίσης δέν μπορεί νά ὑπάρξει καπιταλιστική συσσώρευση χωρίς ἐκμετάλλευση τής φύσης: νά ἐξαχθοῦν ἀπ' αὐτήν καί νά χρησιμοποιηθοῦν νερό, μεταλλεύματα, ὑγρά καύσιμα, ἀέρια, ξυλεία, ἀγροί, κρέας, ψάρια, φρούτα, λαχανικά, ἔλαια, ὅ,τι τρώγεται γενικῶς, μαζί καί πέτρες, χαλίγια, ἄμμος.

Ἡ ἐκμετάλλευση τών ὁρίων τής ἐργατικῆς δύναμης μέ σκοπό τή συσσώρευση, ἀποδείχτηκε πολύ ἐλαστική παρά τίς πολλές μορφές πού ἔχει λάβει ἱστορικά. Ὅλο καί ἀναστέλλεται ἢ ἀναβάλλεται ἡ ἀποτίναξη τής ὑπαγωγῆς τής ἐργατικῆς δύναμης στή δυναστεία τοῦ

κεφαλαίου. Καί, βέβαια, αὐτή ἡ ὑπαγωγή δέν εἶναι μοίρα, μπορεί νά ἀνατραπεῖ. Ὅτιδήποτε εἶναι ἀνθρώπινο, μπορεί μέ ἀνθρώπινο τρόπο νά ἀνατραπεῖ, νά ἀλλάξει.

Ἀντίθετα, τά ὅρια τής ἐκμετάλλευσης τής φύσης ἀποδεικνύονται ἀνελαστικά. Ἡ ἐξάντληση τής φύσης ἔχει φτάσει στό σημείο νά ἀπειλεῖ ἀκόμα καί τίς καθόλου προϋποθέσεις τής ζωῆς πάνω στόν πλανήτη. Δέν θά ἔπρεπε ἡ Ἀριστερά τοῦτο τόν στόχο, τή διάσωση τής φύσης, νά τόν ἀναδείξει κατά προτεραιότητα, ὥστε μαζί μέ τή φύση νά σωθοῦν καί οἱ ἄνθρωποι; Ὅσο καί νά τό ψάχνουμε τό ζήτημα ἕνας εἶναι ὁ τρόπος: δραστική μείωση τής Μεγέθυνσης, πού συνεπάγεται, ἀφεύκτως, δραστική μείωση τής κατανάλωσης. Αὐτή θά ἦταν μιά νέα μορφή ἡγεμονίας τής Ἀριστερᾶς, νά ἀξιοδοτήσει ἕνα νέο καταναλωτικό ἦθος.



## E.M. Cioran Ο πειρασμός του υπάρχειν

Μτφρ. Δημήτρης Δημητριάδης

Σελ. 246, Τιμή 17,00 ευρώ  
ISBN 978-960-7909-83-1

Υπάρχει μια θανάσιμη γνώση για τη ζωή, εκ γενετής καταστροφική, την οποία επικαλούνται και συγχρόνως απορρίπτουν τα δοκίμια αυτού του βιβλίου. Τούτο σημαίνει ότι αυτά αναπτύσσονται ως αλληλουχία από αμφιταλαντεύσεις, ως εικονογράφηση μιας εσωτερικής σύγκρουσης. Ο πειρασμός του υπάρχειν, είναι διαμαρτυρία κατά της νηφαλιότητας, παθιασμένη απολογία του ψεύδους, επιστροφή σε κάποιες σωτήριες μυθοπλασίες.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ  
**SCRIPTA**

Εκδόσεις SCRIPTA A.E., Ασκληπιοῦ 10, ΑΘΗΝΑ, 10679.  
Τηλ. ++30 210 3616528, Φαξ ++30 210 3616529.  
E-Mail: scripta@hellasnet.gr, <http://www.scripta.gr>





Τά κείμενα τοῦ Γιάννη Βούλγαρη, τῆς Μαρίνας Κόντη, τοῦ Γιάννη Παπαθεοδώρου, τοῦ Τάκη Πούλου καί τῆς Μαρίας Τζεβελέκου, σχετικά μέ τόν Γκράμσι, πού δημοσιεύονται σέ αὐτό τό τεῦχος τοῦ *Πολίτη*, ἀποτελοῦν ἐπεξεργασμένες μορφές τῶν ἀνακοινώσεών τους στό συνέδριο μέ τίτλο «Ὁ Ἀντόνιο Γκράμσι στίς σημερινές κοινωνικές ἐπιστήμες καί τή θεωρία». Τό συνέδριο, τό ὁποῖο πραγματοποιήθηκε τήν Παρασκευή 30 Νοεμβρίου καί τό Σάββατο 1 Δεκεμβρίου στό Πάντειο Πανεπιστήμιο, ὀργάνωσε τό Κέντρο Πολιτικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Τμήματος Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καί Ἱστορίας τοῦ Παντείου, ὑπό τή διεύθυνση τοῦ Γιάννη Βούλγαρη.

Πρῖν εἴκοσι χρόνια Ὁ *Πολίτης* εἶχε κυκλοφορήσει δύο τεύχη-ἀφιέρωμα στόν Γκράμσι (ν. 78 καί ν. 79, Ἀπρίλιος, καί Μάιος 1987) μέ κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Γκράμσι καί πολλῶν εὐρωπαίων μαρξιστῶν. Ἐξακολουθοῦν νά εἶναι ἐπίκαιρα.

## «ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ» ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ ΜΙΑ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

τοῦ Γιάννη Βούλγαρη

**1.** Οἱ μεγάλοι στοχαστές, ἐπειδή εἶναι μεγάλοι, προσφέρονται σέ ἐπαναγνώσεις. Ὁ Γκράμσι διαβάστηκε καί ξαναδιαβάστηκε ὄχι μόνο γιατί ἦταν μέγας στοχαστής, ἀλλά καί λόγω τῆς φύσης τοῦ ἔργου του. Μιά ἀγωνιώδης ἀναζήτηση τῆς πολιτικῆς, θεωρητικῆς καί φιλοσοφικῆς ἐπαναθεμελίωσης τοῦ μαρξισμοῦ στήν κατεύθυνση τῆς «φιλοσοφίας τῆς πράξης». Ἐννοῶ τόν ἀποσπασματικό καί ἐπώδυνο στοχασμό τῶν Σημειώσεων, τήν ἄλλοτε δοκιμαστική, ἄλλοτε κρυπτογραφική διατύπωση τῶν σκέψεων, στήν προσπάθεια ἐπεξεργασίας νέων ἐννοιῶν ἐνός ἔργου in progress. Σήμερα ξέρουμε ὅτι οἱ κρυπτογραφικές διατυπώσεις δέν ἦταν μόνο προκάλυμμα γιά νά ξεγελάσει τοὺς ἀνθρωποφύλακες, ἀλλά οὐσίας. Δέν ἀντικαθιστᾶ ὅλο καί πιό συχνά τόν ὄρο «ἱστορικός ὕλισμός» μέ τόν ὄρο «φιλοσοφία τῆς πράξης» γιά νά ὀνοματίσει τόν μαρξισμό, ἀπό τό 1933 καί ὕστερα, γιά λόγους συνωμοτικούς. Ἀποδίδει μιά ὠρίμανση τοῦ στοχασμοῦ του, σηματοδοτεῖ μιά ἀλλαγὴ προσέγγισης. Σήμερα ξέρουμε ἐξἄλλου ὅτι ἡ θεωρητική τροχιά τῶν *Τετραδίων* εἶχε

παράλληλο πολιτικό κόστος σέ προσωπικό ἐπίπεδο. Ἡ διαφωνία του μέ τίς ἐσωτερικές ἐξελίξεις τοῦ ΚΚΣΕ τό 1926 καί ἡ διαφωνία του στή γραμμὴ τοῦ «σοσιαλισμοῦ» πού ἡ Κομμουνιστικὴ Διεθνὴς υἰοθέτησε καί ἐπέβαλε στό ΙΚΚ, ἀπομάκρυνε τοὺς συντρόφους τοῦ μέσα στή φυλακή, ἐπιδεινώνοντας τήν ἐγκλεισμό.

2. Ὁ Γκράμσι λοιπόν, ἐπειδή ἦταν σημαντικός στοχαστής καί ἐπειδή παρήγαγε ἓνα ἰδιότυπο ἔργο, ἦταν ἐπιδεικτικός σέ *παράλληλες* καί *διαδοχικές* ἀναγνώσεις. Οἱ «παράλληλες» δέν περιορίζονται στίς ἐνδοκομμουνιστικές «ἀναγνώσεις»: τόν ἐπίσημο Γκράμσι τοῦ ΙΚΚ, τόν Γκράμσι τῶν τροτσκιστῶν, τόν Γκράμσι τῶν μαοϊκῶν, τόν Γκράμσι τῶν «ἐργατικῶν συμβουλιῶν» καί τῆς κινηματικῆς ἐργατικῆς αὐτονομίας, ἢ τόν Γκράμσι τῆς σοβιετικῆς ὀρθοδοξίας. «Παράλληλες» ἐννοῶ τίς ἀναγνώσεις ἀπὸ διαφορετικὰ ρεύματα σκέψης: φιλελεύθερης (π.χ. Norberto Bobbio), καθολικῆς (π.χ. A. Del Noce, G. Nardone) ἢ ἀκόμα συντηρητικῆς – ἀκροδεξιᾶς (π.χ. A. Benoist), γιά νά ἀναφέρουμε μερικές.

Ἐδῶ θά ἀσχοληθῶ ὅμως μέ τίς διαδοχικές στόν χρό-



νο «αναγνώσεις» του Γκράμσι. Θά επιλέξω από αυτές ένδεικτικά και θά υπενθυμίσω τελείως συνθηματικά, κάποιες πού διατάσσονται στην καμπύλη έθνικό-ευρωπαϊκό-παγκόσμιο. Ή άλλιώς, μιά άναδρομή από την όπτική τής παγκοσμιοποίησης. Σκοπός μου δέν είναι νά προτείνω ή νά θυμίσω έρμηνείες τών γνωστών γκραμισιανών έννοιών. Άλλωστε, ή χαρτογράφηση τής διάδοσης τών «γκραμισιανών σπουδών» σέ διάφορες περιοχές του κόσμου μās έχει δείξει ότι βασικά επικεντρώνονται στίς έννοιες: ήγεμονία, κοινωνία πολιτών, διανοούμενοι, μεταφρασιμότητα τών λόγων, και τίς συναφείς έννοιες παθητική επανάσταση, φορντισμός και άμερικανισμός, υπάλληλες τάξεις. Αυτό πού έδω μέ ενδιαφέρει είναι νά αναδείξω τήν *ιστορική-πολιτική λειτουργία*, τήν *ιστορική-πολιτική στόχευση* πού είχε κάθε φορά ή χρήση του γκραμισιανού έννοιολογικού όπλοστάσιου. Μέ άλλα λόγια, τό έρώτημα στό όποιο προσπαθώ νά άπαντήσω είναι: σέ ποιές πολιτικές-θεωρητικές συνθήκες και μέ ποιές στοχεύσεις κατέφευγαν, όσοι κατέφευγαν, στή γκραμισιανή σκέψη. Τό έρώτημα και ή όπτική είναι άπολύτως νόμιμη γιατί πρόκειται για έργο στό όποιο ή πρακτική και ή θεωρία έξ αρχής συλλαμβάνονται ως διαλεκτική ένότητα. Ύπό αυτό λοιπόν τό πρίσμα ενδιαφέρει τό πώς αναδιατάχθηκαν και πώς επανασυσχετίστηκαν οι βασικές γκραμισιανές έννοιες στην πορεία από τό έθνικό στό ευρωπαϊκό και τό παγκόσμιο.

3. Δέν ύπάρχει άσφαλώς πίο ισχυρή «ανάγνωση» ενός έργου από τήν έπιλογή και τή συστηματοποίηση τών Σημειώσεων ενός συγγραφέα από τόν έπιμελητή. Ή θεματική έκδοση τών *Τετραδίων* (1948-1951), μέ τήν έπιμέλεια του Φελίσε Πλατόνε και ύπό τήν ουσιαστική καθοδήγηση του ιστορικού γενικού γραμματέα του ΙΚΚ Παλμίρο Τολιάτι, άποτελεί λοιπόν τήν άρχική και πίο σημαντική «ανάγνωση». Σήμερα ξέρουμε λεπτομερως πλέον τούς λαβυρίνθους του πολέμου και τής Διεθνούς πού διέσχισαν τά *Τετράδια* μέχρι νά εκδοθούν.<sup>1</sup> Επίσης, έχει σχηματιστεί όλόκληρη βιβλιογραφία για τή σχέση Γκράμσι-Τολιάτι. Αρχικά είχε άντιμετωπιστεί ως σχέση ταύτισης, κατά τό «Μάρξ και Ένγκελς», για νά φτάσει στό άλλο άκρο, τίς τελευταίες δύο-τρεις δεκαετίες, όταν έγινε μιά συστηματική προσπάθεια «άπονομιμοποίησης» τής κομμουνιστικής παράδοσης στην Ίταλία. Ο σταλινικός δήμιος Τολιάτι άπομόνωσε, στρέβλωσε κλπ., τόν φυλακισμένο και άνήμπορο Γκράμσι. Οι τελευταίες εργασίες για τόν Τολιάτι άποκαθιστούν τή σχέση τών δύο κομμουνιστών ήγετών, σχέση πού γνώρισε στιγμές άπόκλισης (γράμμα του 1926 κατά τής σταλινικής πλειοψηφίας), αλλά πού στρατηγικά και πνευματικά κινήθηκε στους ίδιους άξονες. Σέ κάθε περίπτωση, ή πρώτη έκδοση τών *Τετραδίων*, ή λεγόμενη «θεματική», διαδόθηκε στόν κόσμο. Αύτή γνωρίζουμε στά έλληνικά.<sup>2</sup>

Ή θεματική έκδοση τών *Τετραδίων* και ή κυρίαρχη έρμηνευτική όπτική πού δόθηκε από τόν ίδιο τόν Το-

λιάτι και του διανοούμενους του ΙΚΚ άποσκοπούσε στην «έθνικοποίηση» του ΚΚ και τής στρατηγικής του. Θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε κατευθυντήρια γραμμή αυτής τής άνάγνωσης τή διάσημη σημείωση του Γκράμσι «[μ]ιά τάξη διεθνιστικού χαρακτήρα στό μέτρο πού καθοδηγεί κοινωνικά στρώματα στενά έθνικά (διανοούμενοι), συχνά μάλιστα ούτε καν έθνικά, αλλά τοπικά και κοινοτικά (άγρότες), πρέπει νά «έθνικοποιηθεί» [...] ή προοπτική όμως παραμένει διεθνής» (*Τετράδιο 14*, Σημειώσεις για τόν Μακεδέλι). Διακρίνουμε έξάλλου καθαρά δύο περιόδους όπου το αίτημα έχει διαφορετικό περιεχόμενο λόγω τών διαφορετικών ιστορικών συνθηκών του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Πρίν και μετά τό 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, πρίν και μετά τόν Στάλιν. Δέν είναι ο χώρος νά ανατρέξουμε στην ιστορία και τήν ιδιαιτερότητα του ΙΚΚ. Θυμίζω μόνο ότι τό μικρό παράνομο κόμμα επί φασισμού δγήκε από τήν αντίσταση κραταιό και μαζικό. Ή στρατηγική πρωτοτυπία και έτεροδοξία έχει γεννηθεί από τίς ιδιαιτερότητες τής Ίταλίας και τήν έμπειρία του φασισμού ως καθεστώτος πού διεκπεραίωσε τή μετάβαση από τόν φιλελεύθερο στόν οργανωμένο καπιταλισμό, οργανώνοντας τίς μάζες «άπό τά πάνω». Τά κλειδιά τής τολιαττικής στρατηγικής, πέρα από τόν άρρητο «ιστορικό συμβιβασμό» μέ τήν ΧΔ πού έπιβαλλόταν από τίς γεωπολιτικές συνθήκες τής Γιάλτας, ήταν «τό κόμμα νέου τύπου» και ή «δημοκρατία νέου τύπου». Ένα κόμμα όχι επαγγελματιών επαναστατών, αλλά μαζική έκφραση του νέου δυνάμει ήγεμονικού συνασπισμού τής εργατικής τάξης, τό όποιο άκριβώς έπρεπε, νά διεισδύσει σέ όλες τίς πτυχές τών έθνικών συνθηκών, νά παραγάγει μιά νέα σχέση διανοομένων-μαζών, νά έπεξεργαστεί μιά νέα άνάγνωση τής έθνικής κουλτούρας και ιστορίας. Ή έκδοση τών *Τετραδίων* άποτελεσε οργανικό στοιχείο αυτής τής στρατη-

1. G. Vacca, «Togliatti editore delle lettere e dei Quaderni», στό G. Vacca, *Appuntamenti con Gramsci*, Carocci, Roma 1999.

2. Ή θεματική έκδοση δέν άναδεικνύει όλο τό μέγεθος τής έτεροδοξίας του Γκράμσι ως προς τόν καθιερωμένο Μαρξισμό-Λενισμό και τήν πολιτική τής Διεθνούς, όχι μόνο τής εποχής του σοσιαλφασισμού, αλλά συνολικότερα. Πάντως δέν έγιναν παρά έλάχιστες επεμβάσεις προκειμένου νά μήν «σκοντάψει» στίς άνοχές του σταλινισμού και του ζντανοφισμού πού ήταν τότε στό «φόρτε» τους καθώς ή πρώτη έκδοση έγινε στά χειρότερα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου. Ή θεματική έκδοση, όπως θά σημειώσει άργότερα ο έπιμελητής τής χρονολογικής V. Gerratana, ήταν μιά από τίς λογικές έπιλογές πού θά μπορούσε νά είχε κάνει και ο ίδιος ο συγγραφέας. Ή θεματική έκδοση δέν κρύβει δηλαδή κάποια «λογοκριτική» πρόθεση ή παρέμβαση τών έπιμελητών, αλλά συγκροτήθηκε προφανώς μέ κριτήριο νά κάνει άναγνώσιμες τίς σημειώσεις από τό πλατύτερο κοινό οργανώνοντας τες σέ πέντε τόμους.

γικής. Ήταν κρίκος μιάς δυνάμει ηγεμονίας. Ή ίδια ή οργάνωση της έκδοσης υπάκουε σέ αυτή τή στρατηγική ανάγνωση, αν μιάς επιτρέπεται ο όρος. Ο Γκράμισι ως αντι-Κρότσε διαλέγεται και υπερβαίνει από τή σκοπιά του ιστορικού υλισμού τήν υψηλότερη έκφραση τής ιταλικής ιδεαλιστικής κουλτούρας. Ο Γκράμισι ως συνέχεια και κορύφωση τής προοδευτικής δημοκρατικής ιταλικής διάνοησης από τό Ριζορτζιμέντο και τόν αντιφασισμό ως τήν αντίσταση. Και παράλληλα, ο Γκράμισι ως λενινιστής πού θεωρητικοποιεί τήν ηγεμονία στις εθνικές και σύγχρονες συνθήκες, προσφέροντας πολύτιμους θεωρητικούς άξονες για τήν πολιτική και τό κόμμα. Τελευταίο, αλλά ίσως και σημαντικότερο, ο Γκράμισι ως θεμελιωτής τής διεκδικούμενης ιδιαιτερότητας του ΙΚΚ στο πλαίσιο του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, στά στενότερα έστω περιθώρια πού άφηνε ο σταλινισμός στά πρώτα σκοτεινά χρόνια του Ψυχρού Πολέμου.

4. Βασικές γραμμές αυτής τής ανάλυσης θά συνεχιστούν και μετά τό 1956. Προέχουν όμως οι τομές. Μερικές θά πραγματοποιηθούν από τόν ίδιο τόν Τολιάτι ως τις παραμονές του θανάτου του, τόν Αύγουστο του 1964. Οι τομές συναρτώνται μέ τρία κεφαλαιώδη ζητήματα: τήν επαναδιατύπωση τής «επικαιρότητας του σοσιαλισμού» στη Δύση —τήν αναγκαιότητα των «εθνικών δρόμων στο σοσιαλισμό» πού προϋποθέτουν άνοιχτά πλέον μιά διαφορετική πολιτικο-θεωρητική θεμελίωση από εκείνη του μπολσεβικισμού και του σοβιετικού κομμουνισμού— τήν επίγνωση τής ριζικής κρίσης του ένιαίου διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος πού εκδηλώνεται ήδη από τις άρχές του '60, μέ προέξαρχουσα τή σύγκρουση τής Σοβιετικής Ένωσης μέ τήν Κίνα. Στη δεκαετία όμως του '70, οι τομές θά γίνουν ρήγματα. Ο δυτικός μαρξισμός και ή πλειοψηφία των δυτικών ΚΚ διεκδικούν τήν ανεξάρτητη πολιτικο-θεωρητική υπόστασή τους, ξεκόβοντας από τή σοβιετική παράδοση και «πατρωνία». Το έργο του Γκράμισι θά αποτελέσει βασική θεωρητική άναφορα τής ιστορικής αυτής διαδικασίας, θά επιστρατευτεί σέ αυτή τή νέα στόχευση. Πρόκειται για μιά διττή κίνηση. Πρώτον, επικυρώνεται, χωρίς πλέον άναστολές, ο ιταλικός δρόμος στον σοσιαλισμό στο πλαίσιο τής επιβεβαίωσης των εθνικών δρόμων εν γενεί. Ταυτόχρονα, αναδύεται μέσω αυτών, μιά νέα ιστορική διεθνική υποκειμενικότητα πού υπήρχε μέν, αλλά πού αδύναμα ή αισχυντηλά αυτοαναγνωριζόταν ως τέτοια (ή καταγγελλόταν από τόν σοβιετικό κομμουνισμό). Ο δυτικός μαρξισμός και ή ευρωπαϊκή Άριστερά. Στο πλαίσιο τους άνασυντάχθηκαν και άναξιοδοτήθηκαν οι μεμονωμένες πηγές: από τόν Λούκατς, τόν Κόρς και τόν Έρνστ, στην κριτική θεωρία τής Φρανκφούρτης, τόν γαλλικό στρουκτουραλισμό, και τις βρετανικές πολιτισμικές σπουδές. Η «διεθνοποίηση» του ιταλικού κομμουνισμού πού έφτασε στη μέγιστη άκτινοβολία στα μέσα τής δεκαετίας '70 και ή διεθνοποίηση του Γκράμισι (κυρίως ο

«έξευρωπαϊσμός» του Γκράμισι) αποτέλεσαν βασικούς άγωγούς τής νέας αυτοσυνείδησης. Θά πρέπει νά προσθέσουμε άσφαλώς, μάλλον παρά τή θέλησή τους, τά κινήματα του '60 και τή διεθνοποίηση πού επέφεραν, άντλώντας έμπνευση από άλλες πηγές του δυτικού μαρξισμού (όπως ο Μαρκούζε και ή κριτική θεωρία τής Σχολής τής Φρανκφούρτης). Μέ τήν εκ των υστέρων γνώση, θεωρώ ότι αυτές οι πολιτικές-πνευματικές εξέλιξεις και υποκειμενικότητες, αποτέλεσαν μιά από τις ουσιαστικές πηγές τής ευρωπαϊκής αυτοσυνείδησης πού συνέρρευσαν στο σχέδιο τής Ένιαίας Ευρώπης. Και αντίστροφως, ή κρίση και ή μειωμένη έπιρροή αυτής τής υποκειμενικότητας επέδρασαν στην κάμψη του ευρωπαϊσμού κατά τά τελευταία χρόνια.

Σέ κάθε περίπτωση, στη δεκαετία του '70 τό έργο του Γκράμισι κέρδισε τή μέγιστη προσοχή. Συνέβαλε σέ αυτό και ή νέα χρονολογική έκδοση των *Τετραδίων*, ή λεγόμενη κριτική έκδοση, τήν όποία επιμελήθηκε ο σημαντικός ιταλός ιστορικός Βαλεντίνο Τζερατάνα. Ο Τζερατάνα συμπλήρωσε τήν έκδοση μέ ένα τεράστιο υποστηρικτικό υλικό, γεγονός πού έδωσε τήν ευκαιρία νέου κύκλου μελέτης του έργου. Τό ενδιαφέρον σέ αυτή τή φάση έστιάστηκε στον Γκράμισι θεμελιωτή τής διαφορετικότητας τής Δύσης έναντι τής Άνατολής, όχι μόνο από τήν άποψη τής σοσιαλιστικής στρατηγικής, αλλά τής πολιτικής θεωρίας καθαυτής. Στο επίκεντρο ήρθαν οι «Σημειώσεις στον Μακιαβέλι» και όλο τό έννοιολογικό πλέγμα τής ηγεμονίας ως κλειδιού τής θεωρίας του Κράτους. Δηλαδή τό πρόβλημα τής έξουσίας στον άνεπτυγμένο καπιταλισμό, καθώς τό ιταλικό και τό γαλλικό ΚΚ είχαν πλησιάσει στον προθάλαμο. Έτσι, τό θεωρητικό ενδιαφέρον έστιάστηκε στις άλληλένδεται έννοιες κράτος-ήγεμονία-κοινωνία πολιτών —«πόλεμος θέσεων»—δημοκρατικός μετασχηματισμός—σέση διανοουμένων και μαζών, σέση κυβερνώντων και κυβερνωμένων—τό κόμμα ως «συλλογικός διανοούμενος» πού παράγει ήγεμονία χωρίς νά ταυτίζεται μέ τό κράτος—ο «ιστορικός συνασπισμός» πού αντικαθιστά βαθμιαία στα *Τετράδια* τό μοιραίο από ιστορικοθεωρητική άποψη μαρξιστικό δίπολο δομή και έποικοδόμημα. Μιλάμε για τήν περίοδο του ευρωκομμουνισμού και τήν ανάγνωση του Γκράμισι ως θεωρητικού του. Αυτόν γνωρίσαμε στην Ελλάδα και γι' αυτό δέν χρειάζεται νά επιμείνουμε ιδιαίτερα. Στην Ίταλία έδωσε δυναμικά τό παρόν μιά νέα γενιά γκραμισιανών διανοουμένων, όπως οι F. De Felice, G. Vacca, B. De Giovanni, L. Paggi, οι όποιοι «συνομιλούν» σταθερά μέ γκραμισιανούς άλλων χωρών, όπως ο J. Texier, ο H. Portelli και κυρίως ή Ch. Buci-Glucksmann από τή Γαλλία, ή ο E. Laclau, ή Shantal Mouffe, ο D. Sassoon, ή Anne Showstack από τή Βρετανία. Οι άναφορές είναι ένδεικτικές και θυμίζουν μερικά όνόματα πού έγιναν γνωστά ως τήν Ελλάδα. Παράλληλα ο Γκράμισι γονιμοποιούσε άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις. Άξίζει νά υπενθυμίσουμε τή μάλλον «έπεισοδιακή» και αντιφατι-



κή συνάντηση με τον γαλλικό στρουκτουραλισμό του Άλτουσέρ και του Πουλιαντζά, το έργο των οποίων συνέβαλε έντονα στη δημοφιλία του Γκράμσι. Όπως επίσης και την έπιρροή που άσκησε ο Γκράμσι στην Βρετανία μέσω των «πολιτισμικών σπουδών» και του έργου διανοουμένων όπως ο R. Williams, E.P. Thompson, R. Hoggart, St. Hall. Θα πρέπει εδώ να προσθέσουμε και τον Έρικ Χομπσμπάουμ, ο οποίος λόγω της σταθερής παρουσίας στην Ιταλία και της σχέσης του με το ΙΚΚ λειτουργούσε ως ζωντανή πολιτισμική γέφυρα μεταξύ των δύο χωρών.

Την ίδια περίοδο, ο Γκράμσι άσκησε ιδιαίτερη έπιρροή σε διανοούμενους κύκλους της Λατινικής Αμερικής. Ήταν μία κρίσιμη έποχή που η Άριστερά της περιοχής είχε γνωρίσει δύο ιστορικές και στρατηγικά αντιδιαμετρικές ήττες: στη Χιλή με την άνατροπή του δημοκρατικού δρόμου του Άλιέντε και σε μία σειρά χώρες με τις άποτυχίες του «κουβανέζικου δρόμου» και του γεβαρισμού. Η έπάνοδος των αυταρχικών καθεστώτων, οι διωγμοί και οι έξορίες, έφεραν στην έπιφάνεια τη σημασία της Δημοκρατίας και την άλληλένδετη σχέση της με τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στις ειδικές συνθήκες της Λατινικής Αμερικής. Σε αυτή την άναζήτηση κλήθηκε να συμβάλει η γραμμασιανή θεώρηση. Στόχος ήταν η άποτίναξη του παραδοσιακού κομμουνιστικού δογματισμού, η πάλη για την ήγεμονία στο πεδίο της δημοκρατίας ώστε να άνακοπει η ιστορική κατάρα των άλλεπάλληλων δικτατοριών, ο θεωρητικός-πρακτικός προβληματισμός για τις δυνατότητες συνάντησης των διανοουμένων με τις μάξες με τρόπο διαφορετικό από αυτόν που επέβαλε η κυριαρχία του λατινοαμερικανικού έθνικολαϊσμού τύπου Περόν.

5. Έκτοτε οι έποχές έχουν αλλάξει, μαζί και η πολιτική. Στο προσκήνιο έχουν έλθει η παγκοσμιοποίηση, ο μεταφορντικός ψηφιακός μετασχηματισμός του καπιταλισμού, η άλλαγή των παγκόσμιων συσχετισμών με τον πρωταγωνιστικό ρόλο έξωδυτικών χωρών. Και από την άλλη, η Άριστερά όλων των ειδών έχει δοκιμάσει μία ήττα-ίποχώρηση ιστορικών διαστάσεων. Έντούτοις, ο Γκράμσι συνεχίζει το ταξίδι του στον Κόσμο. Συνεχίζει να μεταφράζεται, φτάνοντας πλέον τις 33 γλώσσες πέρα από τα ιταλικά, ενώ η πρόσφατη διάδοσή του σε πνευματικούς κύκλους άραβικούς και ισλαμικούς (Πακιστάν, Ίνδονησία) προσθέτει καινούργιες γλώσσες. Η σχετική με το έργο του βιβλιογραφία που παράγεται κατ' έτος προέρχεται κατά το ήμισυ από εκτός της Ιταλίας πηγές. Κοντολογίς, είναι πλέον ένας κλασικός. Έκτός από την πολιτική έπιστήμη και θεωρία, το έννοιολογικό του όπλοστάσιο εμφανίζεται σε πολλά και διαφορετικά έπιστημονικά πεδία.

Η διάχυση του γραμμασιανού έργου σε διαφορετικά πολιτικά-πολιτισμικά περιβάλλοντα οφείλεται σε κοινά προβλήματα που δημιούργησαν οι ιστορικές μεταβολές. Πνευματικοί-πολιτικοί κύκλοι έξωδυτικών χωρών άνα-

ζητούν έργαλεία και ύποδείξεις για την έθνική στρατηγική της χώρας τους στη «νέα παγκόσμια τάξη» μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την κατάρρευση του σοβιετικού κομμουνισμού. Το κενό που άφησε ο τριτοκοσμικός φιλοσοβιετικός άντιμπεριαλισμός θέτει ζητήματα άνασύνταξης της έθνικής κοιλτούρας, της σχέσης διανοουμένων-μαξών, ζητήματα στα όποια δεν άπαντούν οι φόρμουλες του μαρξισμού-λενισμού ή του άραβικού σοσιαλισμού. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετήσουμε και το όποιο ένδιαφέρον παρουσιάζεται στις μεγάλες «πατριδες» του κομμουνισμού του 20ού αιώνα, καθώς έχει ήδη άναγγελθεί ή μετάφραση των *Τετραδίων* στα ρωσικά και εκδόθηκε ήδη στα κινεζικά το σύνολο των *Γραμμάτων από τη φυλακή*.<sup>3</sup> Όμως, η πρόσφατη διάδοση δεν άναπαράγει άπλώς σε άλλα γεωγραφικά-πολιτισμικά πλαίσια το ένδιαφέρον για τον Γκράμσι ως θεωρητικού του «έθνικολαϊκού στοιχείου» και του έθνοκρατικού ρόλου των διανοουμένων. Άκόμα και αν ξεκινά από αυτό, συναντά στις νέες συνθήκες τους προβληματισμούς για την παγκοσμιοποίηση, τά χαρακτηριστικά και την πολιτική δράση στο πλαίσιο της.

Ο φωτισμός των *Τετραδίων* υπό το πρίσμα της παγκοσμιοποίησης δεν είναι κάποια παρακινδυνευμένη ή έκδιαστική «ανάγνωση». Πρόκειται για τον στοχασμό ενός μαρξιστή διεθμιστή, ο οποίος θεωρεί ως βασική αίτια της κρίσης του μεσοπολέμου την «άντίθεση μεταξύ του κοσμοπολιτισμού της οικονομίας και του έθνικισμού της πολιτικής». Σε αυτή τη βάση θεωρεί ότι έχει εκδηλωθεί μία οργανική κρίση του μοντέρνου κράτους, την όποια δεν διστάζει να παραλληλίσει με την πνευματική-πολιτική κρίση που σημάδεψε την έξοδο από τον Μεσαίωνα και από τη «χριστιανική Εύρωπη». Κοντολογίς, άλλαγή ιστορικής έποχής. Με αυτή τη βαρύτητα, άναλύει έναν αιώνα ιστορίας και πολιτικής, έξετάζοντας την εμφάνιση της μαζικής πολιτικής και των μαζικών κομμάτων (πέρασμα από τον «πόλεμο κινήσεων» στον «πόλεμο θέσεων»), άναγνωρίζει τη γνωσεολογική και πολιτική τομή που έπέφερε ο μαρξισμός και η Όκτωβριανή Έπανάσταση, αλλά κρατά όλο και μεγαλύτερες άποστάσεις από τη σταλινική εξέλιξη θεωρώντας-την μορφή κράτους που παραμένει στο οικονομικο-συντεχνιακό επίπεδο χωρίς να έχει ικανότητα ήγεμονίας. Άντιθέτως διαβλέπει την ήγεμονική δυναμική των ΗΠΑ, του άμερικανισμού-φορντισμού, ως κέντρου πλέον της διεθνοποίησης νέων κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων και πολιτισμικών μετασχηματισμών. Μία άθθεντική «παθητική έπανάσταση», δηλαδή μία ήγεμονική διεύθυνση των νέων συνθηκών του οργανωμένου καπιταλισμού («πέρασμα από τον οικονομικό άτομισμό στην προγραμματισμένη οι-

3. Vacca G./Schirru G. (έπιμ.), *Studi gramsciani nel mondo 2000-2005*, Mulino, Bologna 2007.

κονομία») από την αμερικανική κυρίαρχη καπιταλιστική τάξη, ή όποια θά επιβληθεί με τον έναν ή άλλο τρόπο στην Ευρώπη. Μέσα σε αυτή την ιστορικο-πολιτική ανάλυση του παγκόσμιου πλαισίου, ο Γκράμσι τοποθέτησε τις εθνικές εξελίξεις, καθιερώνοντας μία προσέγγιση έστιασμένη συνεχώς στη διαλεκτική εθνικού-υπερεθνικού, εθνικού-παγκόσμιου, και παράλληλα συνδέοντας συνεχώς την ανάλυση των διαδικασιών με την πολιτική στρατηγική.

Κατά τούτο συνεχίζει να προσφέρει μία μέθοδο και μία αναλυτική προσέγγιση της σχέσης εθνικού-παγκόσμιου που μπορούν να φανούν χρήσιμες προκειμένου να προσανατολιστούμε στο πέλαγος πλέον της περί την παγκοσμιοποίηση φιλολογίας. Αν θέλαμε να βάλλουμε ένα γκραμσιανό «μότο» κάτω από τον τίτλο παγκοσμιοποίηση, θά μπορούσαμε να διαλέξουμε: *άξεδιάλυτη σύνδεση της ανάλυσης των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης με την πολιτική στρατηγική*. Και ταυτόχρονα, ή σχεδόν αυτονόητη, για όσους έχουν έπαφή με τό γκραμσιανό έργο, συνθήκη: *τά εναλλακτικά ήγεμονικά σχέδια για να είναι άξια του ονόματός τους, διαμορφώνονται ως απάντηση στις πιο προωθημένες και δυναμικές εκδηλώσεις της ήγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων*. Αποδέχονται δηλαδή τό πεδίο αντιπροτείνοντας την εναλλακτική ήγεμονία. Ο αμερικανισμός και όχι ή ΕΣΣΔ ήταν για τον Γκράμσι ή πραγματική ήγεμονική πρόκληση.

Θά επιχειρήσω ωστόσο άλλο ένα βήμα, έπισημαίνοντας σχεδόν άξιωματικά, όρισμένα κρίσιμα σημεία για την ανάλυση των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης τά όποια πιστεύω ότι θυμίζουν ανάλογες μεθοδολογικές έπιλογές του Γκράμσι.

(α) *Η σχέση παγκοσμιοποίησης-έθνικού κράτους δέν είναι «μηδενικού άθροίσματος»*. Η παγκοσμιοποίηση μετασχηματίζει τό Κράτος, ένισχύοντας κάποιες πλευρές του και άδυνατίζοντας άλλες. Ο Γκράμσι αντιμετώπιζει τό έθνικό κράτος ως πεδίο στο όποιο δομούνται πρόσκαιρα και άσταθώς, σχέσεις ισχύος έθνικού και παγκόσμιου χαρακτήρα, «συνδυασμοί έθνικού -παγκόσμιου» κατά τις λέξεις του. Κατά τή γνώμη μου, ή ιστορική κοινωνιολογία, με την έπίγνωση ότι «οι κοινωνίες είναι πιο μπερδεμένες από τις θεωρίες μας γι' αυτές», σωστά έπιχειρεί σήμερα να θεωρητικοποιήσει τις σχέσεις αυτές με έννοιες που θέλουν να αποδώσουν τή χαλαρότητα των συνδυασμών και τήν εξάρτησή τους από τις συγκεκριμένες κάθε φορά ιστορικές συνθήκες. Ως παραδείγματα θά έφερνα τό κοινωνικό-χωρικό και οργανωτικό μοντέλο των πηγών της κοινωνικής ισχύος οικονομικού, πολιτικού, στρατιωτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα του Michael Mann, στον όποιο ανήκει και ή προηγούμενη φράση<sup>4</sup> ή την έννοια της συσκευασίας έπικράτειας, έξουσίας και δικαιωμάτων που προτείνει ή Saskia Sassen στο πρόσφατο όμότιτλο βιβλίο της.<sup>5</sup>

Σέ κάθε περίπτωση, αυτό που θεωρούμε ακόμα έθνικό, έχει μεταβάλλει τή λειτουργία του υπό την επίδρα-

ση της παγκοσμιοποίησης. Μας τό είχε πει ο Γκράμσι, μας τό λέει ή Sassen ως έξής: «Ο ιστορικών διαστάσεων μετασχηματισμός που ονομάζουμε παγκοσμιοποίηση λαμβάνει χώρα έντός του έθνικού σε μεγαλύτερη έκταση από αυτήν που συνήθως αναγνωρίζουμε. Στο (έθνικό) επίπεδο συγκροτούνται οι πιο σύνθετες έννοιες του παγκόσμιου, και τό έθνικό είναι συχνά ένας από τους κομβικούς παράγοντες που καθιστούν έφικτή και ένεργή την παγκόσμια διάσταση. [...] Οι μετασχηματισμοί αυτοί άποεθνικοποιούν ό,τι είχε συγκροτηθεί ως έθνικό, χωρίς όμως να καθιστούν πάντα έμφανή τή μεταβολή [...] Τέτοιοι μετασχηματισμοί πρέπει συχνά να άποκωδικοποιηθούν για να γίνουν έμφανεϊς».<sup>6</sup> Θά μπορούσαμε να συνεχίσουμε σχεδόν χωρίς έννοιολογικό άλμα με την κλασική σημείωση του Γκράμσι, ό όποιος θεωρώντας αυτονόητο ότι ή προοπτική του ήγεμονικού σχεδίου των υπάλληλων τάξεων είναι διεθμιστική/οικουμενική, σημειώνει ότι ό προοδευτικός χαρακτήρας της πολιτικής δράσης εξαρτάται από «*τήν ικανότητα να διακρίνει τό “διεθνές” και “ένοποιητικό” στοιχείο που ένυπάρχει στην έθνική και τοπικιστική πραγματικότητα*» (Τετράδιο 13, Σημειώσεις για τον Μακιαβέλι). Τό ήγεμονικό σχέδιο συνίσταται έπομένως στην έπανεπεξεργασία της έθνικής-τοπικής διάστασης υπό τό πρίσμα της παγκοσμιοποιητικής/διεθμιστικής προοπτικής. Αυτή ή έπανεπεξεργασία συνιστά τό πεδίο στο όποιο συναντώνται στο πλαίσιο του έθνικού κράτους, οι διανοούμενοι με τά πολιτικά-κοινωνικά υποκείμενα που αναγνωρίζονται στη διεθμιστική/οικουμενική προοπτική (ρόλος των διανοουμένων στο *Ριζορτισμένο*).

(β) Για τους πιο πάνω λόγους, από την όπτική της προοδευτικής στρατηγικής, ή παγκοσμιοποίηση δέν μπορεί να αναλυθεί σαν άπλή γεωγραφική επέκταση/ανάβάθμιση του χώρου της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η ταξική δομή του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού δέν μπορεί να αναλυθεί *κατ' αναλογία* με εκείνη του έθνικού καπιταλισμού. Τέτοιες αναγνώσεις είτε καθιστούν τελείως άπομακρα ως προς την πολιτική πράξη τά κέντρα ουσιαστικής ισχύος και έπομένως καταλήγουν σε έθνικές στρατηγικές άπλης προσαρμογής, είτε προκρίνουν τήν άπλοϊκή «*κινηματική λογική*» που είναι άνίκανη να παραγάγει ήγεμονία (χρειάζεται να υπενθυμίσουμε τή διάκριση που κάνει ο Γκράμσι μεταξύ των «*όργανικών πολιτικών-κοινωνικών υποκειμένων*» με ιστορική βαρύτητα από τή μιά, και των έμπειρικών συγκυριακών υποκειμένων ή κινημάτων ά-

4. Man M., *The Sources of Social Power*, Cambridge University Press 1986, σ. 4.

5. Sassen Saskia, *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*, Princeton University Press 2006.

6. *Ο.π.*, σ. 1.



πό την άλλη). Οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης, τά δικτυα του παγκόσμιου καπιταλισμού, ακόμα και στις πιο ολοκληρωμένες εκφάνσεις του όπως το χρηματιστηριακό κεφάλαιο, σε κάποια σημεία γειώνονται και εμπεδώνονται σε εθνικούς ή κοινωνικούς χώρους στους οποίους τά εθνικά-τοπικά υποκείμενα ενός δυνάμει άντιγερμονικού σχεδίου έχουν πρόσβαση.<sup>7</sup> Μέ αυτή την έννοια οι εθνικές και οι τοπικές πολιτικές-κοινωνικές δυνάμεις έχουν γέφυρες και άμεσες συνδέσεις με την παγκοσμιοποιητική διαδικασία. Έπομένως, κρατώντας σταθερό τό γεγονός ότι τά (άντι)γερμονικά σχέδια δομούνται με βάση τή σχέση εθνικού-υπερεθνικού και ότι ή βασική κατεύθυνση παραμένει ακόμα από τό εθνικό/τοπικό στό υπερεθνικό, είναι εξίσου σαφές ότι άποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία ή συγκρότηση πολιτικών-κοινωνικών υποκειμένων στους κρίκους τής άλυσίδας από τό τοπικό στό υπερεθνικό. Η Ευρωπαϊκή Ένωση άποτελεί τόν χώρο εκείνο όπου κρίκoi τής άλυσίδας έχουν μιά προφανή θεσμική «ύλικότητα» και γι' αυτό άποτελεί «έργαστήριο» άνάλυσης.

6. Αν τά προηγούμενα είναι σημεία εκκίνησης για τήν αναλυτική προσέγγιση τών σχέσεων εθνικού-τοπικού-παγκόσμιου, πώς συνδέονται με τίσ στρατηγικές δράσης, και μάλιστα με στρατηγικές πού έχουν τή φιλοδοξία ήγεμονίας από προοδευτική σκοπιά; Για ποιά και ποιανού ήγεμονία μιλάμε σε συνθήκες όπου δέν υπάρχει πλέον τό ιστορικό υποκείμενο τής καθολικής άπελευθέρωσης πού λεγόταν έργατικό κίνημα; Όταν έπιπλέον δέν είναι νοητή ούτε άποδεκτή μιά γενική θεωρία, αναλυτική και πολιτική ταυτόχρονα, όπως θεωρήθηκε ό μαρξισμός (ή ό Μ-Λ); Όταν δέν υπάρχει ό «μοντέρνος Πρίγκιπας», τό κόμμα πού ένσαρκώνει τήν ήγεμονία ως κάτοχος τής γενικής θεωρίας και εκφραστής του ιστορικού κοινωνικού υποκειμένου;

Και πάλι όδοδείκτες μόνο μπορούμε νά τοποθετήσουμε. Άλλά τουλάχιστον ξέρουμε τό πολιτικό πεδίο. Άπό τή στιγμή πού ό παγκόσμιος ψηφιακός καπιταλισμός έχει ένοποιήσει υπό όρισμένους όρους τόν Κόσμο, ή έναλλακτική πολιτική στρατηγική έχει ως έπίκεντρο τή δημοκρατική διεύθυνση τής παγκοσμιοποίησης. Έπίκεντρο όχι μόνο πολιτικό αλλά και θεωρητικό καθόσον ύπονοεί ότι ό προοδευτικός λόγος πού διαμορφώθηκε στή βάση τών διακυβευμάτων τής Νεωτερικότητας (διαφωτισμός, Γαλλική Έπανάσταση, μαρξισμός) συνεχίζει νά διατηρεί τήν ισχύ του και νά συνδιαμορφώνει τό πολιτικό φάσμα τής σημερινής άναστοχαστικής Νεωτερικότητας. Τό έρώτημα είναι: πώς τά έμπειρικά κοινωνικά-πολιτικά υποκείμενα ή κινήματα πού γεννώνται από τόν άνταγωνιστικό χαρακτήρα τών διαδικασιών παγκοσμιοποίησης μπορούν νά συσταθούν σε πολιτικά υποκείμενα και νά άρθούν στον πολιτικό όρίζοντα πού φωτίζει ό γενικός στόχος τής δημοκρατικής διεύθυνσης τής παγκοσμιοποίησης. (Πολιτικά δέν σημαίνει μόνο κομματικά. Βρισκόμαστε σε ένα θεωρητικό πεδίο όπου ή πολιτική περιλαμβάνει

άλλά δέν ταυτίζεται με τό κράτος-έθνος.) Τό έρώτημα μπορεί νά τεθεί και άλλως: με τί είδους κριτική γνώση πρέπει νά μπoλιαστούν τά έμπειρικά υποκείμενα του άμεσου άνταγωνισμού ώστε νά συσταθούν σε πολιτικά υποκείμενα στον όρίζοντα τής παγκοσμιοποίησης παρότι δρούν στό εθνικό-τοπικό; Σε αυτό τό σημείο, νομίζω ότι τό ιστορικό προηγούμενο τής συνάντησης του μαρξισμού με τήν έργατική τάξη, τής συνάντησης, τών μαρξιστών διανοουμένων με τίσ έργατικές μάζες, τής συνάντησης τής θεωρίας με τόν έμπειρικό κοινωνικό άνταγωνισμό του καπιταλιστικού σχηματισμού, μπορεί νά βοηθήσει. Μας ύποδεικνύει ότι ή «κριτική γνώση» πού συστήνει πολιτικά υποκείμενα περιέχει όπωσδήποτε τήν ιστορικότητα τής παρούσας πραγματικότητας, όπως λέει ό E.P. Thomson, τούς όρους γέννησης και έπομένως τίσ προοπτικές μετασχηματισμού της από τά πολιτικά υποκείμενα πού συνειδητοποιούν ότι ή δεδομένη πραγματικότητα δέν είναι ούτε φυσική ούτε τό «τέλος τής ιστορίας». Θα πρέπει όμως νά είναι σαφές ότι οι σημερινές συνθήκες δέν έξαντλούνται ούτε έρμηνεύονται μόνο με τόν καπιταλισμό και τόν άντικαπιταλισμό. Έχουν ξεδιπλωθεί όλες οι ιστορικές διαδικασίες πού συγκρότησαν τή Νεωτερικότητα (σχηματισμός κράτους, καπιταλισμός, έθνος, έξατομίκευση, εκδημοκρατισμός, εκκοσμίκευση) και σανάμα έχουν εκδηλωθεί όλες οι άντινομίες και οι σκοτεινές της όψεις: διάβρωση τής κρατικής έδαφικής κυριαρχίας, αποκλειστικές και μισαλλόδοξες εθνικές ταυτότητες, έργαλειοποίηση του όρθου λόγου και τής φύσης, άνδροκρατική κατασκευή τών έμφυλων ταυτοτήτων, έξατομίκευση χωρίς πολίτες. Ο άναστοχασμός τής Νεωτερικότητας από τήν άνωτέρω κριτική σκοπιά και σε όλες τίσ διαστάσεις της είναι, νομίζω, ή «κριτική γνώση» για τήν πολιτική συγκρότηση τών έμπειρικών υποκειμένων στην προοπτική τής δημοκρατικής διακυβέρνησης τής παγκοσμιοποίησης. Περιλαμβάνει και συνδέει τήν άνάλυση τών μακροκοινωνικών διαδικασιών με τήν ιστορικότητα και τήν κριτική. Μπορεί έπομένως νά παραγάγει έναν ήγεμονικό πολιτικό λόγο στον όποιο συναντώνται τό διανοητικό και τό μαζικό στοιχείο, οι όργανικοί διανοούμενοι μιας δημοκρατικής διεθνιστικής παγκοσμιοποίησης και οι μάζες. Συνάντηση τυπικά γραμμισανού τύπου.



7. Ό.π.

# ΤΑ «ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ» ΤΟΥ ΑΝΤΟΝΙΟ ΓΚΡΑΜΣΙ

Προ-θεωρητικές παραδοχές, θεωρίες για τή γλώσσα  
καί γλωσσική πολιτική<sup>1</sup>

τῆς Μαρίας Τζεβελέκου

## Εἰσαγωγή

**Ε**ἶναι πάντα μεθοδολογικά προβληματικό νά ἀνατρέχει κανείς σέ κείμενα στοχαστῶν πού διατυπώνουν συνολικές προσεγγίσεις γιά τά κοινωνικά μορφώματα, γιά νά ἀναζητήσει καί νά ἐρμηνεύσει τίς ἀντιλήψεις τους γύρω ἀπό ὀρισμένα ζητήματα πού ἀποτελοῦν μέρος αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων. Ὁχι μόνο γιατί ἡ γενικότερη προσέγγιση ρίχνει βαρειά τή σκιά της στά ἐπιμέρους ζητήματα, ἀλλά ἐπίσης γιατί ὁ στοχαστής ἀποδιαθρώνει κατά κάποιον τρόπο τήν ἐσωτερική συνοχή ἑνός συγκεκριμένου πεδίου γιά νά ἐντάξει ἐπιλεκτικά ὀρισμένα ἀπό τά συστατικά του σέ μιά γενικότερη κοσμοαντίληψη πού ἔχει τή δική της συνοχή στό πλαίσιο τῆς ὁποίας τά συστατικά αὐτά ἀποκτοῦν διαφορετική σημασία. Ἔτσι οἱ ἀμφίδρομες πορεῖες ἀπό τό γενικό στό εἰδικό καί τό ἀντίστροφο εἶναι δυσδιάκριτες καί δύσκολα ἐρμηνεύσιμες.

Τό ζήτημα ἐμφανίζεται πῶς περίπλοκο ὅταν ἀποπειρᾶται κανείς νά ἐρμηνεύσει τή σκέψη τοῦ Γκράμσι γιά τή γλώσσα καί νά δεῖ πῶς αὐτή συγκροτεῖται, τόσο σέ ἀναφορά μέ τίς ἀντιλήψεις καί τίς θεωρίες γιά τή γλώσσα πού σημαδεύουν τήν ἐποχή του ὅσο καί σέ σχέση μέ τήν δική του κοσμοαντίληψη. Ὁχι μόνο γιατί ὁ Γκράμσι ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιά τή γλώσσα καί εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τή γλωσσολογία στά φοιτητικά του χρόνια —μερικοί μάλιστα ὑποστηρίζουν ὅτι ἔχει ἀναπτύξει μιά πρωτότυπη θεωρία γιά τή γλώσσα—<sup>2</sup> ἀλλά γιατί μέσα στή δική του ἀντίληψη τῆς κοινωνίας ἡ γλώσσα κατέχει κυρίαρχη θέση, πού εἶναι ἀρκετά διαφορετική ἀπό τή θέση πού τῆς ἀπέδιδαν μέχρι ἀρκετά πρόσφατα μερικές ἀπό τίς τρέχουσες μαρξιστικές ἀναλύσεις.

## 1. Ἀντιλήψεις γιά τά γλωσσικά ζητήματα: οἱ κυρίαρχες τάσεις

Κάνοντας, μέ βάση τά κείμενά του, μιά χοντρική ἀνασύσταση τῶν προσλήψεων πού εἶχε ὁ Γκράμσι ἀναφορικά τόσο μέ τίς θεωρίες ὅσο καί μέ τίς τρέχουσες ἀντιλήψεις καί πρακτικές γιά τή γλώσσα, θά σταθῶ στά ἐξῆς σημεία:

Σέ σχέση μέ τά καθαρὰ γλωσσολογικά ρεύματα, ἀναφέρεται συχνά στό νεο-γραμματικό πρότυπο, τό ὁποῖο συγκρότησε τήν ἱστορικοσυγκριτική γλωσσολογία. Ἀπό τά γραπτά του μπορούμε νά συναγάγουμε ὅτι γνώριζε καλά τίς μεθόδους τοῦ προτύπου αὐτοῦ, καθῶς μαθήτευσε πλάι στόν Ματέο Μπαρτόλι (Matteo Bartoli). Τά πράγματα εἶναι πῶς συγκεκριμένα σέ σχέση μέ τόν δομισμὸ, μέ βάση τόν ὁποῖο συγκροτήθηκε ἡ γλωσσολογία ὅπως τήν ξέρουμε σήμερα, παρόλο πού ὁ δομισμὸς ἔχει ἐκλείψει ἐδῶ καί δεκαετίες καί ἀποτελεῖ πλέον μέρος τῆς παράδοσης. Εἶναι πιθανόν νά

1. Τά κείμενα τοῦ Γκράμσι πού συζητιοῦνται εἶναι δημοσιευμένα στά: Hoare, Q & G. N. Smith (ἐπιμ.) (1971) *Selection from Prison Notebooks of Antonio Gramsci* (1929-1935), στό ἐξῆς PN, ἰδιαίτερα τά τμήματα μέ θέμα «The Study of Philosophy», σ. 323-377 καί «Problems of Marxism», σ. 378-472 Λονδίνο, Lawrence and Wishart: Ricci, F. (ἐπιμ.) (1975) *Gramsci dans le texte, Cahiers de prison*, ἰδιαίτερα τό τμήμα μέ θέμα «Langue nationale et grammairre, Essai de Croce: cette table ronde est carrée» (1935), στό ἐξῆς CP, σ. 675-688, Παρίσι, Editions Sociales.

2. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. τό ἄρθρο τοῦ Niels Helsloot (1989) «Linguists of all Countries...! On Gramsci Premise of Coherence», *Journal of Pragmatics* 13, 1989, 547-566.



γνώριζε όρισμένα στοιχεία του, καθώς διατηρεί τή διάκριση ανάμεσα σέ lingua (γαλλ. langue) και linguagio (γαλλ. langage), όπου, σύμφωνα μέ τόν Σωσσύρ, ό όρος lingua μπορεί νά αναφέρεται τόσο σέ μιά συγκεκριμένη γλώσσα όσο και στόν γλωσσικό κώδικα, ό όποιος πραγματώνεται μέσω τής όμιλίας (parole), ενώ ό όρος linguagio αναφέρεται άφενός στή δυνατότητα νά μεταδίδει κανείς μηνύματα, γλωσσικά ή μή γλωσσικά και άφετέρου στήν πραγμάτωση τών άφηρημένων κανόνων τής lingua. Από τά συμφραζόμενα μπορούμε νά εικάσουμε ότι ό Γκράμσι επίσης γνώριζε —και διαφωνούσε— τίς άπόψεις του Μάρ (Marx, 1864-1934), του «έπίσημου» σοβιετικού γλωσσολόγου, σύμφωνα μέ τίς όποιες ή γλώσσα συνιστά ένα έποικοδόμημα τής οικονομικής πραγματικότητας, άνάλογο μέ τό θεσμικό ή τό πολιτικό σύστημα. Είναι πιθανόν, τέλος, ό Γκράμσι νά γνώριζε τίς άντιλήψεις του Μπαχτίν (Βολοσίνοφ) (Bakhtine [Volochinov], 1895-1975), του όποιου τά έργα εκδόθηκαν στά τέλη του '20 και στίς άρχές του '30, καθώς οι άπόψεις τών δύο αυτών στοχαστών εμφανίζουν μιάν άξιοσημείωτη συνάφεια άν όχι ταύτιση.<sup>3</sup>

Σέ σχέση μέ τή φιλοσοφία, συζητᾶ όρισμένες άπόψεις του Κρότσε,<sup>4</sup> σύμφωνα μέ τίς όποιες ή γλώσσα είναι ή άτομική έκφραση, άρα δέν υπόκειται στίς νόρμες τής γραμματικής, αλλά στίς άρχές τής αισθητικής. Η πρόταση πού άποτελεί άφορμή για τή συζήτηση είναι ή εξής: *Τό στρογγυλό τραπέζι είναι τετράγωνο*. Τό έρώτημα πού τίθεται είναι γιατί ή πρόταση αυτή δέν είναι άποδεκτή. Διαβάζοντας τά σχετικά κείμενα καταλαβαίνει κανείς ότι ή διαφορά ανάμεσα στόν Κρότσε και τόν Γκράμσι<sup>5</sup> δέν έγκειται μόνο στήν αντίθεση «υποκειμενική» και «συλλογική» έκφραση, αλλά επίσης στο ότι υπήρχε άσυμφωνία ως προς τόν όρο «γραμματική». Για τόν μέν Κρότσε ή γραμματική είναι κατά πάσα πιθανότητα ή μορφολογία και ή σύνταξη. Κατά συνέπεια, ή πρόταση, ή όποία δέν παρουσιάζει προβλήματα στο επίπεδο τής μορφολογίας και τής σύνταξης, δέν μπορεί νά άπορριφθεί από τή γραμματική. Αντίθετα για τόν Γκράμσι ή γραμματική είναι κάτι πολύ γενικότερο πού περιλαμβάνει και τή σημασιολογία, άρα έχει τή δυνατότητα νά διατυπώσει τά κριτήρια πού εξηγούν τή μή άποδοχή τής εν λόγω πρότασης.

Σέ σχέση πάλι μέ τή φιλοσοφία ό Γκράμσι συζητᾶ, αναφερόμενος στόν Παρέτο και τούς πραγματιστές, άντιλήψεις σύμφωνα μέ τίς όποιες ή γλώσσα άποτελεί έμπόδιο στή γνώση, γιατί φέρει στούς κόλπους της ίχνη από παλαιότερους, άκόμα και αρχαίους, τρόπους σκέψης και πρόσληψης του κόσμου.<sup>6</sup> Αυτό δέν ήταν μόνο ένα φιλοσοφικό ρεύμα, αλλά επίσης ένα ρεύμα γλωσσικής πολιτικής πού θά μπορούσαμε νά τό όνομάσουμε «ρεύμα γλωσσικού καθαρισμού», πού θά έπεδίωκε νά εξαφανίσει εκφράσεις όπως «ή άνατολή ή ή δύση του ήλιου, γιατί παραπέμπουν σέ μιά πτολεμαϊκή άστρονομία, ενώ ή έπιστήμη έχει προχωρήσει σέ διαφορετικά έπιστημονικά παραδείγματα.

Σέ σχέση μέ τά κινήματα γλωσσικού σχεδιασμού πού άναπτύσσονται τήν έποχή εκείνη, συζητᾶ άφενός τήν Έσπεράντο —τήν προσπάθεια νά συγκροτηθεί μιά παγκόσμια τεχνητή γλώσσα πού νά έπιτρέπει τήν άπρόσκοπτη επικοινωνία μεταξύ τών διαφορετικών γλωσσικών κοινοτήτων— και άφετέρου τίς προσπάθειες συγκρότησης Πρότυπων Έθνικών Γλωσσών πού νά καλύπτουν τήν ποικιλία ή όποία όφείλεται τόσο στή γεωγραφική όσο και στήν κοινωνική κατανομή τών πληθυσμών.

Τό τελευταίο αυτό θέμα μπορούμε νά πούμε ότι βρίσκεται στόν πυρήνα τής προβληματικής του Γκράμσι. Τό βασικό έρώτημα πού θέτει είναι πώς μιά γλώσσα, μιά έθνική γλώσσα, μπορεί νά συγκροτηθεί ως συνεκτική ένότητα πού ρυθμίζει και ξεπερνᾶ τήν άνομοιογένεια πού προκαλείται από κοινωνικούς, γεωγραφικούς ή άτομικούς παράγοντες. Πάνω σ' αυτό τό βασικό έρώτημα άρθρώνονται οι σκέψεις του γύρω από ένα μεγάλο εύρος γλωσσικών θεμάτων, όπως είναι ή σχέση τής γλώσσας μέ τήν πραγματικότητα, οι νεολογισμοί, ή γλωσσική ποικιλία, ή νόρμα και ή συγκρότηση τής ρυθμιστικής γραμματικής και, τέλος, ή γλωσσική άλλαγή.

## 2. Η συγκρότηση μιᾶς Πρότυπης Έθνικής Γλώσσας

Τό ζήτημα τής συνοχής, τής πρωταρχικής ένότητας τής γλώσσας είναι ένα άγιο ζήτημα πού άπασχολεί όλους όσους σκέφτονται πάνω σέ γλωσσικά θέματα, άνεξάρτητα από τίς έπιστημονικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές καταβολές τους. Τό έρώτημα είναι εύλογο: Πώς ένα σύστημα τό όποιο συνεχώς αλλάζει μέ τό πέρασμα του χρόνου, τό όποιο παρουσιάζει μιά τέτοια άνομοιομορφία και δημιουργικότητα στο επίπεδο τής χρήσης του μπορεί, παρόλα αυτά, νά διατηρεί τή σταθερότητά του ώστε νά έπιτρέπει τήν επικοινωνία, άκόμη κι άν ή επικοινωνία είναι άτελής, άκόμη κι άν ή επικοινωνία γίνεται μέ τή μορφή τής μετάφρασης;

Μέ άλλα λόγια, τό έρώτημα πού τίθεται είναι πού πρέπει κανείς νά αναζητήσει τά άμετάβλητα, τά σταθερά στοιχεία τής γλώσσας. Στήν ίδια τήν όμοιόστασή της, όπως έκανε για παράδειγμα ό Saussure και γενικά ό δομισμός; Σέ γνωσιακές ή/και βιολογικές λειτουργίες πού χαρακτηρίζουν τό ανθρώπινο είδος, όπως έ-

3. Για τό θέμα αυτό βλ. P. Ives 2004 *Gramsci's Politics of Language: Engaging the Bakhtin Circle and the Frankfurt School*, University of Toronto Press.

4. B. Croce 1902 «Η έποπτεία και ή έκφραση», από τό έργο *Estetica*, κεφ. 1 και 18, *Δευκαλίων* 18, μτφρ. Γ. Άνδρεάδης, 1977, 145-161.

5. CP, σ. 675-688.

6. PN, σ. 451 και 348-9, CP 348-9.

κανε, γιά παράδειγμα ὁ Τσόμσκι, μέ τήν καθολική γραμματική; Στίς λειτουργίες τῆς ἐπικοινωνίας, ὅπως ἔκανε ὁ κύκλος τοῦ Μπαχτίν, καί μέ διαφορετικό τρόπο οἱ σύγχρονες θεωρίες τοῦ λειτουργισμοῦ; Στήν ἐξω-γλωσσική πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἀναπαρίσταται στή γλώσσα καί ἡ πρόσληψη τῆς ὁποίας προσδιορίζεται ἀπό αὐτήν; Σέ αὐτό τό σημείο θά μπορούσαμε νά παραθέσουμε ἕνα μακρὺ κατάλογο ἐρωτημάτων, οἱ διατυπώσεις τῶν ὁποίων ἀπηχοῦν τοὺς διαφορετικούς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους τίθεται τό συγκεκριμένο ζήτημα.

Τόν Γκράμσι δέν τόν ἀπασχολοῦν αὐτά τά ἐρωτήματα ἢ τόν ἀπασχολοῦν στό βαθμὸ πού ἐπηρεάζουν τὴ διαδικασία πού ἀπασχολεῖ τόν ἴδιο καί πού, ὅπως εἶπα προηγουμένως, εἶναι ἡ ἐδραίωση μιᾶς Πρότυπης Γλώσσας μέσα ἀπὸ τὴν ἐνοποίηση τῶν ποικιλιῶν τῆς. Οἱ ποικιλίες γιά τόν Γκράμσι δέν ἀποτελοῦν πλοῦτο, ἀλλὰ φυγόκεντρες καί «παθολογικές» τάσεις πού καταλύουν τὴ συνοχή τῆς γλώσσας. Τέτοιες τάσεις εἶναι οἱ διάλεκτοι, ἡ γλώσσα πού ἀναπτύσσουν τά διαφορετικὰ κοινωνικά στρώματα, ἡ ἀργκό, οἱ νεολογισμοί, τά ἐπίπεδα ὕψους, οἱ συντεχνιακὲς γλώσσες καί οἱ ιδιόλεκτοι, δηλαδή ὁ ἰδιαίτερος τρόπος πού ἐκφράζεται κάθε ἄνθρωπος ξεχωριστά. Ὁ ἐνοποιητικὸς παράγοντας γιά τόν Γκράμσι δέν εἶναι ἡ γλώσσα αὐτὴ καθ' αὐτή, ἀλλὰ ὁ πολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος ὁμαδοποιεῖ σέ διαφορετικὰ ἐπίπεδα τοὺς ἄνθρώπους πού μιλοῦν μέ τόν ἴδιο τρόπο καί καταλαβαίνουν ὁ ἕνας τόν ἄλλον.

Ἡ εἰκόνα πού δίνει ὁ Γκράμσι θά μπορούσε νά παρομοιαστεῖ μέ μιὰ πυραμίδα ὅπου στήν κορυφὴ τῆς ἔχουμε ἕναν ἄνθρωπο μέ τὴν προσωπικὴ του γραμματικὴ, τὴν αὐθόρμητη γραμματικὴ πού ἀναπτύσσει στό πλαίσιο μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητας καί ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στόν τρόπο πού σκέπτεται καί αἰσθάνεται. Σιγὰ σιγὰ κατεβαίνοντας ἕνα ἕνα τά σκαλιά τῆς πυραμίδας ἔχουμε ὁμαδοποιήσεις γλωσσικῶν κοινοτήτων μέ βάση μιὰ κοινὴ κουλτούρα. Αὐτὲς οἱ ὁμαδοποιήσεις σταδιακὰ διευρύνονται γιά νά φτάσουμε στή βάση τῆς πυραμίδας, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει τὴν Πρότυπη Γλώσσα, ἡ ὁποία ἐκφράζει τό εὖρος καί τὴν πολυπλοκότητα τοῦ πολιτισμοῦ.

Μέ βάση αὐτὴ τὴν εἰκόνα τῆς πυραμίδας μπορούμε νά καταλάβουμε ὀρισμένες σκέψεις τοῦ Γκράμσι, οἱ ὁποῖες ξεκίτουν τόν σημερινὸ ἀναγνώστη. Τό ἀπόσπασμα πού θά διαβάσω εἶναι ἀπὸ τὰ *Τετράδια τῆς φυλακῆς* στό τμῆμα «Μελέτη τῆς φιλοσοφίας».<sup>7</sup>

«Ἐάν ἰσχύει ὅτι κάθε γλώσσα περιλαμβάνει τὰ στοιχεῖα μιᾶς ἀντίληψης τοῦ κόσμου καί τοῦ πολιτισμοῦ, ἰσχύει ἐξίσου ὅτι ἀπὸ τὴ γλώσσα κάποιου μπορούμε νά ἐκτιμήσουμε τὴ μεγαλύτερη ἢ τὴ μικρότερη πολυπλοκότητα τῆς ἀντίληψης του τοῦ κόσμου. Κάποιος πού μιλάει μόνο μιὰ διάλεκτο, ἢ δέν καταλαβαίνει ἐπαρκῶς τὴν πρότυπη γλώσσα, ἀναγκαστικά ἔχει μιὰ πρόσληψη τοῦ κόσμου πού εἶναι λίγο ὡς πολὺ περιορισμένη καί ἐπαρχιακὴ, πού εἶναι ἀπολιθωμένη καί ἀναχρονι-

στικὴ σέ σχέση μέ τὰ μείζονα πνευματικὰ ρεύματα πού κυριαρχοῦν στόν κόσμο. Τὰ ἐνδιαφέροντά του θά εἶναι περιορισμένα, λίγο ὡς πολὺ συντεχνιακὰ καί οἰκονομίστικα, ὄχι καθολικά».

Θά μπορούσε κανεὶς εὐκόλα, υἱοθετώντας μιὰ ἀνθρωπολογικὴ ἢ γλωσσολογικὴ ὀπτικὴ γωνία, νά ἀσκήσει ἐντονὴ κριτικὴ στίς ἀξιολογικὲς κρίσεις πού διατυπώνονται στήν παράγραφο πού μόλις διάβασα. Ὅμως θά ἦταν ἴσως πιὸ ἐνδιαφέρον νά προσπαθῆσει κανεὶς νά καταλάβει τί ἀκριβῶς θέλει νά πεῖ ὁ Γκράμσι καί σέ ποιά συμφραζόμενα διατυπώνει τίς ἀπόψεις του. Πρέπει νά σκεφτοῦμε ἐπίσης ὅτι ὁ Γκράμσι κατάγεται ἀπὸ τὴ Σαρδηνία ὅπου μιλεῖται μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀποκλίνουσα διάλεκτος σέ σχέση μέ τὴ γραπτὴ γλώσσα, καί αὐτό ἴσως νά ἀποτελοῦσε ἕνα ἐπιπλέον ἐμπόδιο στήν πορεία του.

Οἱ γλωσσολόγοι θεωροῦν ὅτι ἡ συνοχή τῆς γλώσσας εἶναι ἐνδοσυστημικὴ καί ὅτι ἡ χρῆση τῆς γλώσσας—ἢ ὁποιαδήποτε ποικιλία τῆς γλώσσας—εἶναι ἡ ἔκφραση ἑνὸς σταθεροῦ πυρήνα ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ κανόνες καί ἀρχές. Στόν πυρήνα αὐτό δέν ἔχουμε πρόσβαση παρά μέσω τῶν πραγματώσεών του.

Εἶναι σαφές ὅτι ὁ Γκράμσι δέν ἀναφέρεται σέ μιὰ τέτοιου εἶδους συνοχή, ὅπως καί δέν ἀναφέρεται σέ καμία *a priori* συνοχή. Γιά τόν Γκράμσι ἡ συνοχή ἀναπτύσσεται ἱστορικά. Εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς συνεννόησης ἀνάμεσα στοὺς ὁμιλητὲς μιᾶς γλώσσας καί σταθμίζεται μέ τό βαθμὸ σύγκλισης τῶν πρακτικῶν τους καί τῶν ἀντιλήψεών τους γιά τόν κόσμο σέ μιὰ διαδικασία ὅπου ἀντίπαλες ὁμάδες ἀγωνίζονται γιά τὴν πολιτικὴ καί πολιτισμικὴ κυριαρχία. Κατὰ συνέπεια, τό γλωσσικό ζήτημα πού ἀναδύεται δέν τίθεται μέ γλωσσολογικούς ὄρους.

Ἔτσι, παρόλες τίς γλωσσολογικὲς του καταβολές, ὁ Γκράμσι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τό ἐπιστημολογικὸ πλαίσιο τοῦ κύριου κορμοῦ τῆς γλωσσολογίας, ὅπως αὐτό εἶχε διαμορφωθεῖ στὰ τέλη τοῦ 19ου καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Καί αὐτό εἶναι ἀναμενόμενο. Ἡ πορεία τῆς σκέψης τοῦ Γκράμσι καί ἡ πορεία τῆς γλωσσολογίας ἔχουν ἀντίθετη φορὰ. Ἡ γλωσσολογία ἤδη ἀπὸ τόν 19ο αἰῶνα, ἐπιδιώκοντας τὴν αὐτονομία τῆς καί τὴν ἐδραίωση τῆς ἐπιστημονικῆς τῆς ὑπόστασης, ἀκολουθεῖ ἐπιστημολογικὲς ἀρχές πού ἀποσυνδέουν τὴ μελέτη τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀλληλεπίδραση. Τό νεο-γραμματικὸ πρότυπο μέ τοὺς ἐνδοσυστημικούς κανόνες ἀλλαγῆς—τούς νόμους χωρὶς ἐξαιρέσεις—τείνει νά ταυτίσει τὴν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας μέ τὴν ἐξέλιξη ἑνὸς φυσικοῦ ὀργανισμοῦ καί νά συγκροτήσῃ τίς μεθόδους του σέ ἀντιστοιχία μέ τίς μεθόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ δομισμὸς, τό θεωρητικὸ πρότυπο πού διαδέχεται τό νεο-γραμματικὸ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, παρότι διατυπώνει ὑποθέσεις πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ τό προκάτοχό του, ἐπικεντρώνεται ὡστό-

7. PN, σ. 325.



σο κι αυτό σ' ένα δομικό σχήμα τό όποιο ό Σωσσύρ όνομάζει «langue» καί τό όποιο όρίζεται ώς ένα άφηρημένο σύστημα άντιθέσεων. Τό σύστημα αυτό άποτελεί τό άντικείμενο τής γλωσσολογίας. Η σημασία του κάθε συστατικού του συστήματος δέν είναι έγγενής, δέν είναι δηλαδή θετικά προσδιορισμένη, αλλά όρίζεται μέ βάση τις σχέσεις πού διατηρεί μέ τά υπόλοιπα συστατικά πού άνήκουν στό σύστημα αυτό. Οι μεταβολές πού έπιτελούνται είναι ένδοσυστημικές. Πρόκειται για ένα άντικείμενο θεωρητικά κατασκευασμένο –πολλοί έχουν μιλήσει για μία κοπερνίκεια επανάσταση στόν τομέα τής θεωρίας τής γλώσσας– καί, κατά συνέπεια, άπαλλαγμένο από όποιαδήποτε είδους πραγματώση, πού θά μπορούσε νά άλλιωσει τήν όμοιογένεια του. Έτσι από τό πεδίο τής γλωσσολογικής έρευνας άπομακρύνεται ή όμιλία (parole), γιατί θεωρείται άτομική πραγματώση τής γενικής γλωσσικής ικανότητας καί, κατά συνέπεια, περιλαμβάνει έτερογενή στοιχεία. Παράλληλα μέ τήν άτομικότητα, τήν ύποκειμενικότητα του όμιλητή, άπομακρύνεται καί ή διυποκειμενικότητα, ότιδήποτε δηλαδή σχετίζεται μέ τήν έπικοινωνία καί τις σχέσεις των άνθρώπων.

Είναι σαφές ότι μία τέτοιου είδους προσέγγιση άποκλείει τόσο τους όμιλητές όσο καί τήν ιστορία τους, καί αυτό δέν βρίσκει σύμφωνο τόν Γκράμσι. Ένδεικτικός τής διαφωνίας του είναι ό τρόπος πού χρησιμοποιεί τήν άντίθεση ανάμεσα στόν όρο lingua (langue) καί στόν όρο linguaggio (langage), μέ τόν τελευταίο νά παίξει –σέ άντίθεση μέ τή δομοστική λογική– κυρίαρχο ρόλο στό πεδίο τής έρευνας. Σ' αυτό τό σημείο οι άπόψεις του συγκλίνουν μέ τις άπόψεις του κύκλου του Μπαχτίν, ό όποιος άσκει κριτική στόν θετικισμό των γλωσσολογικών επιστημονικών παραδειγμάτων –καί κατ' έπέκταση στόν ρωσικό φορμαλισμό, ό όποιος αναπτύσσεται σέ άναλογία μέ τόν δομοστικό– άπορρίπτοντας τήν άντίληψη ότι ή γλώσσα άνάγεται σ' ένα άφηρημένο ιδεατό άντικείμενο. Έτσι ό Μπαχτίν δίνει έμφαση στην όμιλία, ύπογραμμίζοντας τήν κοινωνική τής ύπόσταση καί θεωρώντας ότι ή όμιλία δέν είναι μία άτομική πραγματώση τής γλώσσας, αλλά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τις συνθήκες έπικοινωνίας, οι όποιες μέ τή σειρά τους συνδέονται μέ τις κοινωνικές δομές.<sup>8</sup> Άς σημειωθεί παρενθετικά ότι αυτές οι άντιλήψεις έμειναν στό περιθώριο για περισσότερο από πενήντα χρόνια για νά επανέλθουν σήμερα στό προσκήνιο μέ σύγχρονα γλωσσολογικά παραδείγματα πού, άντίθετα μέ τά προκάτοχά τους, έστιάζουν στις διεργασίες έκφοράς του λόγου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ό Γκράμσι ξανασυναντά τις γλωσσολογικές του καταβολές όταν μιλά για τήν μεταφορική χρήση ή, άκριβέστερα, τή μεταφορική φύση τής γλώσσας. Σ' αυτό τό σημείο έπικαλείται τις μελέτες του Μπρεάλ, ενός ιστορικού γλωσσολόγου πού έγραψε στά τέλη του 19ου αιώνα, καί άσχολήθηκε μέ τις άρχές πού διέπουν τήν άλλαγή στην σημασία των λέξεων. Ο Μπρεάλ, σέ άντίθεση μέ τήν κυριαρχούσα

έπιστημολογία του 19ου αιώνα, ή όποία ένσωμάτωνε τή γλωσσολογία στις φυσικές έπιστήμες καί άνάζητούσε άνάλογους τύπους κανόνων, ύποστήριξε ότι ή γλωσσολογία άνήκει στις κοινωνικές καί ιστορικές έπιστήμες καί, κατά συνέπεια πρέπει νά όρίσει κανόνες πού νά ταιριάζουν στην φύση της. Στο βασικό του έργο *Essai de sémantique. Science des significations* γραμμένο τό 1890 ύποστήριξε ότι ή εξέλιξη του λεξιλογίου άνάγεται σέ μεγάλο βαθμό στην χρήση τής μεταφοράς.

Ο Γκράμσι υιοθετεί, χωρίς έπιφυλάξεις, τήν προσέγγιση του Μπρεάλ για νά μιλήσει για τήν ιστορικότητα τής γλώσσας. Λέει λοιπόν στα *Τετράδια τής φυλακής* ότι «ή σύγχρονη γλώσσα είναι μεταφορική σέ σχέση μέ τις σημασίες καί τό ιδεολογικό περιεχόμενο πού οι λέξεις οι όποιες χρησιμοποιούμε είχαν σέ μία προηγούμενη φάση του πολιτισμού».<sup>9</sup> Παρόλο πού ό Γκράμσι χρησιμοποιεί αυτή τήν προσέγγιση για νά άσκήσει κριτική σέ συγκεκριμένες πρακτικές καί άπόψεις πού έκφράζονταν τήν έποχή πού έγραφε, δέν μπορούμε νά μή σημειώσουμε τήν ιδιαίτερή του διεισδυτικότητα σέ σχέση μέ τή γλώσσα. Τό νά δώσει μία τόσο κεντρική θέση στην μεταφορά –καί νά μήν ύποστηρίξει, για παράδειγμα, ότι πρόκειται για ένα «παρασιτικό» φαινόμενο πού «θολώνει», κατά κάποιο τρόπο, τή σχέση ανάμεσα στην γλώσσα καί τήν πραγματικότητα– σημαίνει ότι δέχεται τήν άυτονομία του γλωσσικού σημείου σέ σχέση μέ τήν άναφορά του. Δέχεται έπίσης ότι ή σημασία κατασκευάζεται καί δέν είναι δεδομένη, ότι δέν ύπάρχει κυριολεξία, ότι οι λέξεις δέν έχουν τή σταθερότητα μιας έτικέτας, αλλά μετατοπίζονται άκολουθώντας μία όρισμένη πορεία καί ότι ή γλώσσα, άρα καί ή έπικοινωνία, είναι άμφίσημη καί διαμεσολαβείται μέ άπεικονίσεις πού δέν ταυτίζονται.

Μέ άφετηρία αυτή τήν παραδοχή για τή μεταφορική φύση τής γλώσσας, ό Γκράμσι συνεχίζει στό ίδιο κείμενο: «Η άπουσία κριτικής καί ιστορικής προοπτικής σέ σχέση μέ τό γλωσσικό φαινόμενο όδηγεί σέ πολλά σφάλματα τόσο επιστημονικής όσο καί πρακτικής φύσης». Μιλώντας για τά σφάλματα αυτά, άναφέρεται σέ όρισμένα ζητήματα, τά όποια σχετίζονται μέ τή δημιουργικότητα τής γλώσσας. Θά έστιάσω σέ δύο από αυτά. Ο Γκράμσι άσκει κριτική άφενός στους ύποστηρικτές τής ουτοπίας –όπως τήν χαρακτηρίζουν των τεχνητών, παγιωμένων παγκόσμιων γλωσσών, έννοώντας φυσικά τήν Έσπεράντο. Άφετέρου, άναφερόμενος στό κίνημα των πραγματιστών, οι όποιοι θεω-

8. Βλ. ένδεικτικά Μ. Bakhtin (V. N. Volochinov) 1929, γαλλική έκδοση *Le marxisme et la philosophie du langage*, μτφρ. Μ. Yaguello, Editions de Minuit, Παρίσι, 1977· έπίσης Μ.С. Leps 2004 «Critical Productions of Discourse: Angenot, Bakhtin, Foucault», *The Yale Journal of Criticism*, τόμ. 17, Ν 2, σ. 263-286.

9. PN, σ. 450.

ροῦσαν τῆ γλώσσα πηγὴ σφαλμάτων καὶ ἤθελαν μιά μονοσήμαντη γλώσσα, ἄμεση ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας, καὶ εἰδικότερα στὸν Παρέτο, ὁ ὁποῖος συγκρότησε ἓνα δικό του λεξικό μὲ «διαυγεῖς» καὶ «μαθηματικές» λέξεις, ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν εἰσαγωγὴ ἀυθαίρετων νεολογισμῶν.<sup>10</sup>

Ὁ Γκράμισι θεωρεῖ ὅτι ἡ γλώσσα δέν μπορεῖ νά διαχωριστεῖ ἀπὸ τίς μεταφορικὲς καὶ πυκνὲς σημασίες τῆς. Ὅπως λέει ὁ ἴδιος: «Ἡ γλώσσα μεταβάλλεται μὲ τὴ μεταβολὴ ὄλου τοῦ πολιτισμοῦ, μέσω τῆς κατάκτησης τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ νέες κοινωνικὲς τάξεις καὶ μέσω τῆς ἡγεμονίας μιᾶς ἐθνικῆς γλώσσας σὲ βάρος ἄλλων γλωσσῶν. Ἡ γλώσσα πού σχηματίζεται ἀπορροφᾷ μὲ μεταφορικούς σχηματισμούς τίς λέξεις παλαιότερων φάσεων τοῦ πολιτισμοῦ».<sup>11</sup>

### 3. Τὸ ζήτημα τῆς νόρμας καὶ ἡ ρυθμιστικὴ γραμματικὴ

Τὸ τελευταῖο θέμα πού θά θίξω σήμερα ἀφορᾷ τὴ συγκρότηση μιᾶς ρυθμιστικῆς γραμματικῆς, ἓνα θέμα πού ἀπασχολεῖ ιδιαίτερα τὸν Γκράμισι. Πρὶν μιλήσω γιὰ τὸν Γκράμισι, θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω μερικὲς γενικὲς παραδοχές πού θά βοηθήσουν ἴσως τὴ συζήτηση.

Πολλὲς περιγραφές τῆς γλώσσας συντάχθηκαν γιὰ νά προσδιορίσουν μὲ ἀκριβεία τὴ «σωστὴ χρῆση». Αὐτό πού ὀνομάζουμε «σωστὴ χρῆση» βασίζεται σὲ μιὰ νόρμα ἢ ὁποῖα προκρίνει ὀρισμένους μόνο ἀπὸ τοὺς σχηματισμούς πού χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ὁμιλητὲς ἐνῶ ἄλλους τοὺς ἀπορρίπτει χαρακτηρίζοντάς τους ἀπρόσεκτους, ἐσφαλμένους ἢ χυδαίους. Ἔτσι, αὐτό πού ὀνομάζουμε «γραμματικὴ» ἐπωμίστηκε ἓνα διπλό ρόλο: ἀφενὸς νά περιγράψει πῶς εἶναι ἡ γλώσσα καὶ ἀφετέρου, δίνοντας προτεραιότητα σὲ μιὰ ὀρισμένη χρῆση, νά περιγράψει πῶς πρέπει νά εἶναι ἡ γλώσσα.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς γλωσσολογικῆς ἐρευνας τὸν 19ο αἰῶνα ὀδήγησε στὸν χωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς γλώσσας καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς νόρμας τῆς. Ἀφενὸς, ἡ ἱστορικὴ γλωσσολογία ἔδειξε ὅτι οἱ ἐξελίξεις στὴ γλώσσα πολὺ συχνὰ προέρχονται ἀπὸ σχηματισμούς πού ἐμφανίζονται στὴ λαϊκὴ γλώσσα, ἢ σὲ τοπικὰ ιδιώματα. Ἀφετέρου, εἶναι πλέον σαφές ὅτι οἱ βασικὲς γλωσσικὲς διεργασίες ἐμφανίζονται μὲ περισσότερη σαφήνεια σὲ ὁμιλίες πού θεωροῦνται ἐσφαλμένες, ὅπως ἡ παιδικὴ ἢ ἡ λαϊκὴ γλώσσα, παρά στὴ γλώσσα πού ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνες τῆς ἐπίσημης νόρμας.

Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς κοινωνιολογίας, κατὰ πάγια πρακτικὴ, ὁ βαθμὸς σύγκλισης ἢ ἀπόκλισης ἀπὸ τὴ νόρμα θεωρεῖται συνάρτηση τῆς κοινωνικῆς τάξης. Ἡ σχολὴ τοῦ Μπουρντιέ ἔχει ἐδραιώσει αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, παρόλο πού ὑπάρχουν φωνές, ὅπως αὐτὴ τοῦ Μίλνερ,<sup>12</sup> πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ φορὰ τῆς συνάρτησης δέν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Ἀλλὰ δέν θέλω νά ἐπεκταθῶ σ' αὐτὰ τὰ θέματα γιατί δέν φαίνεται νά ἀπασχολοῦν τὸν Γκράμισι. Ἐπιστρέφοντας στὴν εἰκόνα τῆς πυραμίδας πού χρησιμοποίησα προηγουμένως, ἀναρωτήθηκα τί ἐννοεῖ μὲ τὸν ὄρο «Πρότυπη Ἐθνικὴ Γλώσσα». Ἀναρωτήθηκα, δηλαδή, ἂν ἡ βάση τῆς πυραμίδας ἀντιστοιχεῖ στὴν πραγματικότητα μὲ τὴ γλώσσα τῆς ἐλίτ, τὴν καλλιεργημένη γλώσσα, ἢ ὁποῖα καλὸ θά ἦταν νά ἐπεκταθεῖ καὶ στὰ ὑπόλοιπα στρώματα τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἀπάντηση πού δίνει ὁ Γκράμισι στὸ ἐρώτημα αὐτό εἶναι σαφέστατα «ὄχι». Καὶ ἐδῶ πάλι βλέπουμε τὴ διεισδυτικότητά τοῦ Γκράμισι σὲ σχέση μὲ τὴ γλώσσα.

Γιὰ τὸν Γκράμισι κάθε ὁμιλητὴς ἔχει μιὰ ἀτομικὴ γραμματικὴ, ἢ ὁποῖα, ἐπειδὴ εἶναι ἀτομικὴ, ὀδηγεῖ σὲ κάποια ἀποσύνθεση. Αὐτὴ ἡ γραμματικὴ ὑπόκειται σὲ αὐθόρμητο ἔλεγχο ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ὁμιλητὲς. Ὑπάρχει, μὲ ἄλλα λόγια, στὸ πλαίσιο μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητας ἓνας πρῶτος ἀμοιβαῖος ἔλεγχος, μιὰ ἀλληλοεπαίδευση καὶ μιὰ λογοκρισία, ἢ ὁποῖα ἐκδηλώνεται μὲ ἐκφράσεις τοῦ τύπου «Τί θέλεις νά πεις», «Ἐξηγήσου» ἢ μὲ γέλιο, καρικατούρα ἢ κοροϊδία. Σύμφωνα μὲ τὸν Γκράμισι αὐτὴ ἡ αὐθόρμητη ἀντίδραση εἶναι ἀνεπαρκὴς καὶ ἀποσπασματικὴ. Γι' αὐτό πρέπει νά συμπληρωθεῖ μὲ μιὰ ρυθμιστικὴ γραμματικὴ ἢ ὁποῖα –ὅπως λέει ὁ ἴδιος– ἀναβαθμίζει τὴν ἀτομικὴ ἐκφραστικότητα γιατί δίνει ἓναν εὐρωστο καὶ ὁμοιογενὴ σκελετό στὸν ἐθνικὸ γλωσσικὸ ὄργανισμὸ τοῦ ὁποῖου κάθε ἄτομο εἶναι ἡ ἀντανάκλαση καὶ ὁ ἐρμηνευτὴς».<sup>13</sup>

Γιὰ τὸν Γκράμισι, ἡ ὁμοιογένεια, ἢ συνοχὴ δέν εἶναι ἀπλή, δέν εἶναι τρέχουσα καὶ δέν εἶναι ἐπιστημονικὴ. Ἡ ρυθμιστικὴ γραμματικὴ δέν εἶναι ἀπλῶς ἡ διατύπωση μιᾶς καθιερωμένης νόρμας, ἀλλὰ εἶναι ἓνα ἱστορικὸ ντοκουμέντο, εἶναι, ὅπως λέει, ὁ ἴδιος «ἡ φωτογραφία μιᾶς συγκεκριμένης φάσης μιᾶς ἐθνικῆς συλλογικῆς γλώσσας ἱστορικὰ σχηματισμένης καὶ σὲ συνεχὴ ἐξέλιξη». Αὐτὴ ἡ γλώσσα θρῖσκεται «σὲ ἀντιπαράθεση μὲ παραδοσιακὲς μορφές καὶ σὲ ἀντιστοιχία μὲ τίς ὑπόλοιπες γλώσσες τοῦ κόσμου».

Βλέπουμε ὅτι γιὰ τὸν Γκράμισι ἡ ρύθμιση –ἢ ἐθνικὴ γλώσσα– δέν εἶναι μιὰ τάξη πραγμάτων ἐπιβεβλημένη ἀπὸ πολιτικούς παράγοντες. Ἡ πρότυπη γλώσσα δέν ἀντιστοιχεῖ στὸ γνωστὸ ὄρισμὸ τοῦ Βάινραϊκχ (Weinreich) «μιὰ γλώσσα εἶναι μιὰ διάλεκτος πού διαθέτει στρατό καὶ ναυτικό», ἀλλὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς κοινωνικῆς διαπραγματεύσεως καὶ μιᾶς παράδοσης, μιᾶς «πειθαρχίας στὴν ἱστορικότητα τῆς γλώσσας» –μιὰ μορφὴ τεχνικῆς πού ἐπιτρέπει στὸν ὁμιλητὴ νά ἐπαναλαμβάνει τὸ ἴδιο πράγμα, δηλαδή νά ἀκο-

10. PN, σ. 451.

11. PN, σ. 451-2.

12. J.Cl. Milner (1989) *Introduction à une science du langage*, Παρίσι, Seuil, σ. 72.

13. CP, σ. 676.



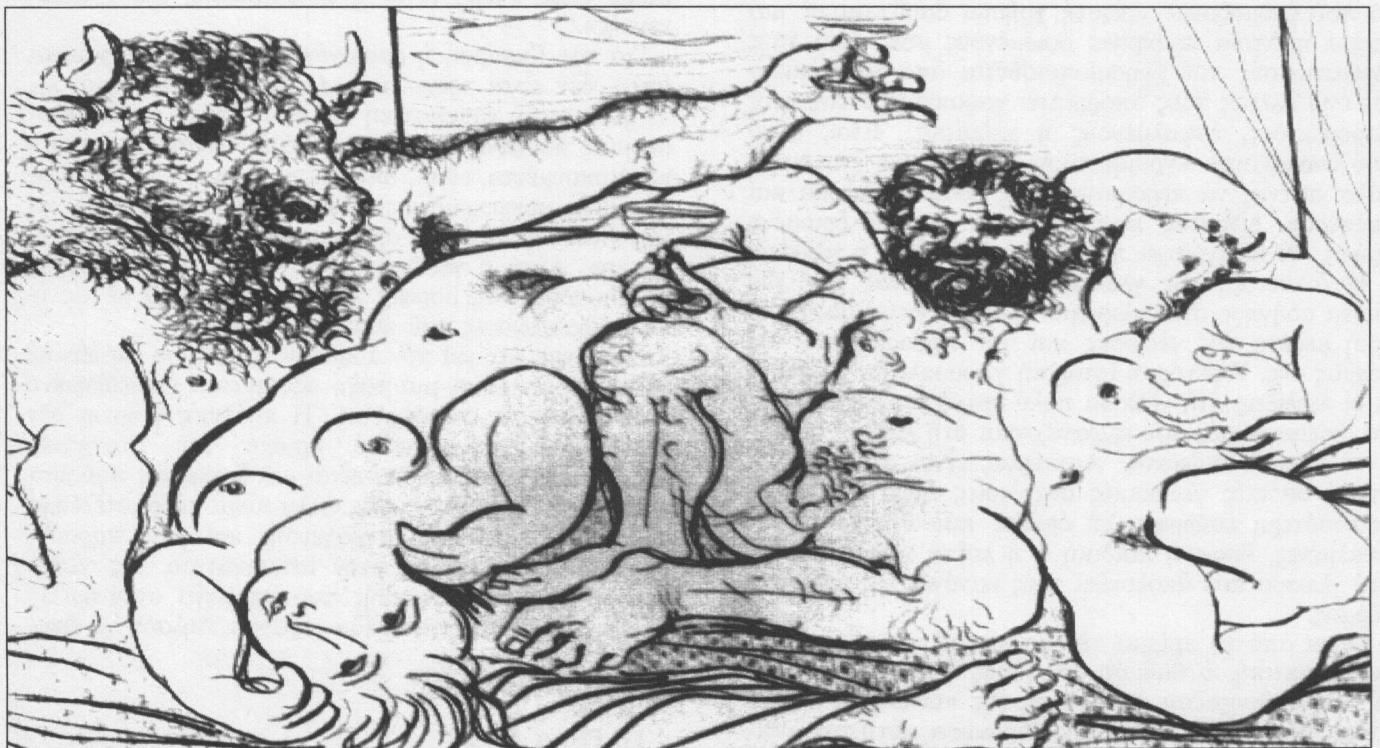
λουθει έναν κανόνα— σέ μιά ποικιλία διαφορετικῶν περιστάσεων —στό βαθμό βέβαια πού τά υπόλοιπα μέλη τῆς κοινότητος θεωροῦν ὅτι ἀκολουθεῖ τόν κανόνα— ὅλο αὐτό σέ σχέση μέ τή γλώσσα, ἡ ὁποία ἀπό τή φύση της δέν μπορεῖ νά παγιωθεῖ, γιατί ὅπως λέει χαρακτηριστικά ὁ Χόρροκς (Horrocks): «οἱ τέλεια προτυποποιημένες γλώσσες εἶναι μόνο οἱ νεκρές».<sup>14</sup>

Σήμερα μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τό θέμα τῆς Πρότυπης Γλώσσας στήν Ἰταλία ὅπως καί σέ πολλά εὐρωπαϊκά κράτη, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Ἑλλάδας, ἔχει λίγο ὡς πολύ λυθεῖ. Ἡ Πρότυπη Γλώσσα δέν εἶναι πλέον μιά συγκεκριμένη ποικιλία ἀλλά μιά ὑπερκείμενη ἐνότητα μέ συνοχή μέσα σέ καθορισμένες παραμέτρους, ἡ ὁποία προσφέρει μιά γκάμα ἀπό ποικιλίες κατάλληλες γιά τόν προφορικό καί τόν γραπτό λόγο. Ἐνα *a contrario* σύμπτωμα αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι ὅτι ἐκφράζονται πλέον ἐπίσημες πολιτικές πρακτικές πού προσπαθοῦν νά διατηρήσουν τήν ποικιλία τῶν διαλέκτων. Τό ἀναλυτικό πρόγραμμα, φέρ' εἰπεῖν, τῆς διδασκαλίας τῆς ἀγγλικῆς ἔχει μετατοπίσει τό κέντρο βάρους του ἀπό τά τυποποιημένα καί σέ μεγάλο βαθμό κατασκευασμένα «BBC English» σέ μιά πιά «φυσική» ποικιλία καί στίς κοινωνικές καί γεωγραφικές διαλέκτους, τουλάχιστον στά προχωρημένα ἐπίπεδα γλωσ-

σομάθειας. Στήν Ἰταλία, μέ πρωτοβουλία, ἄν δέν κάνω λάθος, τοῦ γλωσσολόγου Τούλιο ντέ Μάουρο (Tullio de Mauro) οἱ διάλεκτοι διδάσκονται στά σχολεῖα. Στήν Κάτω Ἰταλία διδάσκεται γιά παράδειγμα, ἡ Γκρίκο, ἡ γνωστή μιγαδική διάλεκτος, ἡ ὁποία τείνει νά ἐκλείψει. Μιά τέτοια πολιτική πρωτοβουλία σημαίνει ὅτι τό θέμα τοῦ κεντρικοῦ κορμοῦ τῆς γλώσσας δέν τίθεται πλέον μέ τούς ἴδιους ὅρους, μέ τήν ἴδια ἔνταση ὅπως τήν ἐποχή πού ἔγραφε ὁ Γκράμισι.

Κλείνοντας, θά ἤθελα νά ἐπισημάνω ὅτι οἱ ἀποσπασματικές σκέψεις τοῦ Γκράμισι γιά τή γλώσσα ἀντιστοιχοῦν σέ σύγχρονα θεωρητικά γλωσσολογικά ρεύματα πού θεωροῦν ὅτι ἡ ἐκφορά τοῦ λόγου σέ πραγματικές συνθήκες ἐπικοινωνίας εἶναι τό κλειδί γιά νά φτάσουμε στόν πυρήνα τῆς γλώσσας καί κατανοήσουμε τόσο τίς γλωσσικές ὅσο καί τίς γνωσιακές διεργασίες καί ἀπεικονίσεις.

14. Τζέφρυ Χόρροκς, 1997 *Ἑλληνικά, ἡ ἱστορία τῆς γλώσσας καί τῶν ὁμιλητῶν της*, εἰσαγωγή καί μτφρ. Μελίτα Σταύρου καί Μαρία Τζεβελέκου, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», 2006.



# ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΙΔΕΩΝ ΣΤΙΣ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ (1983-2001)

Δοκιμάζοντας τή γραμμασιανή έννοια του κοινοῦ νοῦ

τῆς Μαρίνας Κόντη

Ὁ ἄρχοντας τῆς Παλίσ (*Le seigneur de la Palice*) ἦταν ἓνας Γάλλος στρατηγός πού σκοτώθηκε στὸν πόλεμο τῆς Παβίας τὸ 1525. Οἱ στρατιῶτες τοῦ συνέθεσαν ἓνα τραγουδι πρὸς τιμὴν του μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: “ἓνα τέταρτο πρὶν πεθάνει ζοῦσε ἀκόμα...”. Ἡ Παλισιανή ἀλήθεια ἐγινε ἔτσι κοινὴ ἐκφραση γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀνταπόδεικτη ἀλήθεια ἢ ὅποια εἶναι τόσο πρόδηλη πού δέν χρειάζεται καν νὰ ἐπισημανθεῖ.<sup>1</sup>

## Εἰσαγωγή

**Τ**ὸ κείμενο αὐτό εἶναι μέρος μιᾶς εὐρύτερης ἐρευνητικῆς ἐργασίας στὴν ὁποία εἶχαν μελετηθεῖ τὰ θέματα τῆς ἐκθεσης ἰδεῶν πού δόθηκαν στὶς εἰσαγωγικὲς ἐξετάσεις γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸ 1983 μέχρι τὸ 2001, χρονιά πού ἐπισημῶς πλέον καταργοῦνται οἱ Δέσμες καὶ οἱ ὑποψήφιοι εἰσάγονται μὲ τὸ νέο σύστημα.

Θὰ ἀναφερθῶ στὰ κεντρικότερα σημεῖα πού ἀναδείχθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνάλυσης ἐπικεντρώνοντας στὴν έννοια τοῦ κοινοῦ νοῦ, γραμμασιανῆς προέλευσης, μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὰ ζητήματα πού τέθηκαν στοὺς ὑποψηφίους αὐτὰ τὰ χρόνια.

Ἡ ἐκθεση ἰδεῶν, καὶ ἀπὸ τὸ 1992 «Ἐκφραση-Ἐκθεση», εἶναι τὸ μόνο μάθημα πού διαπερνᾷ ὅλο τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ καὶ καταλήγοντας στό Λύκειο, τὸ μόνο μάθημα πού διαπερνᾷ ὅλες τὶς δέσμες ἢ τοὺς θεματικούς κύκλους κρίνοντας τὴν ἐπιτυχία τῶν μαθητῶν στὶς εἰσαγωγικὲς ἐξετάσεις γιὰ τὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση.

Τὸ ἐνδιαφέρον μου ἐστιάζεται στοὺς μηχανισμούς πού διαμεσολαβοῦν (λεκτικούς, έννοιολογικούς, ἀξιακούς) γιὰ νὰ μεταφερθεῖ στοὺς ἀποδέκτες ἢ ἰδεολογία τοῦ κοινοῦ νοῦ. Κυρίαρχο ἐρώτημα εἶναι πῶς ὁ τρόπος διατύπωσης τῶν θεμάτων γίνεται πεδίο ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινῶν παραδοχῶν, ἐλαχιστοποιώντας τὴ δυνατότητα κριτικῆς παρέμβασης καὶ ἀπομακρύνοντας στρατηγικούς διδακτικούς στόχους ὅπως ἡ πρωτοτυπία, ἡ δημιουργικότητα καὶ ἡ φαντασία, στόχοι οἱ ὁποῖοι ὑπογραμμίζονται στὴ στοχοθεσία τοῦ μαθήματος στὰ -κατὰ καιροῦς- ἀναλυτικὰ προγράμματα.

## 1. Ἐννοιολογικὲς προσεγγίσεις

Πῶς ὀρίζεται ὁμοῦς ὁ κοινός νοῦς;<sup>2</sup> Τὸ ζήτημα τοῦ κοινοῦ νοῦ εἶναι ἀπὸ τὰ μεγάλα ζητήματα πού ὁ Γράμμασι, ἤδη ἀπὸ τὸ 1929, (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν *Τετραδίων τῆς φυλακῆς*) προσπαθεῖ νὰ διερευνήσει. Ξεφεύγει ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς καταβολές τοῦ ὄρου καὶ τὸν μετασχηματίζει ριζικὰ εἰσάγοντας τὴν έννοια στὴν πολιτικὴ συζήτηση. Σκοπός του ἢ ἀνάδειξή τῆς σὲ λειτουργικὴ κατηγορία τῆς πολιτικῆς δράσης καὶ ἐρμηνευτικῆ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Μιὰ ἀπὸ τὶς ὠριμότερες διατυπώσεις βρίσκεται στό *Τετράδιο 24* (1934): «Κά-

1. A. Gramsci, *Selections from political writings 1921-1926*, μτφρ. Quintin Hoare, ἐκδ. Lawrence and Wishart, London 1978, σ. 504, σημ. 238. Ἡ γαλλικὴ λέξη *lapalisade* ἀποδίδεται ἐδῶ ὡς *Παλισιανὴ ἀλήθεια*.

2. Στὴν ἀγγλικὴ βιβλιογραφία ὁ ὄρος παρουσιάζεται ὡς *common sense*, στὴ γαλλικὴ ὡς *sens commun* καὶ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν ὄρο *lieux commun* (κοινὸς τόπος) πού, κατὰ τὴ Ruth Amossy, εἶναι ἡ μοντέρνα ἐκδοχὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ τόπου, ὅπως χρησιμοποιεῖτο στὴ ρητορικὴ. Ὁ ὄρος αὐτός, ἀναφέρει, μεταφέρεται, ἐκφράζεται διὰ μέσου μεγάλης ποικιλίας γλωσσικῶν τύπων. Μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ σὲ μιὰ περιγραφή, σὲ μιὰ χιλιοεπιπλεμένη ἀφήγηση. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἤδη εἰπωμένο, ἤδη γνωστό, οἰκεῖο, πρέπει νὰ ξεχωρίσει κανεῖς δύο κατηγορίες: α) διατυπώσεις οἱ ὁποῖες συγκεντρώνουν γενικευτικὰ σχήματα, β) κοινωνικὲς ἀναπαραστάσεις οἱ ὁποῖες ἀναδεικνύονται στό λόγο μὲ τρόπο ἀναμενόμενο. Ἡ πρώτη κατηγορία μένει πιστὴ στό ἀριστοτελικὸ κείμενο καὶ μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ κρίση καὶ ἡ δευτέρη εἶναι αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε στερεότυπο καὶ σφρηγλατεῖται τὸν 20ὸ αἰῶνα. (Ruth Amossy, *L' argumentation dans le discours*, Nathan, Paris 2000, σ. 108).



θε κοινωνικό στρώμα έχει τον κοινό του νοῦ και τις κοινές του παραδοχές ὀρθοφροσύνης πού είναι τελικά ἢ πῶς διαδεδομένη ἀντίληψη τῆς ζωῆς καί τοῦ ἀνθρώπου. Κάθε φιλοσοφικό ρεύμα ἀφήνει ἕνα ὑπόστρωμα κοινού νοῦ. Τοῦτο ἀποτελεῖ καί τήν ἀπόδειξη τῆς ἱστορικής του ἀποτελεσματικότητας. Ὁ «κοινός νοῦς» δέν εἶναι κάτι ἀκαμπτο καί ἀκίνητο ἀλλά τροποποιεῖται συνεχῶς, πλουτίζεται ἀπό ἐπιστημονικές γνώσεις καί ἀπό φιλοσοφικές γνώμες πού εἰσάγονται στή ἡθῆ. Ὁ κοινός νοῦς εἶναι τό φολλκλόρ τῆς φιλοσοφίας καί βρίσκεται πάντοτε μεταξύ τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ πραγματικοῦ φολλκλόρ (ὅπως αὐτό γίνεται κοινά κατανοητό) καί τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἐπιστήμης, τῆς οἰκονομίας τῶν ἐπιστημόνων».<sup>3</sup>

Ἡ λειτουργικότητα τῆς ἔννοιας ἀποδεικνύεται δραστηρικῶς ὅταν ἐφαρμόζεται στήν πολιτική ἐπαναστατική δράση. Μιά νέα ἀντίληψη μπορεῖ νά εἶναι ἀποτελεσματική καθόσον μπορεῖ νά τροποποιήσει τή «μέση γνώμη» μιᾶς κοινωνίας δημιουργώντας νέους κοινούς τόπους. Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ Γκράμσι ἀναφέρει: «Δέν σημαίνει ὅτι δέν περιέχει ἀλήθειες [ὁ κοινός νοῦς] ἀλλά εἶναι μιᾶς ἔννοια διαφοροῦμενη, ἀντιφατική, πολυδιάστατη. Τό νά ἀναφερόμαστε σέ αὐτή σάν νά εἶναι ἡ λυδία λίθος τῆς ἀλήθειας δέν ἔχει νόημα. Μπορεῖ νά εἰπωθεῖ μέ βεβαιότητα ὅτι μιᾶς συγκεκριμένη ἀλήθεια ἐγινε ἀλήθεια τοῦ κοινού νοῦ γιά νά δειχθεῖ ὅτι διαδόθηκε πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς τάξης τῶν διανοούμενων».<sup>4</sup>

Ὁ Γκράμσι δέν ταυτίζει τόν κοινό νοῦ μέ τήν ἀλήθεια· τό ἀντίθετο. Ὑπογραμμίζει τή σχετικότητα τῆς ἔννοιας, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται ὄχι μόνον ἀπό τή διαχρονικότητα (αὐτό πού ἦταν κοινός νοῦς χθές, σήμερα δέν εἶναι) ἀλλά καί ἀπό τή συγχρονικότητα (τάξεις, κοινωνικές ομάδες), ἀναδεικνύοντας καί τή λειτουργική της διάσταση, ἀφοῦ μπορεῖ νά ἀποβεῖ ἀποτελεσματική στή μεταβολή τῆς «μέσης γνώμης» μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας, νά ἔχει δηλαδή καί τροποποιητική διάσταση κάτι, βέβαια, πού τό συνδέει μέ τήν ἔννοια τῆς ἡγεμονίας.

Στόν ὀρισμό τοῦ Γκράμσι διαπιστώνεται ἕνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο. Ὁ κοινός νοῦς ἔχει κυρίως δύο διαστάσεις: μία, ἃς πούμε, συντηρητική, μή κριτική, πού συνδυάζεται μέ τή ἔννοια τοῦ φολλκλόρ καί μιᾶς λειτουργική, ἃς τήν ὀνομάσουμε κριτική, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρει, «πλουτίζεται ἀπό ἐπιστημονικές γνώσεις» καί μπορεῖ νά γίνει μιᾶς «νέα ἀντίληψη» ἡ ὁποία θά εἶναι ἀποτελεσματική ἀφοῦ ἔχει τή δυνατότητα νά τροποποιήσει τή μέση γνώμη τῆς κοινωνίας. Ἀκόμα καί ἐκεῖνος, δηλαδή, πού θά κάνει κριτική στούς ὑπάρχοντες κοινούς τόπους λειτουργεῖ μέ τόν κοινό νοῦ καί δημιουργεῖ, μέσα ἀπό διαφορετικοῦ τύπου συζητήσεις καί ἀνατροπές, διαφορετικοῦ τύπου συνδέσεις ἐνοιῶν, δηλαδή ἕναν νέο κοινό τόπο. Τό ζήτημα δέν εἶναι, κατά τόν Γκράμσι, ἡ ἀπαξίωση τοῦ κοινού νοῦ ἀλλά ἡ ἀνάδειξη τοῦ πολυδιάστατου τῆς ἔννοιας καί ἡ ἀξιοποίηση τῆς «κριτικῆς» λειτουργίας μέ στόχο τή δημιουργία νέων τόπων οἱ ὁποῖοι ἐφαρμοζόμενοι μπο-

ροῦν νά ὀδηγήσουν στήν ἐπαναστατική δράση. Θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι ὁ κοινός νοῦς, ὑπ' αὐτή τήν ἔννοια, ἐμφανίζεται ὡς ἡ δυνατότητα νά ἀσκηθεῖ κριτική στούς κοινούς τόπους.

Ἐπιστρέφοντας στό ζήτημα τοῦ μαθήματος τῆς Ἐκθεσης, κοινός στόχος καί ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο τοῦ νέου καί παλαιοῦ συστήματος ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς στάσης καί δημιουργικῆς ἰκανότητας τῶν μαθητῶν καί μαθητριῶν. Στήν πράξη, τό μάθημα τῆς Ἐκθεσης, ἀπέτελεσε τό ἐργαστήριό τοῦ κοινού νοῦ, ἐκεῖ δηλαδή πού σμιλεύεται καί ἀναπαράγεται τό αὐτονόητο, οἱ κοινές παραδοχές, τό «φολλκλόρ τῆς φιλοσοφίας». Ὁ μαθητής διδάσκεται συστηματικά στό ἐργαστήριό αὐτό, ὄχι μόνον τή γλώσσα καί τίς συντακτικές δομές τῆς ἀλλά τό σπουδαιότερο: διδάσκεται συστήματα πεποιθήσεων (τόπους) καί κανονιστικές ἀρχές οἱ ὁποῖες ἀργότερα θά λειτουργήσουν ὡς ἐργαλεῖα ἀνάλυσης τῆς πραγματικότητας.

## 2. Ἱστορικό-πολιτικό πλαίσιο

Ἡ χρονική περίοδος πού ἐξετάζεται, ὅπως προαναφέρθηκε, κινεῖται μεταξύ τοῦ 1983 καί τοῦ 2001. Σ' αὐτό τό ἀρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται ὑπό τήν κυριαρχία «σοσιαλιστικῆς» κυβέρνησης. Τό ΠΑΣΟΚ, πού ἀπό τό 1981 κατέχει τήν ἐξουσία, προσπαθεῖ νά δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Μέ ἕνα διάλειμμα τριῶν ἐτῶν, ἀπό τό 1990-1993 (ὅπου τήν κυβέρνηση παίρνει ἡ Νέα Δημοκρατία), τό ΠΑΣΟΚ διαχειρίζεται τήν ἐξουσία. Ἡ πολιτική συγκυρία ὀπωδηποτε ἐπηρεάζει καί τό ἐκπαιδευτικό σύστημα. Τό σημαντικότερο στοιχεῖο πού προβάλλει ἔντονα —καί πού ἐνδιαφέρει στήν ἀνάλυση— ἦταν ἡ ἰδεολογία πού προώθησε τό κόμμα αὐτό προτοῦ ἀποκτήσει ἐκσυγχρονιστικό μανδύα. Ὁ λαϊκισμός, ὡς ἰδεολογία, χαρακτηρίσε τίς πολιτικές ἐπιλογές σέ ὅλα τά ἐπίπεδα. «[...] Ἡ λειτουργία τοῦ αὐτονόητου ἢ τῆς κοινῆς παραδοχῆς, ἐξασφαλίζει στή λαϊκιστική ἐξουσία τά πρόσσημα προσοδευτικότητας [...] καί συνάμα τό χαρακτήρα γενικῆς ἐκπροσώπησης ὅλου τοῦ λαοῦ».<sup>5</sup>

Ἡ συμμετοχή τῶν νέων σέ τομεῖς τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας, τό θέμα τῆς ἐκθεσης τό 1983, ταίριαζε μέ τή θεσμοθέτηση τῶν 15μελῶν συμβουλίων στή Β' θμια ἐκπαίδευση, ἡ ἐπισήμανση τῆς σπουδαιότητας τῆς διατήρησης τῆς παράδοσης καί τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομίας [1987],<sup>6</sup> ὅπως καί ἡ διαπίστωση τῶν δεινῶν πού φέρνει ἡ ἀποξένωση [1984], ἡ ἀπώλεια τῆς ἀνθρωπιᾶς [1993], τῶν ἰδανικῶν [1992] κ.λπ. ἢ-

3. Τσέζαρε Λουπορίνι, «Κοινός νοῦς καί φιλοσοφία», Ὁ Πολίτης, τχ. 79(8), Μάιος 1987, σ. 84.

4. A. Gramsci, *Oeuvres choisies*, μτφρ. Gilbert Moget et Armand Monjo, ἐκδ. Editions Sociales, Paris 1959, σ. 126.

5. A. Ἐλεφάντης, *Στόν ἀστερισμό τοῦ λαϊκισμοῦ*, ἐκδ. Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα 1991, σ. 319.

ταν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα πού ἀναδείκνυαν αὐτὴ τὴν ἰδεολογία.

Μετά τὸ 1994-95 ἀρχίζει ἐλάχιστα νὰ διαφοροποιεῖται τὸ σκηνικό. Ὁ κοινὸς νοῦς ἐξάλλου, ὅπως εἶδαμε, ἀλλάζει μέ τις ἱστοριοπολιτικές συγκυρίες. Τὰ θέματα μοιάζουν περισσότερο «προοδευτικά» καὶ ἐκσυγχρονιστικά. Γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση πού ὑφίσταται ὁ ἄνθρωπος στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, γιὰ τὴν παιδικὴ ἐργασία, γιὰ τὰ πλεονεκτήματα τῶν νέων τεχνολογιῶν, γιὰ τὴν ἀνάγκη διαλόγου καὶ ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν. Ἐπὶ τῆς οὐσίας, ὅμως, τίποτα δέν ἀλλάζει.

### 3. Τὸ ἐμπόδιο τῆς γενίκευσης

«Ἡ χρῆση τῆς γλώσσας δέν εἶναι οὐδέτερη, «ἀξιακά ἐλεύθερη» (value free), ἀλλὰ σχηματίζεται ἀπὸ ἓνα μωσαϊκὸ πολιτισμικῶν δεδομένων, πολιτικῶν πεποιθήσεων καὶ θεσμικῶν πρακτικῶν.»<sup>7</sup> Ἡ χρησιμοποίηση τῆς παθητικῆς καὶ μέσης φωνῆς, πού ἀποκρύπτει τὸ φορέα τῆς δράσης, τὰ ἀφηρημένα οὐσιαστικά, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν γλωσσικά τὰ θέματα. Ἄν ἀναλυθοῦν συντακτικὰ οἱ προτάσεις, προκύπτει ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο γ' πρόσωπο, πίσω ἀπὸ τὴν χρησιμοποίηση τῆς παθητικῆς φωνῆς, τὸ δρῶν ὑποκείμενο εἶναι βέβαια ὁ ἄνθρωπος· ὅμως, γενικά καὶ ἀφηρημένα. Ἐνδεικτικὲς ἐκφράσεις πού δηλώνουν τὴν ἔλλειψη ἢ ἀπόκρυψη τοῦ ὑποκειμένου τῆς πράξης εἶναι οἱ ἀκόλουθες: «Στίς μέρες μας ἀναγνωρίζεται», «παρατηρεῖται ἢ παρατηρήθηκε ἐκμετάλλευση», «ἡ ἱστορία ἐνδιαφέρεται», «μεταχειρίζονται (κάποιοι) τὰ ἀνθρώπινα ὄντα», «προβάλλονται πρότυπα». Ποιοὶ ἀναγνωρίζουν; Ποιοὶ μεταχειρίζονται ἢ ἐκμεταλλεύονται; Ἡ ἱστορία δέν ἐνδιαφέρεται· οἱ ἄνθρωποι ἐνδιαφέρονται. Οἱ ἄνθρωποι βρίσκονται πίσω ἀπὸ ὅλα τὰ τριτοπρόσωπα ρήματα· ὅμως ἡ ἀπορία συνεχίζεται. Ποιοὶ ἄνθρωποι ἐκμεταλλεύονται; Ὅχι, μᾶλλον, οἱ ἄνθρωποι πού ἀνήκουν σέ χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα... Ἄς ἀναφέρουμε τὸ παράδειγμα τοῦ θέματος τοῦ 1997, παράδειγμα ἀριστολογίας κι ἄς εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ λόγια τοῦ Τσόμσκι.

1997

4η Δέσμη

«Δέν ὑπάρχει πιά καμιά κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα νὰ μεταχειρίζονται (κάποιοι) τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ὡς μηχανικὰ στοιχεῖα στὴν παραγωγικὴ διαδικασία. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ ὑπερβοῦμε καὶ πρέπει νὰ τὸ ὑπερβοῦμε μέ μιὰ κοινωνία ἐλευθερίας καὶ ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας, στὴν ὁποία ἡ δημιουργικὴ παρόρμηση, πού ἐγὼ θεωρῶ ἐγγενῆ στὴν ἀνθρώπινη φύση, θὰ μπορεῖ ἀληθινὰ νὰ πραγματώσει τὸν ἑαυτό της μέ ὅποιον τρόπο θελήσει» (ἀπόσπασμα συζήτησης τοῦ Νόαμ Τσόμσκι μέ τὸν Μισέλ Φουκῶ).<sup>8</sup>

Προφανῶς οἱ καπιταλιστές εἶναι αὐτοὶ οἱ «κάποιοι» πού ἐκμεταλλεύονται «τὰ ἀνθρώπινα ὄντα» [sic] στὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ προφανῶς οἱ ἴδιοι ἐκμεταλλεύονται καὶ τὰ παιδιά «τὸν αἰῶνα τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης» [1996].

Σέ ὅλα τὰ θέματα πού ἐξετάσαμε εἶναι παρούσες γενικευτικὲς κατηγορίες. Γίνεται λόγος γιὰ τὴν κοινωνία πού κάνει αὐτὸ ἢ τὸ ἄλλο, γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὴν ἱστορία. Δέν γίνεται σαφές γιὰ ποιά κοινωνία μιλάμε, γιὰ ποιούς ἀνθρώπους. Ἡ κοινωνία, ὄρος γενικὸς καὶ ἀφηρημένος ἢ οἱ κοινωνικὲς ομάδες καὶ τὸ κοινωνικὸ σύνολο εἶναι ἓνας τρόπος ἐπικάλυψης ἢ ἀποσιώπησης τῶν ταξικῶν διαχωρισμῶν. Πουθενά δέν γίνεται λόγος γιὰ κοινωνικὲς τάξεις. Πουθενά δέν γίνεται λόγος γιὰ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς οὔτε καν στό θέμα πού θὰ μπορούσε νὰ γίνει. Στὴν περίπτωση πού ὀνοματίζεταν ὁ φορέας τῆς δράσης, πολλοὶ θὰ ἦταν ἐκείνοι πού θὰ διαφωνοῦσαν.

Ὅλοι θὰ συμφωνοῦσαμε δηλαδή ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀλλοτριώνονται μέσα σέ διαδικασίες ἀπὸ τις ὁποῖες ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ δημιουργικὸ μέρος. Ὅλοι θὰ συμφωνοῦσαμε στὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας, τῆς δικαιοσύνης, τοῦ σεβασμοῦ. Τὸ ποιοὶ ὅμως ἐκμεταλλεύονται τοὺς ἄλλους, ποιοὶ καταστρέφουν τὸ περιβάλλον, πῶς προκύπτει ὅτι ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ τεχνολογία εἶναι αἰτία νὰ χάνουν οἱ ἄνθρωποι τὴν ἀνθρωπιά τους, δέν θίγεται καθόλου.

Τὸ ἐμπόδιο τῆς γενίκευσης πού χαρακτηρίζει καὶ τὰ θέματα τῆς ἐκθεσης, παρεμποδίζει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἀνάπτυξη τῆς δημιουργικῆς σκέψης. Ὁ Γκαστόν Μπασελάρ ἀναφέρει: «Τίποτα δέν καθυστέρησε τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τόσο πολὺ ὅσο ἡ ἐσφαλμένη διδαχὴ τοῦ γενικοῦ, πού κυριαρχοῦσε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μέχρι καὶ τὸν Βάκωνα καὶ πού γιὰ πολλὰ πνεύματα ἐξακολοθεῖ νὰ ἀποτελεῖ μιὰ θεμελιώδη γνωστικὴ διδαχὴ»,<sup>9</sup> αὐτὰ δηλαδή πού ὀνόμασε ἐπιστημολογικά ἐμπόδια.

6. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ στό ἐξῆς ἐντὸς ἀγκύλης παρουσιάζεται ἡ χρονολογία πού δόθηκε τὸ θέμα.

7. Paul Simpson, *Language, ideology and point of view*, Routledge, London 1994, σ. 176.

8. Τὸ ἀπόσπασμα, ὅπως ἀναφέρεται στό βιβλίο τῆς Ἑλένης Ζῶμα-Παπουτσῆ, *Ἡ Ἐκφραση-Ἐκθεση στό ἐνιαῖο Λύκειο*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2000, σ. 347, εἶναι ἀπὸ τὸ βιβλίο *Κατασκευάζοντας συναίνεση*, ἐκδ. Παρατηρητῆς. Πρόκειται γιὰ μιὰ συζήτηση τοῦ Τσόμσκι καὶ τοῦ Φουκῶ στὴν ὀλλανδικὴ τηλεόραση, τὸ 1971. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τί ἐπιλέχθηκε ὡς θέμα τῆς ἐκθεσης καὶ τί ὄχι. Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ Τσόμσκι λέει: «ἓνα ἄλλο ἔργο εἶναι νὰ καταλάβουμε πολὺ καθαρά τὴ φύση τῆς ἐξουσίας, τῆς καταπίεσης, τοῦ τρόμου καὶ τῆς καταστροφῆς στὴν κοινωνία μας. Καὶ αὐτὸ [...] περιλαμβάνει καὶ τοὺς κεντρικούς θεσμούς κάθε βιομηχανικῆς κοινωνίας [...] καὶ τις μεγάλες πολυεθνικὲς ἐπιχειρήσεις πού δέν βρίσκονται πολὺ μακριὰ ἀπὸ ἐμᾶς σήμερα».

9. Ὅπως μεταφέρεται στό Γ. Κουζέλης, *Ἀπὸ τὸν βιω-*



Αν κάνουμε έναν παραλληλισμό της θεωρίας των επιστημολογικών εμποδίων του Μπασελάρ με αυτό που συμβαίνει στα θέματα των εκθέσεων, βλέπουμε ότι η χρήση γενικευτικών κατηγοριών, όπως ο άνθρωπος ή η κοινωνία, ή ιστορία ή η ανθρωπότητα, λειτουργούν ως να ήταν κοινωνικοί νόμοι, όπως ακριβώς λειτουργούν οι φυσικοί νόμοι, και επέχουν θέση όρισμού: π.χ. οι νέοι είναι άγνοιοί, η κοινωνία πρέπει να βαδίσει προς την πρόοδο, ο καλλιεργημένος άνθρωπος προσφέρει αρωγή στους συναθρώπους του [1985]. Η τάση λοιπόν αυτή να γίνεται αναφορά γενικά στην κοινωνία ή στα άτομα ή στην ανθρωπότητα ή στους ανθρώπους παρεμποδίζει την ανάπτυξη της σκέψης προάγοντας πνευματική όκηνηρία, κατά Μπασελάρ.

#### 4. Παράδειγμα ενσωμάτωσης του κοινού νοῦ

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, παρουσιάζονται ζητήματα που αναφέρονται στους νέους, στην παράδοση, τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και την εθνική ταυτότητα, θέματα που ασχολούνται με τον πολιτισμό, με την τεχνολογία και τις νέες μορφές πληροφόρησης, θέματα που θίγουν κοινωνικά προβλήματα, όπως τα ναρκωτικά, τα αδιέξοδα της τρίτης ηλικίας, την εκπαύση του αθλητικού ιδεώδους, την παιδική εργασία.

Σε αυτό τό σημείο θά αναφερθῶ σέ ένα μόνον παράδειγμα χαρακτηριστικό, θεωρῶ, τῆς ιδεολογίας τοῦ κοινού νοῦ. Ἐπιλέγω τή θεματική κατηγορία Νέοι/νεότῆτα. Ξεκινῶ ἀπό τό θέμα τοῦ 1988:

1988

«Εἶναι μέσα στή φύση τῶν νέων, στήν ἀδιάφρατῆ τους ἀγνότῆτα, νά πιστεύουν στό τέλειο καί, ὅταν βλέπουν τίς ἀδυναμίες ἢ τά ἐλαττώματα τῶν μεγαλύτερῶν τους, νά πιστεύουν πῶς αὐτοί, ὅταν κάποτε πάρουν τή δύναμη στά χέρια τους, θά ξεριζώσουν τήν κάθε κακία καί θά πλάσουν ἕναν κόσμο δίχως καμιά ἀτέλεια καί ἀδικία».

Α) Νά διατυπώσετε τίς ἀπόψεις σας γιά τίς θέσεις πού περιέχονται στό ἀπόσπασμα αὐτό.

Β) Νομίζετε ὅτι οἱ νέοι σήμερα ἔχουν τή διάθεση καί τή δυνατότητα νά συμβάλουν στή διαμόρφωση ἑνός καλύτερου κόσμου;

Κρατώντας ὡς δεδομένο ὅτι οἱ νέοι εἶναι φύσει ἀγνοιοί, συνεχίζω μέ τό θέμα τοῦ 1992.

1992

1η, 2η καί 3η Δέσμη

Στήν κοινωνία μας ὑπάρχουν ἢ προβάλλονται διάφορα πρότυπα. Οἱ σημερινοί νέοι ἔχουν ἀνάγκη ἀπό αὐτά καί ποιά ἀνταποκρίνονται στά ἰδανικά τους;

Κρατώντας ὡς δεδομένο ὅτι οἱ νέοι ἔχουν ἰδανικά, συνεχίζω μέ τό θέμα τοῦ 1997.

1997

1η, 2η καί 3η Δέσμη

Ἐνας μαθητής, μέλος τῆς Βουλῆς τῶν Ἐφήβων, στήν προχθεσινή ἀγόρευση του εἶπε καί τό ἐξῆς: «... καί ἂν ἡ σημερινή κοινωνία ἐπιβάλλει τό συντηρητισμό, ἐμᾶς θά μᾶς ἐπιτρέψετε νά ὀνειρευόμαστε».

Σ' αὐτή τή φράση ὑπάρχει μιᾶ διαπίστωση, ἡ ἐπιβολή τοῦ συντηρητισμοῦ ἀπό τήν κοινωνία, καί ἕνα ἀντίπαλο δέος, τό ὄνειρο.

Ποίος εἶναι ὁ ρόλος σας σέ μιᾶ τέτοια κοινωνία; Νομίζετε ὅτι τά ὄνειρά σας μποροῦν νά δράσουν ἐπαναστατικά ἀπέναντι σ' αὐτή τήν ἐπιβολή;

Τό θέμα τοῦ 1988 ἦταν ἀπόσπασμα ἀπό τό βιβλίο τοῦ Ι.Θ. Κακριδῆ, *Χαιρετισμός* στους νέους φοιτητές, (1957). «Εἶναι μέσα στή φύση τους [...] στήν ἀγνότῆτά τους νά πιστεύουν στό τέλειο [...] πῶς αὐτοί θά ξεριζώσουν τήν κάθε κακία». Οἱ νέοι, φύσει ἀγνοιοί, χωρίς ἐλαττώματα καί ἀδυναμίες, στοιχεῖα πού διαθέτουν οἱ ἐνήλικες, μποροῦν νά συμβάλουν στήν καλύτερευση τοῦ κόσμου. Τό θέμα ὑπαινίσσεται, βέβαια, ὅτι αὐτός ὁ κόσμος δέν εἶναι δίκαιος καί καλός, ὅποτε οἱ νέοι εἶναι ἡ ἐλπίδα γιά τήν καλύτερευση του. Ὅπλο ἢ ἀγνή, καλή φύση τους πού δέν ἔχει ἀκόμα ἀλλοτριωθεῖ.

Ἀφοῦ οἱ νέοι, ὡς μή ἀλλοτριωμένοι, ἔχουν ἰδανικά, πρέπει νά ἐπιλέγουν τά πρότυπα πού προσιδιάζουν στά ἰδανικά τους. Πέντε χρόνια ἀργότερα ἀπό τά ἰδανικά τῶν νέων καί περίπου μιᾶ δεκαετία μετά ἀπό τό ἀπόσπασμα περί τῆς ἔμφυτης καλοσύνης τους, ἐμφανίζεται, τό 1997, ἕνας μαθητής στή Βουλή τῶν Ἐφήβων νά γίνεται ὁ φορέας τῆς κοινῆς παραδοχῆς, ὅτι δηλαδή οἱ νέοι ὡς μή ἀλλοτριωμένα άτομα καί ἀδιάφραττα διαθέτουν τό ὄνειρο ὡς ὄπλο ἐναντία στήν ἐπιβολή τοῦ συντηρητισμοῦ. Ὁ ἔφηβος αὐτός καί μαζί του, βεβαίως, χιλιάδες ἔφηβοι-ὑποψήφιοι πού θά συμφωνήσουν, ἔχει πλήρως ἐνσωματώσει τήν ιδεολογία τοῦ κοινού νοῦ.

Οἱ νέοι, μέσα ἀπό τή φωνή τοῦ μαθητῆ στή Βουλή

ματικό στόν ἐπιστημονικό κόσμο, *Ζητήματα κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς γνώσης*, ἐκδ. Κριτική, Ἀθήνα 1991, σ. 135.

τῶν Ἐφήβων, παρουσιάζονται ὡς ὄνειροπόλοι οἱ ὁποῖοι θέλουν νά ἀντισταθοῦν στήν ἐπιβολή τοῦ συντηρητισμοῦ πού ἐπιβάλλεται. Τό ἰδανικό, τό ὄνειρο θά μπορούσε «νά δράσει ἐπαναστατικά», ρωτοῦνται οἱ ὑποψήφιοι. Βεβαίως, οἱ μαθητές θά συμφωνοῦσαν μέ αὐτή τήν ἐρώτηση. Ἀφοῦ εἶναι προφανές, τόσο προφανές ὅσο ἡ *Παλαιανή ἀλήθεια* στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε στήν ἀρχή τῆς εἰσήγησης, ὅτι οἱ νέοι, ὡς φύσει ἀγνοί καί μέ ἰδανικά, μποροῦν νά κάνουν ρηξικέλευθες τομές καί νά δράσουν ἀκόμα καί ἐπαναστατικά μέ σκοπό τό ξερίζωμα τοῦ κοινωνικοῦ συντηρητισμοῦ.

Ἄς ξαναθυμηθοῦμε: ἡ ἰδεολογία τοῦ κοινοῦ νοῦ ἔχει καί τροποποιητική διάσταση ἐμπλουτίζεται, γίνεται ἕνας ἄλλος κοινός νοῦς καί μπορεῖ νά συμβάλει στήν ἐπαναστατική δράση. Αὐτοί οἱ νέοι, τοῦ 1997, θά ἔλεγα καί οἱ σημερινοί, ἀληθινά, θά θεωροῦσαν ὅτι θά μπορούσαν νά ἀλλάξουν τά κακῶς κείμενα τῶν προηγούμενων γενεῶν, ἴσως σήμερα ὄχι μέ μόνο ὄπλο τό ὄνειρο...

### 5. Ἡ βαρύτητα τοῦ ἱστορικοῦ παραδείγματος καί τῆς γνώμης τῶν διανοουμένων

Σκεφτόμαστε μέ ἰδέες. Οἱ ἰδέες αὐτές μπορεῖ νά εἶναι λανθασμένες, συχνά ψευδεῖς ἢ κενές. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δροῦν μέ ἔννοιες τοῦ κοινοῦ νοῦ καί ἴσως καί εἶναι τήν ἴδια στιγμή ὑποψιασμένοι ὅτι αὐτές μπορεῖ νά εἶναι γνωστικά ἀνεπαρκεῖς.

Παρ' ὅλα αὐτά, μέσα ἀπό τά θέματα παρουσιάζονται συχνά οἱ φορεῖς τῶν ἰδεῶν αὐτῶν νά εἶναι ἐγκριτοί ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων παρουσιάζονται ἀποσπάσματα ἀπό λόγους σημαντικῶν ἱστορικῶν προσώπων ὅπως τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη ἢ κομμάτια δοκιμακοῦ λόγου ὅπως τῶν Α. Σαμαράκη, Γ. Γραμματικάκη, τοῦ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ἄλλες φορές –παλαιότερα– τοῦ Κ. Τσότσου καί τοῦ Παπανούτσου ἢ, σχετικά πρόσφατα, τοῦ Τσόμσκυ καί τοῦ Φουκώ (γιά νά συνάδει μέ τό προοδευτικό κλίμα τῆς ἐποχῆς καί τή «μόδα» τῶν καιρῶν). Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι πουθενά, σέ κανένα ἀπόσπασμα, τά δεκαοκτώ αὐτά χρόνια, δέν παρουσιάζεται γυναίκα συγγραφέας.

Εὐκολο, βεβαίως, νά ὑπάρξει συναίνεση καί ἀναπαγωγή ἀπό τόν μέσο ἄνθρωπο –πόσο μᾶλλον ἀπό τούς μαθητές– τῆς ἀποψῆς πού ἐκφράζεται ἀπό τά χεῖλη καταξιωμένων ἀνθρώπων. Σάν νά θυμίζον γνώμη εἰδικοῦ παθολόγου. Θά ἀντιστεκόταν ὁ ὁποιοσδήποτε –μή εἰδήμων– στή γνώμη αὐτή; Ὅταν μιλοῦν οἱ αὐθεντίες, οἱ ὑποψήφιοι θά κάνουν καλά νά συμφωνήσουν εἰδάλλως, ἢ μάλιστα τοῦ κακοῦ βαθμοῦ παραμογεῖ ἐπικίνδυνα.

### 6. Ἀξιολογικές ἐπισημάνσεις

Τά θέματα ἀκολουθοῦν τό τρίπτυχο ἐμπειρία-δεοντολογία-προσταγή<sup>10</sup> ὥστε τό ζήτημα νά ἐμφανιστεῖ ὡς πρόταση κρίσεως πού ἐπιδέχεται ἀπόδειξη. Ἀκόμα καί ἂν δέν εἶναι κατά τέτοιο τρόπο διατυπωμένο, πρέπει νά ἀναχθεῖ σέ τύπο προτάσεων ἀξιολογικῆς κρίσης. Γιά παράδειγμα, πίσω ἀπό τήν προσταγή «γνώρισε τόν ἑαυτό σου» ὑπάρχει ἡ ἐπιταγή ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά γνωρίζει τόν ἑαυτό του. Πίσω ἀπό τή δεοντολογία κρύβεται μιὰ διασταυρωμένη ἐμπειρία: δηλαδή «ὁ σωστός ἄνθρωπος γνωρίζει τόν ἑαυτό του». Ἔτσι περιγράφεται τό τριώνυμο ἐμπειρία-δεοντολογία-προσταγή πού χαρακτηρίζει τή δομή τῶν θεμάτων. Τό σχῆμα ὀργάνωσης πού λειτουργεῖ καί ὡς συντακτική ἀρχή ὀργάνωσης τοῦ νοήματος παίρνει ἔτσι τή μορφή Θέση-Ἐρώτηση. Παραλείπεται ὁ κρίκος τῆς ἀντίθεσης πού θά μπορούσε νά εἰσαγάγει τούς μαθητές σέ πραγματικό δίλημμα καί ὄχι σέ ψευδοδίλημμα.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὅλα τά θέματα μποροῦν νά ἀναλυθοῦν βάσει τοῦ ἀξιολογικοῦ διπόλου: «καλό» καί «κακό». Χαρακτηριστική ὡς πρὸς τόν τρόπο διατύπωσης τῶν θεμάτων εἶναι ἡ χρησιμοποίηση ἀντιθετικῶν συνδέσμων, κυρίως τοῦ ὅμως καί τοῦ ἀλλά. Τό νόημα συσκοτίζεται μέ αὐτό τόν τρόπο. Ἐνῶ δηλαδή ἀπό τή μιὰ διαπιστώνεται τό γεγονός, ἀπό τήν ἄλλη ἡ βαρύτητά του ἀλλοιώνεται ἀπό τή χρησιμοποίηση τοῦ ἀντιθετικοῦ σχήματος. Γιά παράδειγμα: «τό ἀθλητικό ἰδεῶδες εἶναι παγκόσμια ἀποδεκτό, παρατηροῦνται ὅμως φαινόμενα ἐκφυλισμοῦ του» [1991]. «Ἡ πληροφόρηση βοηθᾷ στήν διακίνηση ἰδεῶν καί γνώσεων [...] μερικές φορές ὅμως μπορεῖ νά ἔχει καί ἀρνητικές συνέπειες» [1994], «Ἡ ἱστορία διαδραματίζει κεντρικό πολιτικό ρόλο στή σημερινή Εὐρώπη [...] μπορεῖ ὅμως καί νά γίνει αἰτία διαιρέσεων, βίας καί μισαλλοδοξίας» [1999].

Εἶναι ἐνδιαφέρον ἀκόμα νά παρατηρήσουμε καί τί θεωρεῖται «καλό», ποιές εἶναι ἐκεῖνες οἱ ἀξίες πού προωθοῦνται καί ποιές ὄχι. Τελικά, δέν ἀγγίζονται οἱ θεμελιώδεις ἀνθρωπιστικές ἀξίες. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νά διατηρήσει τήν ἀνθρωπιά του (ἔννοια κλειδί σέ πολλά θέματα), ὁ μορφωμένος ὀφείλει νά προσφέρει «ἀρωγή» στούς συνανθρώπους του [1985], νά πιστεῦει στήν ἐλευθερία καί νά προοδεύει. Ὁ ἀνθρωπισμός, ἡ διατήρηση τῆς παράδοσης, τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, τοῦ ἀθλητικοῦ ιδεώδους, ὁ σεβασμός πρὸς τούς γεροντότερους, ἡ ὑπευθυνότητα, ἡ ὠριμότητα καί εὐθύνη, ἡ ὁμαδικότητα, ἡ ἀγνότητα καί ὁ ρομαντισμός, ἡ ἐλευθερία προβάλλουν ὡς ἀξιακό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο τό ἄτομο ὀφείλει νά κινεῖται μέ στόχο νά ἀναπτυχθεῖ, νά ἐξελιχθεῖ καί νά προοδεύσει.



Η πρόοδος ως τελικός σκοπός και η διατήρηση της ανθρωπιάς είναι οι δύο πόλοι στους οποίους περιστρέφεται κάθε ένα ζήτημα. Βεβαίως, καμιά κριτική στην έννοια της προόδου κι άς έχουν γίνει ιστορικές κριτικές αναλύσεις επί αυτού. Άς σημειωθεί ότι πέρα από το μανιχαϊστικό μοντέλο, το οποίο προβάλλεται έντονα, παρατηρείται –ιδιαίτερα τά τελευταία χρόνια της περιόδου που εξετάζουμε– ενός τύπου σχετικισμός. Για παράδειγμα: η τεχνολογία είναι καλό και κακό, τό ίδιο και η πληροφόρηση.

### Συμπεράσματα-συζήτηση

Ο μαθητής-ιδεολογικό υποκείμενο έγκαλείται στή διαδικασία συζήτησης επί ενός αντικειμένου που έχει επισημανθεί, ονοματίζεται πού είναι «αυτό εκεί» για τό όποιο, όμως, δέν μπορεί νά πει ουσιαστικά τίποτα, άφου άποκρύπτονται δεδομένα. Άν δέν συναντηθεί ή σκέψη τών μαθητών μέ νέα στοιχεία, μέ διαφορετικές ιδέες, δέν πρόκειται νά αλλάξει τίποτα.

Άπό τήν εποχή τής παπαγαλίας τών περιφήμων άρχαιοελληνικών ρητών πού έμπαιναν ως θέματα στίς εισαγωγικές εξετάσεις: «νοῦς ὑγίης έν σώματι ὑγίη», «Έν οίδα ότι οὔδέν οίδα» κ.λπ, περάσαμε σέ πιά εξελιγμένες μορφές παρουσίασης τών ίδιων ιδεών. Επί τής ουσίας, τίποτε δέν άλλαξε. Η βασιλεία τής κοινοτοπίας δέν έπεσε ακόμα.

Παντού στό αναλυτικό πρόγραμμα γίνεται λόγος για τήν ανάπτυξη τής κριτικής σκέψης. Οί μαθητές όμως, έντέλει, μετατρέπονται σέ μικρούς ενήλικες πού τό μόνο πού μπορούν νά προτάξουν ως έναλλακτική είναι τό όνειρο (όπως είδαμε, διά στόματός τους).

Τό δεδομένο, αυτό πού οί αισθήσεις ή ο κοινός νοῦς έχει δείξει ως άληθινό, μπορεί νά είναι και ψεύτικο. Καί αυτό πού τά παιδιά θά ήταν δημιουργικό νά διάσκονταν είναι αυτή ή πλάνη.

Έπαναλαμβάνοντας, μάλιστα μέ τήν ίδια διατύπωση, και ταυτόχρονα άνασυνθέτοντας τίς θέσεις τών θεμάτων τής Έκθεσης, θά είχαμε τό παρακάτω κείμενο, τό όποιο αναδεικνύει μέ εύγλωττο τρόπο τόν κοινό νοῦ.

Στήν κρίσιμη εποχή πού ζοῦμε, εποχή τεχνολογικού θριάμβου τό άτομο κινδυνεύει νά χάσει τήν ανθρωπιά του. Προβλήματα και κίνδυνοι παραμονεύουν παντού. Πανανθρώπινες αξίες, ό σεβασμός, ή ανθρωπιά, ή άρωγή στους συνανθρώπους μας κινδυνεύουν νά χαθούν. Ο άνθρωπος μπορεί νά υπερπηδήσει τά εμπόδια, νά αξιοποιήσει πρὸς όφελός του τίς τεχνολογικές εξελίξεις, νά επικοινωνεί έλεύθερα μέ τούς άλλους. Ο άνθρωπος μπορεί, όταν αξιοποιήσει τή γνώση τής Ιστορίας, νά δείξει άνοχή, κατανόηση και έμπιστοσύνη στους ανθρώπους διαφορετικών εθνών. Στόχος ή πρόοδος, ή εξέλιξη τής κοινωνίας, ή ευημερία τής ανθρωπότητας.

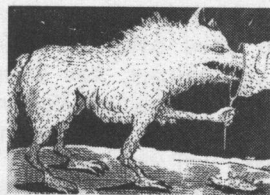
Είμαστε πλέον στήν εποχή τής πληροφόρησης, στήν κοινωνία τής γνώσης και τής πληροφορίας. Μπροστά μας άνοίγεται ό διάλογος τών πολιτισμών. Δέν υπάρχει πλέον καμιά κοινωνική άναγκαιότητα νά μεταχειρίζονται κάποιοι τά ανθρώπινα όντα ως μηχανικά στοιχεία στήν παραγωγική διαδικασία. Σέ μία κοινωνία έλευθερίας και έλεύθερης επικοινωνίας, ή έγγενής στήν ανθρώπινη φύση δημιουργική παρόρμηση θά πραγματοποιήσει τόν έαυτό της.

ΣΩΣΑ

Θά τελειώσω μέ ένα απόσπασμα από τίς Έξομολογήσεις του Ρουσσώ στό όποιο περιγράφει πώς έγραψε τό πρώτο του έργο, τόν Πρώτο Λόγο, έν έτει 1749: «Έκείνο τό καλοκαίρι, τό 1749, ή ζέστη ήταν άφόρητη [...] Μία μέρα πού είχα πάρει τό Mercure de France και περπατούσα ξεφυλλίζοντάς το, είδα τό θέμα πού έδινε ή Άκαδημία τής Ντιζόν για τό βραβείο του έπόμενου χρόνου: Η πρόοδος τών τεχνών και τών επιστημών συνέβαλε στή διαφθορά ή στή βελτίωση τών ήθών;»<sup>11</sup>

Ποιός θά περίμενε τό 1750, μέσα στήν καρδιά του γαλλικού διαφωτισμού νά προταθεί μία άλλη άποψη αντίθετη στόν κοινό νοῦ τής εποχής; Κι όμως, ό Ρουσσώ τό κάνει διατυπώνοντας μιάν αντίθετη άποψη, αντίθετη στήν πίστη τών ανθρώπων τής εποχής του. Άσκει κριτική στήν κοινωνία του 18ου αιώνα. Η πρόοδος του πολιτισμού συγκροτεί άπατηλή φαινομενικότητα, έγραψε.

Η πράξη επηρεάζεται από τίς κυρίαρχες ιδέες, στάσεις, αντιλήψεις. Άν στή διάρκεια τής ιστορίας βρέθηκαν όρισμένοι νά ασκήσουν κριτική στίς κυρίαρχες παραδοχές δέν σημαίνει ότι αυτό μπορεί νά γίνει εύκολα, πόσο μάλλον από τούς μαθητές. Ο Ρουσσώ διατύπωσε τήν «προσωπική του άποψη», χαράζοντας νέους δρόμους στόν πολιτικό στοχασμό και, κατά Γκράμοι, συμβάλλοντας στήν «έπαναστατική» δράση. Άκόμα είναι ζητούμενο, όμως, νά ασκηθούν όχι μόνον οί μαθητές για νά πράξουν αυτό άκριβώς αλλά και οί δάσκαλοι τους...



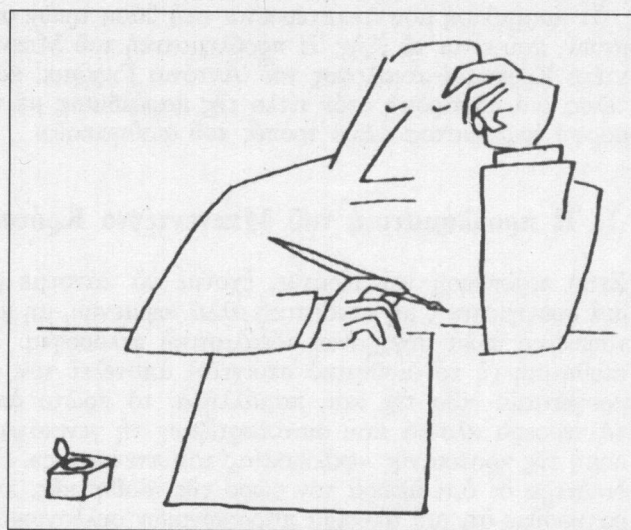
11. Οί Έξομολογήσεις του Ζάν Ζάκ Ρουσσώ, μτφρ. Άλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, τόμ. ΙΙ, έκδ. Ίδεόγραμμα, Άθήνα 1997, σ. 85.

# ΔΥΟ ΤΡΟΠΕΣ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΥ: ΚΡΟΤΣΕ ΚΑΙ ΓΚΡΑΜΣΙ

του Παναγιώτη Πούλου

**Θ**ά ήθελα να διευκρινίσω εκ προοιμίου ότι οι παρατηρήσεις μου δεν εστιάζονται στην πολιτική διάσταση αλλά πηγάζουν από την εξέταση κάποιων ζητημάτων που μου φαίνεται πως επανέρχονται με περιοδικό τρόπο, αλλά σταθερά, στην ιστορία της αισθητικής φιλοσοφίας του είκοστού αιώνα. Εύνοητο είναι βέβαια ότι έχουμε να κάνουμε με δύο στοχαστές που σφράγισαν, ο καθένας με τον τρόπο του, τα δυο μισά του είκοστού αιώνα όχι μόνο στην Ιταλία αλλά και ευρύτερα. Τό ερώτημα, ωστόσο, που τίθεται είναι με ποιόν τρόπο μπορούμε να τους προσεγγίσουμε σήμερα.

Θά παρουσιάσω εδώ ορισμένες προκαταρκτικές σκέψεις που στόχο έχουν να προλειάνουν τό έδαφος για τή μελέτη τής αντιπαράθεσης τών δύο στοχαστών στό πεδίο τής αισθητικής. Έτσι, θά αφήσω κατά μέρος τόν όγκο τής παλαιότερης φιλολογίας –όπως και τίσ ιδέες που έχω συγκρατήσει στή μνήμη μου, κυρίως σέ ό,τι αφορά τόν Γκράμσι– και θά προσπαθήσω να στηριχθώ κυρίως σέ κάποιες πιό πρόσφατες και, καθώς πιστεύω, πιό ικανοποιητικές παρουσιάσεις τών αισθητικών επιχειρημάτων τών δύο στοχαστών, όπως αυτές έχουν προταθεί από νεότερους έρευνητές, επιμελητές και μεταφραστές τών έργων τους στά άγγλικά και τά γαλλικά.<sup>1</sup>



1. Σέ ό,τι αφορά τόν Κρότσε, βλ. ιδιαίτερα τή νέα άγγλική μετάφραση του πρώτου μέρους τής *Αισθητικής* (1902) του: Benedetto Croce, *The Aesthetic as the Science of Expression and of the Linguistic in General*, μετάφραση Colin Lyas, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1992, καθώς και του ίδιου, *Essais d'esthétique*, επιλογή κειμένων, μετάφραση και εισαγωγή Gilles A. Tiberghien, Παρίσι, Gallimard, 1991. Τό λήμμα «Aesthetics» που συνέταξε ο Κρότσε για τήν 14η έκδοση τής *Encyclopedia Britannica* (1929), τό όποιο κυκλοφόρησε στά ιταλικά υπό τόν τίτλο *Aesthetica in nuce* και μεταφράστηκε στά άγγλικά από τόν Robin W. Collingwood, αναδημοσιεύεται στό *Aesthetics: A Comprehensive Anthology*, επιμέλεια Steven M. Cahn και Aaron Meskin, Oxford, Blackwell, 2008, σ. 270-281. Σέ ό,τι αφορά τόν Γκράμσι, βλ. ιδιαίτερα τήν έκδοση/μετάφραση τών τριών πρώτων τόμων τών *Τετραδίων τής φυλακής* με γενική επιμέλεια του Joseph A. Buttigieg, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1992-2007.



Μέ άλλα λόγια, σέ ό,τι ακολουθεί δέν θά δοθεί έμφραση ούτε στην όπτική γωνία τής πολιτικής φιλοσοφίας ούτε στην «παλαιά διένεξη» μεταξύ ιδεαλισμού και μαρξισμού, αλλά σέ όρισμένες έμμεσες διαθλάσεις τούς οι όποιες αναφέρονται, πρώτον, στην ιστορική διερεύνηση κάποιων άθέατων καναλιών μέσω τών οποίων τά έργα του Κρότσε και του Γκράμσι μοιάζει νά «συνμιλούν» μέ όρισμένες νεότερες απόπειρες θεματοποίησης του αισθητικού πεδίου όπως είναι αυτές του Γάλλου κοινωνιολόγου Πιέρ Μπουρντιέ και του Βρετανού αισθητικού φιλόσοφου Ρίτσαρντ Βόλχαϊμ, και, δεύτερον, στην απόπειρα καταγραφής όρισμένων διαφωνιών και προβλημάτων πού ανακύπτουν σέ σχέση μέ τή διαμόρφωση μιās σύγχρονης αισθητικής θεωρίας.

Είναι ενόητο λοιπόν ότι τά προτεινόμενα στοιχεία πού απορρέουν από τήν ακόλουθη, αναγκαστικά σχηματική, συγκριτική ανάλυση, στόχο έχουν νά υποδοθηθούν τουτό τό σχεδιάσμα.

Η παρέμβαση μου αναπτύσσεται στή βάση τριών σημείων, πού είναι τά εξής: Η προβληματική του Μπενεντέτο Κρότσε, ό αντίλογος του Άντόνιο Γκράμσι, και, τέλος, μιá επιστροφή στον τίτλο τής παρέμβασης μέ τή μορφή έρωτήματος: «Δύο τροπές του αισθητικού;»

## I. Η προβληματική του Μπενεντέτο Κρότσε

Στήν περίπτωση του Κρότσε, έχουμε νά κάνουμε μέ μιá συστηματική, μή υπεβατική αλλά «έμμενη», μή μεταφυσική αλλά συγχρόνως ιδεαλιστική φιλοσοφία. Η αισθητική (ή τό αισθητικό στοιχείο) αποτελεί τον άκρογωνιαίο λίθο της και, παράλληλα, τό πρώτο από τά τέσσερα κλαδιά πού συναπαρτίζουν τή γενικότερη δομή τής κροτσιανής «φιλοσοφίας του πνεύματος». Ειδικότερα σέ ό,τι αφορά τον χώρο τής αισθητικής, παρατηρούμε ότι μιá άλυσίδα παραγωγικών συλλογισμών οδηγούν τον αναγνώστη από τον άρχικό ισχυρισμό (ό όποιος εξισώνει ή ταυτίζει τήν έποπτεία μέ τήν έκφραση) σέ μιá σειρά συνεπαγωγών ή τοποθετήσεων αναφορικά μέ τον ρόλο τής φαντασίας, τής επικοινωνίας, τής ενότητας τής τέχνης και τής αυτονομίας της, τής εξίσωσης αισθητικής και φιλοσοφίας τής γλώσσας, τής φιλολογίας και τής έρμηνείας, τής κριτικής και τής ιστορίας τής τέχνης.

Πιο συγκεκριμένα, ή αισθητική προβληματική του Κρότσε αναδύεται ως θεωρητικό πρόβλημα μέσα από τή διάκριση μεταξύ έποπτικής γνώσης τών επιμέρους πραγμάτων και λογικής γνώσης τών γενικών έννοιών. Η έποπτεία νοείται εδώ ως οργανωμένη ή δομημένη έκφραση αυτού πού στην αντίθετη περίπτωση δέν θά ήταν παρά σωρός έντυπώσεων ή έρεθισμάτων, και ταυτίζεται μέ τή βασική δημιουργική ικανότητα του πνεύματος, δηλαδή μέ τήν (αισθητική) δραστηριότητα τής δημιουργίας εικόνων.

Μέ αυτή τήν έννοια, σύμφωνα μέ τον Κρότσε όλοι οι άνθρωποι είναι πρωτογενώς καλλιτέχνες, ενώ όρι-

σμένοι από αυτούς είναι περισσότερο από τούς υπόλοιπους. Οι δεύτεροι παράγουν έργα τέχνης τά όποια είναι πριν άπ' όλα μοναδικές αυτόνομες και αυθύπαρκτες εκφράσεις πού τήν ενότητα και τήν ολότητα τής μορφής τους τίς άντλούν από τήν ικανότητα του καλλιτέχνη νά ένσωματώνει σέ αυτές ένα όρισμένο συναισθηματικό περιεχόμενο. Πρόκειται, όπως τό διευκρινίζει ό Κρότσε, γιά έργα τέχνης πού έντάσσονται δευτερευόντως, γιά λόγους ταξινόμησης, στα είδη ή τά γένη τής τέχνης (μουσική, ζωγραφική, γλυπτική, έπική και δραματική ποίηση κλπ.).<sup>2</sup>

Δέν θά έκθέσω, στή συνοπτική αυτή παρουσίαση, τίς διαδοχικές αναδιατυπώσεις τής θεωρίας, και ιδιαίτερα τούς μετασχηματισμούς πού υφίσταται ή έννοια τής έποπτείας από τό 1902 μέχρι τό 1936, μέ τήν προσθήκη τών επιθετικών προσδιορισμών «λυρική»<sup>3</sup> και «κοσμική», όπως και τον άκριβέστερο προσδιορισμό τής καλλιτεχνικής έποπτείας και έκφρασης μέ τήν άνάδυση τής παραμέτρου του συναισθήματος.<sup>4</sup>

Μου άρκει νά επισημάνω μέ συνοπτικό τρόπο κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα τής κροτσιανής προβληματικής, καθώς και τίς επιπτώσεις τους πάνω στή θεώρηση τής κριτικής και τής ιστορίας τής τέχνης.

1) Ξεκινώντας από τή βασική παραδοχή σχετικά μέ τήν ταυτότητα τής έποπτείας και τής έκφρασης, ή θεωρία αποδέχεται τή νοσηριακή τοποθέτηση σύμφωνα μέ τήν όποία οι φυσικές ιδιότητες ενός έργου τέχνης δέν αποτελούν μέρος τής ταυτότητάς του, καθώς τό έργο τέχνης εξισώνεται μέ τήν έποπτεία πού έχει σχηματιστεί στο μυαλό του καλλιτέχνη (ή τέχνη ως «ένδον είδος» ή «cosa mentale»)<sup>5</sup>.

2. Η κριτική τήν όποία άσκει, άπ' αυτή τήν άποψη, ό Κρότσε στην ειδολογική παράδοση τής Αισθητικής μοιάζει νά είναι ιδιαίτερα επίκαιρη, άν σκεφτούμε τήν τρέχουσα παραγωγή έργων τέχνης πού άποκαλούνται «έγκαταστάσεις», «χάπενινγκ» κ.ά.

3. Βλ. τον πρόλογο «L'art comme 'intuition lyrique'» πού συνέταξε ό Gilles Tiberghien γιά τήν επανέκδοση τής παλαιότερης γαλλικής μετάφρασης τής μελέτης του Κρότσε μέ τίτλο *Bréviaire d'esthétique*, Παρίσι, Editions du Félin, 2005, σ. 5-23.

4. Βλ. τίς παλαιότερες μελέτες τών Gian N. G. Orsini, *Benedetto Croce. Philosopher of Art and Literary Critic*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 1961 και M. E. Moss, *Benedetto Croce Reconsidered: Truth and Error in Theories of Art, Literature and History*, Λονδίνο, University of New England Press, 1987, ιδιαίτερα κεφ. 3, καθώς και τήν πρόσφατη παρουσίαση τής αισθητικής του Κρότσε στο πλαίσιο μιās ιστορίας τής ιταλικής αισθητικής του είκοστού αιώνα: Paolo d'Angelo, *L'estetica italiana del Novecento. Dal neoidealismo a oggi*, Ρώμη και Μπάρι, Laterza, 2007, κεφ. 1.

5. Στο πλαίσιο τής άποκαλούμενης αναλυτικής προσέγγισης στην αισθητική, άσκήθηκε έντονη κριτική στην άκράια αυτή τοποθέτηση, ή όποία έγινε ευρύτερα γνωστή

2) Από την προηγούμενη τοποθέτηση απορρέει αφενός μία θεώρηση της κριτικής δραστηριότητας ως απόπειρας πρόσβασης στον ιδιαίτερο και μοναδικό ποιητικό κόσμο του δημιουργού, αφετέρου ή διατύπωση μιάς έννοιας της έκφρασης διακριτής από την άπλη, καθημερινή συναισθηματική έκφραση.

3) Τέλος, παρατηρούμε ότι ο «κυκλικός» χαρακτήρας του στοχασμού στον Κρότσε, παρότι θεμιτός, έχει σαν τίμημα να παραμένει εγκλωβισμένος στο πλαίσιο μιάς φιλοσοφίας του πνεύματος, ή οποία εξ αρχής αρνείται να συνομιλήσει, εστω και έμμεσα, με τα πορίσματα των συναφών και αναδυόμενων τότε έπιστημών του ανθρώπου: ζωντανό παράδειγμα αυτής της τάσης είναι η αδιέξοδη απόπειρα οικειοποίησης του όρου «γλωσσολογία» από το ίδιο το σύστημα του Κρότσε, την περίοδο που ο γνωστικός αυτός κλάδος συγκροτείται ως έπιστήμη με την αυστηρή σημασία του όρου.

Μέ άλλα λόγια, στο όνομα μιάς παραδοσιακής θεώρησης της φιλοσοφίας σαν «βασιλισσας» των έπιστημών, όλα τα κομμάτια της αισθητικής προβληματικής συνδέονται και ένσωματώνονται στα υπόλοιπα τμήματα της φιλοσοφίας (λογική, οικονομική, ήθική), αφήνοντας απέξω ό,τι δεν μπορεί να αφομοιωθεί: με αυτή την έννοια, θα παρατηρήσουμε ότι ο αισθητικός προβληματισμός του Κρότσε δεν στρέφεται μόνο έναντι των όρισμένων σύγχρονων καλλιτεχνικών πρωτοποριών, όπως ο φουτουρισμός, ή συγγραφέων όπως ο Προύστ, που χαρακτηρίζονται «παρακμιακοί», αλλά και έναντι της δυνατότητας μιάς έπιστήμης της γλώσσας (γλωσσολογίας), όπως και της αναδυόμενης τότε έπιστήμης της τέχνης (Kunstwissenschaft), δηλαδή μιάς απόπειρας διατύπωσης έννοιων και κριτηρίων βάσει των οποίων θα μπορούσε να οικοδομηθεί μιά αυτόνομη ιστορία της τέχνης (Ο Κρότσε στρέφει τα βέλη του στον Βέλφλιν).

Ός εκ τούτου, η κριτική του «φορμαλιστικής» προσέγγισης, συνεπικουρούμενη από την αντίστοιχη έμφαση στη μοναδικότητα της έκφρασης που οφείλεται στην ποιητική προσωπικότητα του καλλιτέχνη, οδηγεί πρακτικά στην ανάγκη παραγωγής δοκιμίων ή «μυνογραφιών»: καλό είναι να υπενθυμίσουμε εδώ ότι το έργο του Κρότσε δεν απαρτίζεται μόνο από μελέτες αισθητικής αλλά πλαισιώνεται και από μιά πληθώρα κριτικών δοκιμίων καθώς και μυνογραφιών (Δάντης, Αριστο, Σαίξπηρ, Κορνέιγ, Γκαίτε), οι οποίες θέτουν σε έφαρμογή τα πορίσματα που εξάγονται από τις μελέτες.

## II. Ο αντίλογος του Άντονιο Γκράμσι

Έρχομαι τώρα στον Άντονιο Γκράμσι: είναι, νομίζω, φανερό πώς τα σχεδιάσματα και οι σημειώσεις της περιόδου 1929-1935 που εκδόθηκαν δύο φορές μέχρι σήμερα με τον τίτλο *Τά τετράδια της φυλακής*, ακόμη και αν συνδυαστούν με τα νεανικά έργα και τις έπιστο-

λές, δεν συγκροτούν κατά κανένα τρόπο κάποιο φιλοσοφικό ή αισθητικό σύστημα. Πρόκειται περισσότερο για κάποιας λογής στοχαστική, «πολιορκητική μηχανή» –ή για ένα όχημα μετασχηματισμού–, ή οποία παρουσιάζει μεγαλύτερη ειδολογική συγγένεια με άλλα άνολοκλήρωτα στοχαστικά έγχειρήματα του είκοστου αιώνα όπως το *Passagen-Werk* του Βάλτερ Μπένγιαμιν, ο *Άνθρωπος χωρίς ιδιότητες* του Ρόμπερτ Μούζιλ ή η *Mnemosyne* του Άμπυ Βάρμπουργκ, ή εν μέρει ολοκληρωμένα έργα όπως είναι *Οι φιλοσοφικές έρευνες* του Λούντβιχ Βιτγκενστάιν ή ακόμη το *Άναζητώντας τον χαμένο χρόνο* του Μαρσέλ Προυστ.

Επιπλέον, οφείλουμε να παρατηρήσουμε –και στο σημείο αυτό το χάσμα που χωρίζει το έργο του Γκράμσι από αυτό του Κρότσε είναι τεράστιο– ότι για όσους διώνουν τους δύσκολους καιρούς της φυλακής ή της εξορίας, εκδηλώνεται έντονα η ανάγκη της έπιβίωσης, ή ανάγκη της περισυλλογής, δηλαδή ή ανάγκη της διατήρησης της ταυτότητας μέσω μιάς άσκησης της μνήμης.

Μέ άλλα λόγια, παράλληλα με την εκδίπλωση της σκέψης, σε παρόμοια κείμενα εκδηλώνεται ή ανάγκη έκφρασης περισσότερων στρωμάτων του ψυχισμού, με αποτέλεσμα τα κείμενα αυτά να είναι λιγότερο «ακαδημαϊκά», λιγότερο γραμμικά, πιο «λαβυρινθώδη» ή «ποιητικά», και να άπαιτούν κατά συνέπεια πρόσθετες δεξιότητες από την πλευρά του αναγνώστη.

Στίς περιπτώσεις αυτές, ωστόσο, και παρότι ή δυσκολία τόσο της αυστηρής φιλολογικής αποκατάστασης των κειμένων όσο και της ανάγνωσης και της κριτικής τους αποτίμησης είναι μεγαλύτερη, διαπιστώνουμε ότι ή έπιρροή που άσκούν σε συναφείς περιοχές των έπιστημών του ανθρώπου (ιστοριογραφία, πολιτικές έπιστήμες, ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, τεχνοκριτική, λογοτεχνικές και πολιτισμικές σπουδές) είναι έντονη. Για ποίο λόγο συμβαίνει κάτι τέτοιο;

Ο Γκράμσι μοιάζει να οργανώνει τη στρατηγική του από τα «κάτω», βασιζόμενος σε δύο άξονες, που συγκροτούνται από τα ακόλουθα ερωτήματα:

1) Μέ ποιόν τρόπο παράγεται σε μιάν όρισμένη κοινωνία το σύνολο των σηματοδοτήσεων και των αξιών, και μάλιστα διαχέεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να κατορθώνει να άποτελέσει το άθεατο ή άσυνειδο «κοινό αίσθημα», τον «κοινό νοΰ» ή τον «κοινό τόπο» της

ως με την όνομασία «Croce-Collingwood Theory» (βλ., για παράδειγμα, Richard Wollheim, *Art and Its Objects*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1980, σ. 36), και μολονότι δεν έλειψαν όρισμένες φωνές που άποπειράθηκαν ως ένα βαθμό να την υπερασπιστούν: βλ., για παράδειγμα, John Hospers, «The Croce-Collingwood Theory of Art», *Philosophy*, τόμ. 31 (Οκτώβριος 1956), σ. 291-308 και, πιο πρόσφατα, Gary Kemp, «The Croce-Collingwood Theory as Theory», *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, τόμ. 61 (άνοιξη 2003), σ. 171-193.





πλειονότητας τῶν πολιτῶν;

2) Μέ ποιόν ἢ ποιούς τρόπους, παράλληλα, θά μποροῦσε τό ἀθέατο καί ἀσύνειδο «κοινό αἶσθημα» τοῦ συνόλου τῶν δοξασιῶν μιᾶς κοινωνίας, ὁ «κοινός τόπος» τῆς, νά μετατραπεῖ ἢ νά μετασχηματισθεῖ σέ κάποιο «καλό αἶσθημα», δηλαδή σέ μία νοοτροπία πού νά διέπεται ἀπό τήν εὐθυκρισία;

Ὅποια καί ἂν εἶναι ἡ ἀπάντηση στά παραπάνω ἐρωτήματα, εἶναι ἀδιαμφισβήτητο ὅτι μέσα σέ αὐτή ἀναδύεται ἕνα σύμπλεγμα ἔννοιῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν οἱ ἔννοιες τῆς ἡγεμονίας καί τῆς κουλτούρας ἢ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, θά ἰσχυριστοῦμε ἐδῶ ὅτι θά ἦταν μάλλον μάταιο νά ἐντοπίσουμε στά *Τετράδια τῆς φυλακῆς* μιάν ὀριστική περιγραφή ἢ ἕναν ὀρισμό τους.

Ὅπως καί ἡ ἔννοια τῆς ἡγεμονίας, ἔτσι καί ἡ κουλτούρα ἢ ὁ πολιτισμός δέν ὀρίζονται ἅπαξ διά παντός στό ἔργο τοῦ Γκράμσι, σέ τέτοιο μάλιστα βαθμό πού μᾶς ἐρχεται σχεδόν ἀυθόρμητα κατά νοῦ μία διατύπωση ἀναφορικά μέ τήν ἔννοια τοῦ παιχνιδιοῦ πού περιέχεται στίς *Φιλοσοφικές ἐρευνες* τοῦ Βιγκενστάιν. Ἄντί νά ἔχουμε τή δυνατότητα νά ὀρίσουμε τό παιχνίδι, γράφει ὁ Αὐστριακός φιλόσοφος, «βλέπουμε ἕνα πολύπλοκο διχτυωτό ἀπό ὁμοιότητες πού μπαίνουν ἢ μία στά ὄρια τῆς ἄλλης καί διασταυρώνονται. Ὁμοιότητες ἄλλοτε γενικές καί ἄλλοτε στίς λεπτομέρειες.»<sup>6</sup>

Σέ ἀντίθεση μέ τήν ἄκρως στατική προσέγγιση τοῦ Κρότσε ἀπέναντι στό ἔργο τέχνης καί κυρίως ἀπέναντι στή δημιουργική διαδικασία, ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ ὀρισμένα πολιτισμικά μορφώματα πού διέπονται

ἀπό συχετισμούς δυνάμεων, μέ μικρο-ἐξουσίες σέ ἀσταθή ἰσορροπία, κοντολογίς μέ δυναμικές διεργασίες. Σέ ἀντίθεση μέ τόν «ἐσώτερη κυκλικότητα» πού διέπει τήν προσέγγιση τῆς «φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος» στό σύστημα τοῦ Κρότσε, ἐρχόμαστε ἐπιπλέον ἐδῶ σέ ἐπαφή μέ τήν ὑπαρξη ἑνός «κνκλώματος» πού δέν εἶναι μόνο «ύφολογικό» καί «ψυχολογικό», ἀλλά ἐπιπροσθέτως ἱστορικό καί πολιτισμικό.

Ὅμως, θά παρατηρήσουμε ἐπίσης ὅτι, ἀντίθετα μέ ἄλλους ἐπιφανεῖς μαρξιστές στοχαστές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὁ Γκράμσι δέν φαίνεται νά ἐστιάζει σέ κάποια συστηματική μελέτη τῶν σχέσεων αἰσθητικῆς καί ἰδεολογίας, οὔτε νά ἀσπάζεται κάποια φορμαλιστική προσέγγιση σχετικά μέ τό αὐτόνομο ἢ αὐθύπαρκτο καθεστῶς τῶν ἔργων τέχνης.

Μέσα ἀπό τήν ἀποσπασματικότητα καί τόν διασκορπισμό τῶν σημειώσεων καί τῶν ἐπιστολῶν του, ἀναδύεται μία πρισματική προσέγγιση τόσο τῶν «σοφιστικῶν» ἔργων τέχνης (Δάντης, Σαίξπηρ, Γκαίτε, Τολστόι) ὅσο καί τῶν προϊόντων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἢ ὁποῖα στοχεύει στήν ἀνακατασκευή τοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ ἠθικοπολιτικοῦ καί τοῦ αἰσθητικοῦ νοήματός τους ἀντιστοίχως, μέ τόν ἀποκλεισμό κάθε διάθεσης ἀναγωγισμοῦ (τῆς αἰσθητικῆς στήν ἰδεολογία, τοῦ περιεχομένου στή μορφή) καί μέ τήν ἀναγνώριση τῆς σχετικῆς αὐτονομίας τους.

6. Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές ἐρευνες*, μετάφραση Παῦλος Χριστοδουλίδης, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 58.



Ός εκ τούτου, διαπιστώνουμε πώς ο κριτικός έλεγχος και η κριτική αυστηρότητα απέναντι στα φαινόμενα της τέχνης και του πολιτισμού αποτελούν για τον Γκράμσι τις μοναδικές έγγυήσεις για μιά φιλοσοφία της πράξης που επιθυμεί να μετατραπεί σε εμπράγματη πολιτισμική δύναμη ικανή να μετασχηματίσει ριζικά την κοινωνία.

Στό πλαίσιο αυτό, φωτίζεται παράλληλα και η κριτική την οποία ασκεί ο Γκράμσι σε μερικές από τις συνεπαγωγές της αισθητικής φιλοσοφίας του Κρότσε.

Η απομόνωση της ιστορίας της τέχνης από την ευρύτερη ιστορία του πολιτισμού, όπως την εὐαγγελίζεται ο Κρότσε, οδηγεί στην υποτίμηση του γεγονότος ότι η τέχνη είναι πάντοτε συνδεδεμένη με μιά ορισμένη κουλτούρα ή με κάποιον συγκεκριμένο πολιτισμό.

Ωστόσο, σε κάποιο σημείο των *Τετραδίων*, και με άφορμή την ανάγνωση ενός άσματος από την *Κόλαση του Δάντη*,<sup>7</sup> ενώ ασκεί κριτική στην άχρονική σφαίρα του «άδολου» λυρισμού και τή συνακόλουθη κροτσιανή διάκριση μεταξύ ποίησης και μή ποίησης ή «δομής» (δηλαδή τό έννοιολογικό, ιδεολογικό, διδακτικό, ή «πεξολογικό» επίπεδο ενός κειμένου), ο Γκράμσι φαίνεται να άναμετράται ψυχή τε και σώματι με τό έργο τέχνης.<sup>8</sup>

Γενικότερα, και προλειπώντας τό έδαφος για τήν κριτική που θά ασκήσει άργότερα ο Γάλλος κοινωνιολόγος Πιέρ Μπουρντιέ απέναντι στη δήθεν ούδετερότητα του διανοούμενου και τό «άνιδιοτελές βλέμμα» τόσο του αισθητικού φιλόσοφου όσο και του τεχνοκριτικού ή του κριτικού της λογοτεχνίας, ο Γκράμσι θά

άντισταθεί στην εικόνα του «Όλύμπιου» κροτσιανού διανοούμενου, του δήθεν άποκομμένου από τά ιστορικά και κοινωνικά του συμφραζόμενα στο όνομα της άποκλειστικής διάστασης του αισθητικού, προβάλλοντας

7. Ίδιαίτερα ένδεικτική είναι η άντιπαράθεση με τις τοποθετήσεις του Κρότσε (ίδιαίτερα τή μελέτη του 1921 με τίτλο *La poesia di Dante*) σε μιά δέση σημειώσεων του *Τετραδίου* 4, οι όποιες άναφέρονται στο δέκατο άσμα της Κόλασης. Δέν πρέπει να ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τήν περίοδο του μεσοπολέμου, ή δαντική φιλολογία έπεκτείνεται και εκτός ιταλικών συνόρων, εκτός δηλαδή της παντοκρατορίας του ντέ Σάνκτις και του Κρότσε, με τή συμβολή τόσο ποιητών (βλ. χαρακτηριστικά τό δοκίμιο του T.S. Eliot, «Dante» του 1929, μετάφραση με προλογικό σημείωμα και σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Άθήνα, Πατάκης, 2005) όσο και θεωρητικών της λογοτεχνίας (βλ. τή μελέτη του Erich Auerbach, *Dante als Dichter der irdischen Welt*, Βερολίνο, Walter der Gruyter, 1929, άμερικανική μετάφραση Ralph Mannheim υπό τον τίτλο *Dante Poet of the Secular World*, επανέκδοση με εισαγωγή του Michael Dirda, Νέα Υόρκη, New York Review Books, 2007, καθώς και τό κεφάλαιο 8 του μεταγενέστερου (1946) έργου του ίδιου συγγραφέα με τίτλο *Μίμησις. Η εικόνα της πραγματικότητας στη δυτική λογοτεχνία*, μετάφραση Λευτέρης Άναγνώστου, Άθήνα, ΜΙΕΤ, 2005, σ. 229-266, όπου ο Άουερμπαχ επικεντρώνει τήν προσοχή του στο άσμα που άποτελεί άντικείμενο άνάλυσης και για τόν ίδιο τόν Γκράμσι).

8. Ός προς αυτό τό ζήτημα, βλ., μεταξύ άλλων, τό άρθρο του Frank Rosengarten, «Gramsci's 'Little Discovery': Gramsci's Interpretation of Canto X of Dante's *Inferno*», *boundary* 2, τόμ. 16 (Άνοιξη 1986), τχ. 3, σ. 71-90.



σάν παράδειγμα «οργανικοῦ» διανοούμενου τόν Ἴταλό ρομαντικό κριτικό τῆς λογοτεχνίας ντε Σάνκτις καί ὄχι τόν ἴδιο τόν Κρότσε.

### III. Δύο τροπές τοῦ αἰσθητικοῦ;

Διαπιστώσαμε ἔως ἐδῶ, μέσα ἀπό μιὰ ἀναγκαστικά σχηματική ἐξέταση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Κρότσε καί τοῦ Γκράμσι, δύο τροπές τοῦ αἰσθητικοῦ πεδίου πού μοιάζουν νά ἀποκλίνουν ριζικά, συγκροτώντας δύο ἀποκλειόμενες μεταξὺ τους μεθοδεύσεις. Ἐχουν ὅμως ἔτσι τὰ πράγματα;

Κατὰ πρῶτο λόγο, θά μπορούσαμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἡ κοινωνική κριτική τήν ὁποία ἀσκεῖ ὁ Πιέρ Μπουρντιέ στό «Ἵστερόγραφο» τῆς *Διάκρισης*<sup>9</sup> στόν λόγο πού διέπει τήν «καθαρή» καλαισθητική κρίση δέν παύει νά συσχετίζεται, ἔστω καί ἑτερόδοξα, μέ τήν καντιανή προβληματική, παρομοίως καί ἡ κριτική τήν ὁποία ἀσκεῖ ὁ Γκράμσι δέν παύει νά συσχετίζεται μέ ὀρισμένες ἀπό τίς προκείμενες μιᾶς πρακτικῆς ἢ ἐφαρμοσμένης φιλοσοφίας ὅπως εἶναι ἐντέλει –χωρίς ὅμως νά τό ἰσχυρίζεται– ἡ φιλοσοφία τῆς ποιητικῆς ἔκφρασης ἢ πράξης τοῦ Κρότσε.

Ἄλλωστε, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε παράλληλα ὅτι, ὅσο ριζική καί ἂν εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς δύο θεωρήσεις, ἡ ἀνάγκη τῆς ἱστορικῆς ὀπτικῆς γωνίας καί τῆς καλλιέργειας τῆς πρακτικῆς τῆς ἱστοριογραφίας, ἡ ἔννοια τῆς ὀργανικῆς ἐνότητας καί ἡ ἀπόρριψη τῆς φορμαλιστικῆς προσέγγισης ἀποτελοῦν κάποια ἀπό τά κοινά σημεῖα ἀναφορᾶς τους.

Ἐπ' αὐτή τήν ἔννοια, ἔχει κανεῖς τήν αἴσθηση ὅτι οἱ δύο Ἴταλοί στοχαστές ἐκπλήρωσαν ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του αὐτή τήν ἐντονη κριτική ἐργασία σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς τροπές τῆς διάχυσης τῆς τέχνης, τοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν ἰδεῶν ἀνάμεσα στίς μάζες τῶν ἀνθρώπων –μιᾶ κριτική διεργασία πού δέν νομίζω νά διαφέρει κατ' οὐσίαν ἀπό αὐτό πού ἐπιδιώκει νά κατανοήσει ἡ αἰσθητική–, ἀπευθυνόμενοι θεβαίως σέ διαφορετικά κοινωνικά στρώματα καί διαφορετικά ἀναγνωστικά κοινά.

Κατὰ δεύτερο λόγο καί γενικεύοντας, θά μπορούσαμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή διαμόρφωση μιᾶς σύγχρονης αἰσθητικῆς θεωρίας, ὅσο ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ταυτόχρονη θέαση τοῦ «ὑψηλοῦ» καί τοῦ «ταπεινοῦ» στό πεδίο τῆς αἰσθητικῆς μέ στόχο τή γεφύρωση τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στό «πάνω» καί τό «κάτω», ἄλλο τόσο ἀπαραίτητος εἶναι ὁ αὐστηρός προσδιορισμός τῆς σφαίρας τῆς τέχνης καί τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας.

Ἄς θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι νεαρός Γκράμσι γράφει τήν ἀκόλουθη φράση στό δοκίμιό μέ τίτλο «Σοσιαλισμός καί κουλτούρα»: «Μιά ἐντονη κριτική ἐργασία, μιᾶ διάχυση τοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν ἰδεῶν ἀνάμεσα στίς μάζες τῶν ἀνθρώπων προηγεῖται κάθε ἐπανάστασης». Δέν εἶναι, νομίζω, τυχαῖο ὅτι ὁ Βρετανός αἰσθητικός

φιλόσοφος Ρίτσαρντ Βόλχαιμ δημοσιεύει ἔπειτα ἀπό σαρανταεπτά χρόνια ἓνα ὁμότιπλο δοκίμιο,<sup>10</sup> προσπαθώντας νά προσδιορίσει μέ ἀκρίβεια στίς νέες, μεταπολεμικές, κοινωνικές συνθήκες τῆς δεκαετίας τοῦ '60 τό περιεχόμενο τῶν ὄρων «σοσιαλισμός» καί «κουλτούρα», καθῶς καί τόν ρόλο τόν ὁποῖο καλεῖται νά διαδραματίσει ἡ κριτική διάσταση καί ἡ διεργασία τοῦ πολιτισμοῦ σέ μιᾶ δημοκρατική σοσιαλιστική κοινωνία.

Στό πλαίσιο αὐτό, ἀναφέρεται διεξοδικά καί κριτικά στίς ἀναλύσεις πού προτείνουν οἱ θεωρητικοί τῆς ἀναδυόμενης Νέας Ἀριστερᾶς (Raymond Williams, Richard Hogarth, E.P. Thomson), ἀναλύσεις πού ὅπως εἶναι φανερό ἐμπνέονται ἀπό τίς τοποθετήσεις τοῦ Γκράμσι καί συγχρόνως θά προετοιμάσουν τό ἔδαφος γιά τήν ἀνάδυση τῶν πολιτισμικῶν σπουδῶν.

Ἐποῖτο, θά παρατηρούσαμε ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ σέ αὐτό τό πολιτικό κείμενο –ἡ «παμφλέτο», ὅπως τό χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος– ὁ Βρετανός φιλόσοφος μοιάζει νά συνδιαλέγεται ἰδιαίτερα –ἔστω καί σιωπηρά– μέ αὐτό τό συγκεκριμένο παρακλάδι τοῦ «ἰταλικοῦ» μαρξισμοῦ, στή γενικότερη αἰσθητική τοῦ θεωρία δέν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ Ρίτσαρντ Βόλχαιμ συνδιαλέγεται στενά –ἔστω καί πάλι σιωπηρά–<sup>11</sup> μέ ὀρισμένες προσεκτικά ἐπιλεγμένες ὀψεις τῆς αἰσθητικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κρότσε, κυρίως σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τόν αὐστηρότερο προσδιορισμό ἀφενός τῆς ἔννοιας τῆς κριτικῆς δραστηριότητας, ἀφετέρου μιᾶς ἔννοιας τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης διακριτῆς ἀπό τήν ἀπλή, καθημερινή ἔκφραση τῶν συναισθημάτων μας.

Γκράμσι ἢ Κρότσε λοιπόν; Σέ κάθε περίπτωση, ἡ ἀπόπειρα ἀπάντησης σέ αὐτό τό δίλημμα ἢ (κατ' ἄλλους καί κατ' ἐμέ) ψευτο-δίλημμα μᾶς παρακινεῖ νά καλλιεργήσουμε πῶς συστηματικά τό χωράφι τῆς αἰσθητικῆς θεωρίας.

9. Βλ. τή μελέτη τοῦ Πιερ Μπουρντιέ, *Ἡ διάκριση. Κοινωνική κριτική τῆς καλαισθητικῆς κρίσης*, εἰσαγωγή Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετάφραση Κική Καψαμπέλη, Ἀθήνα, Πατάκης, 2004, ἰδιαίτερα τό «Ἵστερόγραφο», σ. 516-539.

10. Βλ. Richard Wollheim, *Socialism and Culture*, Λονδίνο, A Fabian Tract, 1961, καί, συμπληρωματικά, τοῦ ἰδίου, «Babylon, Babylone», *Encounter*, τόμ. 18 (Μάιος 1962), τχ. 5, σ. 25-36.

11. Βλ. ἰδιαίτερα τό πρόσθετο δοκίμιο μέ τίτλο «Criticism as Retrieval», στό *Art and Its Objects*, ὅ.π., σ. 185-204, καθῶς καί «Correspondence, Projective Properties, and Expression in the Arts», στό *The Mind and Its Depths*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1993, σ. 144-158, καί, γενικότερα, τοῦ ἰδίου, *Painting as an Art*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 1987. Μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ὅτι τόσο ἡ ἔννοια τῆς κριτικῆς δραστηριότητας ὅσο καί ἡ ἔννοια τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης ἐκλαμβάνονται ἀπό τόν Βόλχαιμ μέ ὄρους πού δίχως νά ταυτίζονται, «συνομιλοῦν» μέ ὀψεις τῆς αἰσθητικῆς προβληματικῆς τοῦ Κρότσε.

# ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ «ΗΓΕΜΟΝΑ»

Σημειώσεις για τήν πολιτική τῆς ἀνάγνωσης στόν Γκράμι  
καί στόν Ἄλτουσέρ<sup>1</sup>

τοῦ Γιάννη Παπαθεοδώρου

## 1. Ἡ μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι

**Σ**τή διάλεξή του μέ τίτλο «Ἡ μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι», στή *Fondation Nationale des Sciences Politiques*, τό 1978,<sup>2</sup> ὁ «ὑστερος» Λουί Ἄλτουσέρ συνεχίζει τή μακρόχρονη ἐνασχόληση του μέ τόν Μακιαβέλι, μέ ἄξονα –σταθερά καί ἐξακολουθητικά– τή γκραμισιανή ἀνάγνωση τοῦ *Ἡγεμόνα*. Εἶναι τά χρόνια πού, μετά ἀπό ἀρκετές κρίσεις κατάθλιψης, ὁ Ἄλτουσέρ ἐπεξεργάζεται τή συγκρότηση μιᾶς πραγματικά «ύλιστικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης», μέ ἐνδιάμεσους σταθμούς τόν Δημόκριτο, Ἐπίκουρο, τόν Σπινόζα, τόν Μακιαβέλι καί τόν Μάρξ, ξεχωρίζοντας, ὡστόσο, διαρκῶς τόν Φλωρεντίνο, γιά τή ἀναμφισβήτητη γοητεία πού ἄσκησε στή σκέψη του. Δέ θά σταθοῦμε ἐδῶ σέ αὐτό τό κρίσιμο κεφάλαιο τῆς «ἀρχαιολογίας» τῶν ύλιστικῶν πολιτικῶν ιδεῶν καί πρακτικῶν ἀ αὐτό πού, κυρίως, μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τό προτεινόμενο «πρωτόκολλο ἀνάγνωσης» τοῦ *Ἡγεμόνα*, ἡ διατύπωση, δηλαδή, ὀρισμένων θεωρητικῶν ἀρχῶν γιά τόν εἰδολογικό χαρακτηρισμό τοῦ *Ἡγεμόνα* ὡς «μανιφέστου», καθώς καί τά γκραμισιανά ἴχνη τῆς ἄλτουσεριανῆς «συμπτωματολογικῆς» –ἢ «ἐνδεικτικῆς»– ἀνάγνωσης, πού, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ἀποτελοῦν κομμάτι μιᾶς συνολικότερης ἀναγνωστικῆς θεωρίας ὡς ἐρμηνευτικῆς πρακτικῆς μέσα στό πλαίσιο τῆς μαρξιστικῆς κριτικῆς.<sup>3</sup> Αὐτές, λοιπόν, οἱ διαδοχικές πολιτικές τῆς ἀνάγνωσης –ὁ Ἄλτουσέρ πού διαβάζει τόν Γκράμι πού διαβάζει τόν Μακιαβέλι– ἐγκαινιάζουν μιᾶ προβληματική γύρω ἀπό τό «μανιφέστο» ὡς συγκεκριμένο εἶδος πολιτικοῦ κειμένου, μέ ἰδιαίτερα ὑφολογικά γωρισμάτα καί ἱστορικά χαρακτηριστικά. Θά μπορούσαμε, μάλιστα, νά ὑποστηρίξουμε πῶς στό ἄλτουσεριανό δοκίμιο γιά τή

«μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι», συμπυκνώνεται –via Γκράμι– μιᾶ ὀρισμένη ρητορική τροπικότητα ἀλλά καί μιᾶ ἱστορική ποιητική τοῦ μανιφέστου, πού διατηρεῖ ἀκόμη τή σημαίνουσα θέση τῆς μέσα στή Θεωρία τῆς Λογοτεχνίας.

1. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς σχετικῆς ἀνακοίνωσης γιά τίς «πολιτικές τῆς ἀνάγνωσης ἀπό τόν Γκράμι στόν Ἄλτουσέρ», σέ συνέδριο πού διοργανώθηκε ἀπό τό τμήμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καί Ἱστορίας, τοῦ Πάντειου Πανεπιστήμιου (30/11-1/12-07), μέ ἀφορμή τά ἐβδομήντα χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Γκράμι. Θά ἤθελα καί ἀπό τή θέση αὐτή νά εὐχαριστήσω τόν Γιάννη Βούλγαρη καί τόν Λ. Κοτσονόπουλο, γιά τή συνεργασία τους ἀλλά καί γιά τίς παρατηρήσεις τους. Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς εὐρύτερης ἐργασίας ἐν ἐξελίξει, τό πρῶτο μέρος τῆς ὁποίας ἔχει δημοσιευτεῖ στόν *Πολίτη*, τχ. 146, σ. 32-38. Σέ μεγάλο μέρος, ἀναπαράγονται καί σέ αὐτό τό κείμενο αὐτούσια ἀποσπάσματα ἐκείνης τῆς παλαιότερης δημοσίευσης.

2. Βλ. τώρα, Λουί Ἄλτουσέρ, *Φιλοσοφικά*, μτφρ. Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἐκδόσεις Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα, 1994, σ. 195-213. Τό κείμενο παρατίθεται ἐπίσης στό: Francois Matheron (ed.), *Louis Althusser, Machiavelli and Us*, μτφρ. Gregory Elliott, Verso, London and New York., 1999, σ. 115-130.

3. Σέ μιᾶ πρόσφατη χρηστική ἔκδοση γιά τόν Ἄλτουσέρ, (Lyke Ferretter, *Louis Althusser*, Routledge, London and New York, 2006) ἀφιερώνεται πάντως ἕνα εἰδικό κεφάλαιο γιά τήν ἄλτουσεριανή «συμπτωματολογική ἀνάγνωση» ὡς ἐρμηνευτική πράξη, χωρίς νά ὑπάρχει ὡστόσο εἰδική ἀναφορά στό «πρόβλημα» τοῦ Μακιαβέλι καί τήν ἀναγνωστική προβληματική τοῦ μανιφέστου. Βλ. σχετικά, σ. 51-74.



## 2. Τό μανιφέστο: ένα κείμενο μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας

«Τό ύφος του Μακιαβέλι δέν είναι ενός άπλου ανθρώπου πού γράφει συστηματικές πραγματείες, σάν αὐτοῦς πού ὑπῆρχαν στόν Μεσαίωνα καί στήν Ἀναγέννηση, κάθε ἄλλο· εἶναι τό ὕφος ενός ανθρώπου τῆς δράσης, ενός πού θέλει νά παρακινήσει σέ δράση, εἶναι ὕφος κομματικοῦ “μανιφέστου”». <sup>4</sup> Ξέρουμε ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ πρέπει νά σταμάτησε σέ αὐτή τή φράση τοῦ Γκράμισι, ἐπειδή ἀκριβῶς κατανόησε τό εἰδικό βάρος πού εἶχε ὁ ὅρος «μανιφέστο» γιά τόν ἰταλό κομμουνιστή-διανοούμενο· κι αὐτό συμβαίνει, ἐπειδή τό «μανιφέστο» εἶναι «ένας ὅρος», γράφει ὁ Ἄλτουσέρ «πού ὁ Γκράμισι δέν μπορεῖ νά τόν χρησιμοποιεῖ χωρίς νά σκέφτεται τό *Μανιφέστο* πού στοιχειώνει καί ὀρίζει ὅλη τοῦ τή ζωή, ὅπως ἀκριβῶς στοιχειώσε καί ὀρισε τή ζωή τῶν στρατευμένων ἐπαναστατῶν, περισσότερο ἀπό ἕναν αἰῶνα». <sup>5</sup> Τό φάντασμα τοῦ *Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου* ἔχει ἤδη προβάλλει στή σκηνή τῆς ἀνάγνωσης. Ὁ Ἄλτουσέρ, ὡστόσο, δέν ἐνδιαφέρεται γιά τούς τίτλους εὐγενείας, οὔτε γιά μιὰ κοινότοπη διακειμενική σχέση ἀνάμεσα στόν Μακιαβέλι καί τόν Μάρξ. Ἄλλο εἶναι ἐκεῖνο πού τόν ἀπασχολεῖ, ἀλλοῦ εἶναι στραμμένο τό ἐνδιαφέρον του. Στή «μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι», ὁ ἴδιος λέει ὅτι τό «μανιφέστο» ὡς κείμενο ὑπερβαίνει τήν περιοχή τῆς «καθαρῆς γνώσης» γιά νά συναντηθεῖ μέ τήν ἱστορική συγκυρία: «Ὁ Γκράμισι ἔγραψε», παρατηρεῖ ὁ Ἄλτουσέρ «ὅτι ὁ *Ἡγεμόνας* ἦταν ἕνα πολιτικό μανιφέστο. Ἀλλά ἂν θέλουμε νά δοῦμε ἕνα πολιτικό μανιφέστο ὡς ἰδεατό μοντέλο, τό ἰδιάζον χαρακτηριστικό του εἶναι ὅτι δέν μποροῦμε νά τό ἐκλάβουμε ὡς καθαρό θεωρητικό λόγο, ὡς καθαρή θετική πραγματεία. Ὅχι γιατί ἡ θεωρία ἀπουσιάζει ἀπό ἕνα μανιφέστο: ἂν δέν περιεῖχε θετικά στοιχεῖα γνώσης, δέν θά ἦταν παρά διακήρυξη στό κενό. Ἀλλά ἕνα πολιτικό μανιφέστο, πού ἐπιδιώκει νά παράξει ἱστορικά ἀποτελέσματα, ὀφείλει νά ἐγγραφεῖ σέ ἕνα ἐντελῶς ἄλλο πεδίο ἀπό ἐκεῖνο τῆς καθαρῆς γνώσης: πρέπει νά ἐγγραφεῖ στό πεδίο τῆς πολιτικῆς συγκυρίας ἐντός τῆς ὁποίας θέλει νά δράσει καί νά ἐνταχθεῖ καθ' ὀλοκληρίαν στήν πολιτική πρακτική πού ἐπιβάλλει ἡ σχέση δυνάμεων πού τήν προσδιορίζουν. [...] Γιά νά εἶναι τό μανιφέστο πραγματικά ρεαλιστικό-ὕλιστικό, πρέπει ἡ θεωρία πού διατυπώνει ὄχι μόνο νά εἶναι ρητή μέσα στό ἴδιο τό μανιφέστο ἀλλά τό ἴδιο νά τή τοποθετεῖ στόν κοινωνικό χώρο ὅπου παρεμβαίνει καί ὅπου στοχάζεται. Θά μπορούσαμε νά δείξουμε ὅτι αὐτό συμβαίνει μέ τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*». <sup>6</sup> Τό μανιφέστο, λοιπόν, εἶναι ἕνα κείμενο πού δέν παράγεται ἀπλῶς μέσα σέ συγκεκριμένα ἱστορικά συμφραζόμενα ἀλλά παράγει –δυναμικά ἔστω, καί πάντως μέσω τῆς ἀνάγνωσής του– συγκεκριμένα ἱστορικά ἀποτελέσματα. Ἄν γιά τόν Μακιαβέλι, τό πρόβλημα τῆς «συγκυρίας» ἦταν ἡ συγκρότηση τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ ὡς ἔθνος-κρά-

τος, γιά τούς δύο ἄλλους μαρξιστές στοχαστές τό πρόβλημα ἦταν ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ Μαρξιστικοῦ-Λενινιστικοῦ κόμματος τῶν προλεταρίων (Γκράμισι), καί ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ θεωρητικοῦ καί κριτικοῦ προτάγματος τοῦ μαρξισμοῦ ὡς ὄπλου τῆς ἐπανάστασης (Ἄλτουσέρ). Μέ ἄλλα λόγια, αὐτό πού ὑποστηρίζει ὁ Ἄλτουσέρ εἶναι πῶς τό μανιφέστο εἶναι ἕνα κείμενο πού δέν προϋποθέτει τήν ἐξωτερικότητα ενός οὐδέτερου χρονότοπου, ἀλλά, ἀντίθετα, προϋποθέτει τήν κατανομή τῶν θεωρητικῶν τοῦ στοιχείων πάνω στήν ἀναδιάταξη ὀρισμένων σχέσεων καί συσχετισμῶν πού ὀρίζει ἡ συγκυρία. «Μέ ὄρους ἀφαίρεσης εἶπα ἐδῶ κάτι», συνεχίζει ὁ Ἄλτουσέρ, «πού εἶναι ἀρκετά ἀπλό καί πού ἐμπεριέχεται σέ ὅλα ὅσα ἔγραψε ὁ Μάρξ καί πού ὁ Γκράμισι τά κατάλαβε πολύ καλά. Θέλω νά πῶ ὅτι ἂν ἡ σκέψη τοῦ Μακιαβέλι εἶναι ὀλόκληρη διατεταγμένη γύρω ἀπό τό ἱστορικό καθήκον τῆς συγκρότησης ενός ἔθνικοῦ κράτους, ἂν ὁ *Ἡγεμόνας* ἐμφανίζεται ὡς ἕνα μανιφέστο, αὐτός πού ἀπό πείρα ἤξερε τί σημαίνει πολιτική πρακτική, ὄχι μόνο γιατί εἶχε διατρέξει τίς πρεσβείες τῆς Εὐρώπης, ὄχι μόνο γιατί εἶχε συμβουλευθεῖ ἡγεμόνες, εἶχε γνωρίσει τόν Καίσαρα Βοργία, ἀλλά καί ἐπειδή σχημάτισε καί ὀργάνωσε στρατιωτικά σώματα στήν Τοσκάνη, θέλω νά πῶ λοιπόν ὅτι ἂν ὁ Μακιαβέλι παίρνει ὑπόψη τοῦ τήν πολιτική πρακτική, ἡ σκέψη του δέν μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ κάτω ἀπό ἕνα ἀπλό ἐξωθεν τῆς θετικότητας ενός οὐδέτερου χώρου». <sup>7</sup> Τό μανιφέστο, λοιπόν, εἶναι ἕνα κείμενο «σεσημασμένο», μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ ἱστορική συγκυρία ἔχει ἤδη προσημειωθεῖ ἐντός τῆς παραγωγῆς του, ἀφοῦ ἡ θεωρία πού ἐμπεριέχει, ὑποβάλλεται στίς πραγματικές συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς τῆς, στήν ἱστορική της στιγμή καί ἀναγκαιότητα.

## 3. Ζητήματα ὕφους: ἡ ρητορική τοῦ μανιφέστου

Ὡστόσο, «αὐτή ἡ ἐγγραφή τῆς ἀντικειμενικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς συγκυρίας», συνεχίζει ὁ Ἄλτουσέρ, «πρέπει ἐπίσης νά ἀναπαρασταθεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου πού τήν διακονεῖ». <sup>8</sup> Μέ ἄλλα λόγια, τό «μανιφέστο» δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπλῶς ἕνα κείμενο πού νά ἐγγράφει καί νά ἐγγράφεται στήν ἱστορική συγκυρία ἀλλά πρέπει καί νά διαθέτει ἕνα ὀρισμένο ὕφος γιά νά τήν ἀναπαραστήσει. Στήν κατεῦ-

4. Ἀντόνιο Γκράμισι, *Γιά τόν Μακιαβέλι, γιά τήν πολιτική καί γιά τό σύγχρονο κράτος*, μτφρ. Φ. Κ., Ἡριδανός, Ἀθήνα, χ.χ. σ. 19.

5. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ὁ.π., σ. 14. Ἡ μετάφραση δική μου.

6. Λοῦί Ἄλτουσέρ, *Φιλοσοφικά...*, ὁ.π., σ. 209-210.

7. Λοῦί Ἄλτουσέρ, *Φιλοσοφικά...*, ὁ.π., σ. 210-211.

8. Λοῦί Ἄλτουσέρ, *Φιλοσοφικά...*, ὁ.π., σ. 210.

θυση αυτή, ή ίδια ή ανάλυση του Γκράμι του έδινε ήδη τά άπαραίτητα υλικά. Προκειμένου νά απαλλάξει τήν ανάγνωση του Μακιαβέλι από τίς ήθικολογικές και τίς ιδεαλιστικές έρμηνείες της, ο Γκράμι είχε έπιμείνει ιδιαίτερα στή ρητορική τροπικότητα του Ήγεμόνα. Είχε τονίσει, δηλαδή, πώς ο Ήγεμόνας γράφεται από τόν Μακιαβέλι μέ τό λεκτικό τυπικό μιās «κατηγορικής προσταγής»,<sup>9</sup> στό πλαίσιο ενός λόγου γύρω από τήν τέχνη της διακυβέρνησης, ο όποιος άπευθύνεται ex pono και παρακινεί σέ δράση ένα πολιτικό ύποκειμένο, τήν ώρα πού αυτό συγκροτείται, προκειμένου νά «λάβει χώρα», προκειμένου νά αποκτήσει «θέση» μέσα στό πεδίο τών κοινωνικών ανταγωνισμών, έτσι όπως αυτό ορίζεται από τήν ιστορική και πολιτική συγκυρία.

Στή βάση αυτή, ο Γκράμι αναλύει τή γλώσσα, τό ύφος καθώς και τίς ρητορικές συνθήκες του κειμένου ως συστατικό της συγγραφικής προθετικότητας και της πολιτικής πρόσληψης του έργου. Στή γραμμασιανή ανάγνωση του Ήγεμόνα, ή έμφαση στήν ύφολογική διάσταση του λόγου, καθώς και οι αναφορές στον πομπό και στον δέκτη της ανάγνωσης δείχνουν τή βασική μέριμνα του έγκλειστου διανοούμενου για τήν άνάδειξη τών κειμενικών μηχανισμών πού συγκροτούν συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ του ύποκειμένου και του αντικειμένου του λόγου. Κυρίως όμως, αυτό πού κατανόησε και άνέδειξε ο γλωσσολόγος Γκράμι —μιά ιδιότητα πού συχνά τή ξεχνάμε όταν μιλάμε για τό έργο του— είναι ότι τό «μανιφέστο» είναι ένα άφηγηματικό είδος στό όποιο ή γλώσσα δέν ονοματίζει άπλώς τά πράγματα, αλλά, παράλληλα, τά δημιουργεί μέσω μιās ιδιαίτερης ρηματικής ενέργειας: κατανόησε, δηλαδή τόν έπιτελεστικό χαρακτήρα της γλώσσας.<sup>10</sup> Μέσα σέ αυτό τό θεωρητικό μοντέλο, πού προτείνει ο Γκράμι, ή γλώσσα δέν «λέει» μόνο κάτι, αλλά τό «έκτελεί», παράγει, δηλαδή, συγκεκριμένες πράξεις, και μάλιστα τό συγκεκριμένο πρακτικό αποτέλεσμα προέρχεται άπό αυτό πού ειπώθηκε. Έτσι, ο Γκράμι «διαβάξει» τόν Ήγεμόνα ως ένα κείμενο πού ονοματίζει και κατασκευάζει τόν δέκτη της άφήγησης, υπό τήν προϋπόθεση ότι ο δέκτης αυτός πού *άκόμη δέν ύπάρχει*, «άναγνωρίζει» τήν ύπαρξη του και τήν παραγωγή του μέσα στον κόσμο του κειμένου. Από αυτή τήν άποψη, τό «μανιφέστο» είναι μιιά μήτρα παραγωγής του πολιτικού, μιιά ειδική πολιτική φόρμα μέ έπιτελεστικό χαρακτήρα, πού άπευθύνεται σέ ένα συλλογικό σώμα, τό όποιο συγκροτείται ως τέτοιο, όχι μέσα από ένα καθοριστό πειθαναγκασμό αλλά μέσα από μιιά προαιρετική συλλογική βούληση.

Είναι φανερό πώς κατά τήν ανάγνωση του Μακιαβέλι, ο Γκράμι προσφέρει μιιά ύπόρρητη θεωρία για τό «μανιφέστο» ως άφηγηματικό είδος. Μέ άφετηρία τίς σκέψεις του Γκράμι, ο Άλτουσέρ θά διευρύνει τόν θεωρητικό προβληματισμό για τά μανιφέστα, διευκρινίζοντας περαιτέρω τή ρητορική και άφηγηματική λειτουργία τους. Τό μανιφέστο, γράφει ο Άλτουσέρ, «δέν

είναι ένα κείμενο σάν τά άλλα: είναι ένα κείμενο πού άνήκει στον κόσμο της ιδεολογικής και πολιτικής φιλολογίας»,<sup>11</sup> πού «λαμβάνει χώρα» και σχηματίζεται εντός αυτού του ιδεολογικού κόσμου. Τό μανιφέστο είναι μιιά παθιασμένη έκκληση για τό πολιτικό αποτέλεσμα, πού τό ίδιο διακηρύσσει. Σέ ότι άφορτά τή σχέση του μέ άλλες άφηγηματικές φόρμες, τό μανιφέστο, παρατηρεί ο Άλτουσέρ, όχι μόνο άναμορφώνει τούς ύπάρχοντες λογοθετικούς μηχανισμούς αλλά προχωράει και στή σύνθεσή τους. Έξαιτίας αυτού του γεγονότος, τό μανιφέστο άπαιτεί μιιά γραφή μέ νέα λογοτεχνική φόρμα και ένα νέο ύφος: αυτό, άλλωστε, πού έντυπωσιάζει τόν Γκράμι, σημειώνει ο Άλτουσέρ, στή γραφή του Μακιαβέλι είναι τό άστραφτερό, πυκνό, ρωμάλéo και παθιασμένο ύφος του.<sup>12</sup> Μέ αυτό τό ύφος ο Μακιαβέλι κατορθώνει νά «μιλά» στον Γκράμι και νά τόν έντυπωσιάζει.

Η έκπληξη της ανάγνωσης του Ήγεμόνα δέν συνίσταται στή τυπική πραγμάτευση του θέματος (ή ιταλική ένότητα) αλλά στον τρόπο πού τίθεται ένα πολιτικό πρόβλημα μέ μιιά αντίστοιχη έκρηξη ύφους. Έτσι, ο Γκράμι, ύπερβαίνοντας τήν παγίδα μιās ιστορικής ανάγνωσης του Μακιαβέλι, παραμερίζει τή συγχρονική έπικαιρότητα του κειμένου, και διαβάξει τόν Ήγεμόνα ως ένα «άνοιχτό» κείμενο πού έγγράφεται στή χρονικότητα του άστάθμητου και άνοιχτού μέλλοντος.<sup>13</sup> Η παρατήρηση αυτή του Άλτουσέρ τόν φέρνει άβίαστα σέ μιιά αντίστοιχη θεωρητική παρατήρηση για τόν διαλογικό χαρακτήρα τών μανιφέστων και τόν τρόπο μέ τόν όποιο ένγράφουν μέσα στό κείμενο τόν μελλοντικό συνομιλητή τους. Μέ άφορμή τόν Ήγεμόνα, ο Άλτουσέρ παρατηρεί πώς «αυτό τό μανιφέστο πού φαίνεται νά έχει ως μοναδικό συνομιλητή του ένα μελλοντικό άτομο, ένα άτομο πού δέν ύπάρχει, στήν πραγματικότητα άπευθύνεται στή μάζα τών κοινών ανθρώπων. Ένα μανιφέστο ποτέ δέν είναι γραμμένο για ένα άτομο, ιδιαίτερα για ένα άνύπαρξο άτομο: άπευθύνεται πάντα στις μάζες, μέ σκοπό νά τίς οργανώσει σέ μιιά επαναστατική δύναμη».<sup>14</sup> Μέ άλλα λόγια, ο «έγγεγραμμένος άναγνώστης» τών μανιφέστων είναι πάντα ένα συλλογικό ύποκειμένο, πού άναδύεται μέσα από μιιά έπιτακτική ιδεολογική έκκληση.<sup>15</sup>

9. Αντόνιο Γκράμι, *Για τόν Μακιαβέλι...*, ό.π., σ. 17.

10. Βλ. Τζ. Λ. Ώστιν, *Πώς νά κάνουμε πράγματα μέ τίς λέξεις*, πρλ.-μτφρ. Άλέξανδρος Μπίσης, έπιμ. Χάρης Χρόνης, Βιβλιοπωλείον της Έστίας, Άθήνα, 2003.

11. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 23.

12. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 13.

13. Ο Άλτουσέρ σχολιάζοντας τήν ανάγνωση μιλάει για τήν «πολιτική έκπληξη» του μέλλοντος. Βλ. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 10.

14. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 25.

15. Για τή θεωρία της έκκλησης στον Άλτουσέρ βλ. πρόχειρα Λουί Άλτουσέρ, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Άθήνα, 1999, ιδίως



Γιά τόν Άλτουσέρ, τό μανιφέστο δέν είναι ένα κείμενο πού άπλώς περιγράφει ένα άφηρημένο πολιτικό σύστημα ή μιά πολιτική ούτοπία, αλλά ένα κείμενο πού εκδιπλώνει τίς πραγματικές συνθήκες τής έμπλοκής του λόγου στην παραγωγή ενός συγκεκριμένου πολιτικού αποτελέσματος. Άκριβώς γι' αυτό τόν λόγο, ό άφηγητής πρέπει νά «μπει στή θέση» τών ρόλων πού περιγράφει. Έτσι και ό άφηγητής του *Ήγεμόνα* πρέπει νά γίνει «Ήγεμόνας» χωρίς νά είναι Ήγεμόνας, χωρίς νά έχει καν εύγενική καταγωγή άκριβώς επειδή είναι ό «κανέννας» μπορεί νά γίνει ένας «άλλος». Δέν πρόκειται όμως για κάποιο θεατρικό τέχνασμα. Στην πραγματικότητα, ή «θεατρικότητα» του μανιφέστου είναι ή στιγμή τής ανάληψης πολιτικής δράσης: *ή ίδια ή γραφή είναι ή πρώτη πολιτική πράξη στην κατεύθυνση πού αναγγέλλει τό μανιφέστο*. ό άφηγητής πρέπει νά αναλάβει «ρόλο» προκειμένου νά κατασκευάσει τό έπερχόμενο κοινό του. Μέ άλλα λόγια, όπως παρατηρεί ό Άλτουσέρ διαδιάζοντας τόν Γκράμισι, ό Μακιαβέλι στον *Ήγεμόνα* εκθέτει τή θεωρία τών μέσων για νά επιτευχθεί ή διάσωση τής ιταλικής ενότητας, και πρέπει πρώτος ό ίδιος νά χρησιμοποιήσει τό δικό του κείμενο ως ένα από αυτά τά μέσα για τήν επίτευξη του σκοπού του. Για νά αναγγείλει αυτόν τόν Νέο Ήγεμόνα πρέπει ό ίδιος νά γράψει *ως εάν* νά ήταν Ήγεμόνας, νά μιλήσει μέ τή «φωνή» του Ήγεμόνα στον λαό του, νά ακούσει μέ τά αυτιά του λαού τό νέο κάλεσμα, νά ανακοινώσει τά νέα μέ ένα τρόπο πού νά ταιριάζει μέ τά νέα πού ανακοινώνει. Μέ δύο λόγια, αυτή νέα γραφή είναι ή *πρώτη πολιτική πράξη*, εντός του πολιτικού σχεδίου, του οποίου τήν ύπαρξη «εύχεται» τό κείμενο. Στή «μοναξιά του Μακιαβέλι», ό Άλτουσέρ θά παραθέσει αυτούσια τήν άφιέρωση του Ήγεμόνα ως στοιχείο απαίτησης μιάς νέας πολιτικής συνείδησης πού όρίζει και όρίζεται από τή νέα «θέση» του πομπού και του δέκτη τής άφήγησης: «Δέν θά ήθελα [...] νά μου άποδοθεί ή οίηση ότι άν και είμαι μικρός και χαμηλής κοινωνικής θέσης, έχω ώστόσο τό θάρρος νά πραγματευόμαι τά τών κυβερνήσεων τών Ήγεμόνων και νά δίνω τούς κανόνες πού πρέπει νά τίς διέπουν. Διότι, όπως εκείνοι πού ζωγραφίζουν τά τοπία κάθονται στην πεδιάδα για νά άτενίσουν τά δουνά και τά ψηλάματα και τά αντίθετα, για νά άτενίσουν τίς πεδιάδες κάθονται στά ψηλάματα, έτσι άκριβώς, για νά γνωρίσει κανείς τή φύση τών λαών, πρέπει νά είναι Ήγεμόνας και για νά γνωρίσει κανείς τούς Ήγεμόνες πρέπει νά είναι λαϊκός».<sup>16</sup> Για τόν Γκράμισι, όπως και για τόν Άλτουσέρ, ή όπτική γωνία ενός μανιφέστου πραγματοποιείται μέ τήν έγκατάλειψη τής δήθεν ουδέτερης θέσης ενός «άντικειμενικού» άφηγητή. Ο Μακιαβέλι πραγματοποιεί μιά άριστοτεχνική χειρονομία, μιλώντας «στή θέση» του Ήγεμόνα, και τοποθετώντας ταυτόχρονα τόν έαυτό του «στή θέση» του λαού. Η «όπτική γωνία» του Ήγεμόνα δέν μπορεί παρά νά είναι ή πρακτική ενός υποκειμένου πού αναλαμβάνει δράση για νά συγκροτήσει τήν

πολιτική ένότητα από τή σκοπιά τών «ποπολάρων», στους όποιους άπευθύνεται ή θέαση του κόσμου για τό μανιφέστο του Μακιαβέλι δέν μπορεί νά είναι άλλη παρά αυτή πού όρίζεται από τό έπερχόμενο τό πολιτικό υποκείμενο.<sup>17</sup> Και κάτι ακόμα: ενώ τό μανιφέστο εντάσσεται προγραμματικά μέσα στους κοινωνικούς άγώνες πού τό ίδιο έχει θεματοποιήσει, είναι άδύνατο νά προβλεφθεί ή «θέση» του και ή πρόσληψη του μέσα στους άγώνες αυτούς. Η ένδεχομενικότητα και ή αστάθμητη συγκυρία, μετατρέπουν τό μανιφέστο σε ένα «άνοικτό» κείμενο, πού δέν μπορεί νά δεχθεί καμία «συντελεσμένη» άνάγνωση, άκριβώς γιατί οι όροι τής δημιουργίας του δέν θά υπάρχουν πιά, όπως άλλωστε και ό ίδιος ό δημιουργός του. «Τό έξαιρετικά έκπληκτικό πού χρωστώ στον Μακιαβέλι», σημειώνει ό Άλτουσέρ στην αυτοβιογραφία του, «είναι ή ιδέα-όριο ότι ή ουσία τής τύχης δέν είναι τίποτε άλλο παρά τό κενό, τό κατεξοχήν κενό του Ήγεμόνα».<sup>18</sup>

#### 4. Η σκηνή τής άνάγνωσης

Στόν άστερισμό τής γκραμισιανής φιλοσοφίας τής πράξης, ό *Ήγεμόνας* αντιπροσωπεύει τή θεωρητική και τεχνική έπισφράγιση τής πολιτικής, τή στιγμή τής μεταρρύθμισης. Ο θεωρητικός τύπος, ώστόσο, του μακιαβελικού προβλήματος θά μπορούσε νά συμπυκνωθεί, συμβατικά έστω, στο δίπλο αυτό άξονα πού άφορά τόν πομπό και τόν δέκτη τής άφήγησης: άφενός μέν στό ρόλο του Ήγεμόνα (πού, ως τό ξαναπούμε, «δέν μπορεί νά είναι ένα άτομο συγκεκριμένο· μπορεί νά είναι μονάχα ένας οργανισμός») για τήν κατασκευή ενός νέου «έμέις», άφετέρου δέ στην έννοιολόγηση του ιστορικού χρόνου και τής αστάθμητης πολιτικής συγκυρίας, πού θά επιτρέψουν τήν άνάδυση αυτού του νέου πολιτικού υποκειμένου. Προσπάθησα μέχρι τώρα νά δείξω πώς ή άλτουσεριανή —via Γκράμισι άνάγνωση— του Μακιαβέλι προτού φτάσει στα κύρια νοήματα τής πολιτικής θεωρίας, εκκινεί από τή θεωρητική πραγμάτευση τής άφηγηματικής λειτουργίας και τής ρητορικής συνθήκης του μανιφέστου ως διακριτού πολιτικού κειμένου. Μέ άλλα λόγια, ό Γκράμισι και άργότερα ό Άλτουσέρ «ξεκινά από τό κενό» τής θεωρίας για νά άπαντήσει στο έρώτημα «τί είναι και τί κάνει ένα μανιφέστο», έπει-

σ. 109-114. Θυμίζω πρόχειρα τόν όρισμό: «κάθε ιδεολογία έγκαλεί τά συγκεκριμένα άτομα ως συγκεκριμένα υποκείμενα» μέσα από μιά διαδικασία «άναγνώρισης», πού δέ χάνει ποτέ τόν στόχο της.

16. Λουί Άλτουσέρ, *Φιλοσοφικά...*, ό.π., σ. 211.

17. Για τήν άνάλυση τής «όπτικής γωνίας» του μανιφέστου βλ. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 127-130.

18. Λουί Άλτουσέρ, *Τό μέλλον διαρκει πολύ. Τά γεγονότα*, μτφρ. Άγγελος Έλεφάντης-Ρούλα Κυλινηρέα, Ο Πολίτης, Άθήνα, 1992, σ. 285.

δή ακριβώς γνωρίζει ότι τό μανιφέστο ήταν ήδη και πάντα ή πρώτη απάντηση στο έπιτακτικό ερώτημα του «τί νά κάνουμε». <sup>19</sup> «Διαβάζοντας» μέ παραδειγματικό τρόπο τό μανιφέστο του Ήγεμόνα ως ένα κείμενο πού «είναι» αυτό πού «κάνει» προκειμένου νά «γίνει» εκείνο πού «θέλει», ό Γκράμσι και ό Άλτουσέρ έπινοούν μία νέα «κατηγορική προσταγή» γιά τή μαρξιστική σκέψη, άφου ή συγκεκριμένη στρατηγική τής ανάγνωσης όδηγεϊ (ή έστω, πρέπει νά όδηγήσει) στή ριζική αναμόρφωση του έπιστημονικού μαρξισμού. Μέσα στο σχεδιασμό αυτό, ή ανάγνωση γίνεται ένα μείζον πολιτικό εργαλείο ανανέωσης και διεύρυνσης τής ίδιας τής μαρξιστικής παράδοσης (στήν όποία, αϊφνης, «προστίθεται» ό Μακιαβέλι) αλλά και ένα αποφασιστικό όπλο στή παραγωγή νέων πολιτικών νοημάτων. Η ανάγνωση παύει νά είναι μία τελετουργία άπονομής φόρου τιμής στήν εύγενή φωνή των «πατέρων» του μαρξισμού, και άπεκδύεται τήν ιερότητα τής θεολογικής Τάξης του μαρξιστικού Λόγου, πού άρχίζει και τελειώνει μέ τίς έπικλήσεις τής όρθότητας και τής άθθεντίας (τά περίφημα «τσιτάτα»). Αν ήθελε κανείς νά συμπυκνώσει τήν ποιητική του μανιφέστου, έτσι όπως έννοιολογείται από τόν Γκράμσι και τόν Άλτουσέρ, θά έλεγε πώς τό μανιφέστο «μιλάει γιά τόν λαό» (τόν ιταλικό λαό, ή τούς προλεταρίους), «κατασκευάζει τόν λαό» (έπιτελεστική ύποκειμενο-ποίηση του λαού), και «παραστασιοποιεί τό μέλλον αυτού του λαού» συμμετέχοντας διά του έμπράγματος κειμένου στήν αναγγελόμενη πολιτική ούτοπία. <sup>20</sup> Αυτό ακριβώς κα-

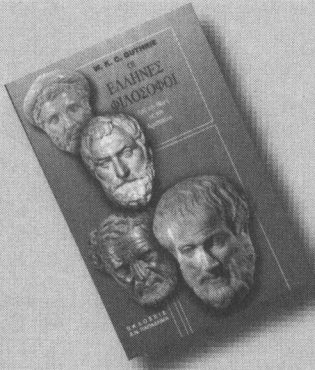
λείται νά κάνει και ή μαρξιστική θεωρία. Στο σχήμα αυτό, πού έντέλει ή ίδια ή μαρξιστική θεωρία καλείται νά λειτουργήσει ως «μανιφέστο», ό Άλτουσέρ σχεδιάζει μία έναλλακτική φιλοσοφική και πολιτική παρέμβαση, πού άφενός μέν σηματοδοτεί μία τομή μέσα στον παραδοσιακό μαρξισμό, <sup>21</sup> άφετέρου δέ έγκαινιάζει μία νέα φασματική ανάγνωση γιά τό άνοιχτό μέλλον του μαρξισμού. <sup>22</sup> Τό φάντασμα του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, μαζί μέ τό φάντασμα του Μάρξ, του Μακιαβέλι και του Γκράμσι, στοιχειώνει τά γραπτά του Άλτουσέρ έξωθώντας τόν νά «ξαναδιαβάσει» τόν μαρξισμό γιά νά τόν αλλάξει μία γιά πάντα.

19. «Διότι στο βάθος τί άπασχολούσε τόν Μακιαβέλι, πολύ πριν τόν Τσερντισέφσκι και τόν Λένιν, άν όχι τό πρόβλημα και τό ερώτημα: τί νά κάνουμε;». Βλ. Λουί Άλτουσέρ, *Τό μέλλον διαρκεί πολύ...*, ό.π., σ. 285.

20. Γιά τό θέμα αυτό καθώς και γιά τή ριζική ανανέωση πού φέρνει ή προβληματική του Άλτουσέρ στά «όμιλιακα ένεργήματα» του μαρξισμού βλ. τή σημαντική άνάλυση του Martin Puchner, *Poetry in the Revolution. Marx, manifestos and the avant-gardes*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2006, σ. 30-31.

21. Γιά τό θέμα Βλ. Άριστέιδης Μπαλτάς-Γιώργος Φουρτούνης, *Ό Λουί Άλτουσέρ και τό τέλος του κλασικού μαρξισμού*, Ό Πολίτης, Άθήνα, 1994.

22. Είναι προφανές πώς σέ αυτή τή «φασματική άνάλυση» έγγράφεται και ή έργασία του Ζάκ Ντεριντά γιά τά *Φαντάσματα του Μάρξ*, Έκκρεμές, Άθήνα, 1995.



**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ**

W. K. C. GUTHRIE


Καθηγητής της Αρχαίας Φιλοσοφίας στο Παν. του Καίμπριτζ

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ**

από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη

Σχ. 8<sup>ο</sup>, σελ. 180, πλούσια βιβλιογραφία ελληνική και ξενόγλωσση, πίνακας λέξεων και κυρίων ονομάτων

Το έργο του καθηγητή W.K.C. Guthrie *Οι Έλληνες Φιλόσοφοι από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη* αποτελεί επισκόπηση της μεγάλης εποχής της ελληνικής φιλοσοφίας από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη και χαρακτηρίζεται από περιεκτικότητα και συντομία. Ταυτόχρονα σκοπό έχει να ερμηνεύσει τις απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη υπό το φως των προδρόμων τους παρά των διαδόχων τους και να περιγράψει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ελληνικού τρόπου του σκέπτεσθαι και θεωρείν τον κόσμο. Το βιβλίο *Οι Έλληνες Φιλόσοφοι* αποτελεί για τον κάθε αναγνώστη αλλά και για τον ειδικό σταθερή αφετηρία για τη γνώση της αρχαίας φιλοσοφίας.



**ΕΚΔΟΣΕΙΣ**  
**Δ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ**  
Από το 1960

Προσφορά στον Πολιτισμό και στην Παιδεία

Ιπποκράτους 8 Αθήνα. Τηλ.: 210.36.27.318  
www.papadimasbooks.gr • papadimas@atp.gr



## Ο ΙΑΝΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ

Ἀντώνης Λιάκος, Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἀντώνης Μανιτάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, ἐκδ. Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 2007

τοῦ Βασίλη Ζουναλή

**Ἡ** ἐπανεκδοσὴ αὐτοῦ τοῦ μικροῦ πλὴν σημαντικοῦ βιβλίου διαφυλάττει τὴν εὐκαιρίαν. Εὐνοεῖ, ἰδιαίτερα, τὴν πάντοτε ἐπίκαιρη ἀνερώτησι γιὰ τὴν ἔξαρση τοῦ ἐγχώριου ἐθνικισμοῦ, μετὰ αἰχμὴ τὴν ὀνομασία τοῦ «κρατιδίου τῶν Σκοπίων», ἀπὸ τὸ 1991 ὡς σήμερα. Σήμερα, μάλιστα, πού αὐτός ὁ ἐθνικισμός ἀναβαθμίστηκε σὲ προγραμματικό πολιτικό λόγο καὶ κοινοβουλευτικὴ παρουσία (ΛΑΟΣ).

Παρά τὴν ἀναγκαστικὴ προσγείωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους στὴν πραγματικότητα τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς, παρά τὸν ἐνταφιασμό τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἕνας νεκρόφιλος ἐθνικισμός ξαναφούντωσε ἐλέω Μακεδονικοῦ, σὲ πείσμα τῶν ἀλλαγῶν πού ἔχουν συμβεῖ στὸν τρόπο ἀντίληψης καὶ νομιμότητος τοῦ ἔθνους-κράτους. Ἡ ἐθνικὴ ρητορεία τοῦ 19ου αἰῶνα σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸν σύγχρονο ἐγχώριο ρατσισμό, αὐτὸς ὁ διπρόσωπος νέος Ἰανός, φαίνεται ὅτι προσστατεῦει ἀποτελεσματικὰ τὶς πύλες τοῦ ἐθνικισμοῦ.

[Ὁ Ἰανός προστάτευε τὶς πύλες τῆς Ρώμης, ιδιότητα πού συνδυάστηκε μετὰ τὴν ἄλλη ιδιότητά του ὡς θεοῦ κάθε ἀρχῆς. Αὐτὴ ἡ διττὴ ιδιότητά του προσδιόρισε καὶ τὶς ἀπεικονίσεις του ὡς κεφαλῆς μετὰ δύο πρόσωπα].

Ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὸ σημείωμα τῆς πρώτης ἐκδόσεως (ἐκδόσεις Ὁ Πολίτης, 1993), σ' αὐτὸ τὸ βιβλιαράκι περιλαμβάνονται τέσσερα κείμενα ἀντίστασης στὴν ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία. Παρά τὰ δεκαπέντε χρόνια πού μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴ συγγραφή αὐτῶν τῶν κειμένων, διαπιστώνουμε πὼς ἡ προβληματικὴ καὶ οἱ ἀναλύσεις τους δὲν ἔχουν ξεθωριάσει.

Παρουσιάζω, συνοπτικὰ καὶ ἐπιτροχάδην, αὐτὰ τὰ τέσσερα κείμενα. Τὸ πρῶτο (*Βαλκανικὴ κρίση καὶ ἐθνικισμός*) τοῦ καθηγητῆ Ἰστορίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Ἀντώνη Λιάκου, εἶναι ἡ ὁμιλία του στὴ συ-

γκέντρωση πού ὀργάνωσε τὸ ἀνά χεῖρας περιοδικὸ στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιον στὶς 6 Μαΐου 1992. Τὸ γεγονός τῆς συρρίκνωσης τῶν πολὺπλοκων, δυσεπίλυτων καὶ τραγικῶν προβλημάτων πού προέκυψαν ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς Γιουγκοσλαβίας στὸ ζήτημα τῆς ὀνομασίας τῆς τῶς ὁμόσπονδης Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας «δὲν ἐξηγεῖται μετὰ ὄρους λογικούς ἀλλὰ ἱστορικῆς κληρονομικότητας», γράφει ὁ Ἀντώνης Λιάκος. Οἱ σημερινοὶ κληρονόμοι τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας τοῦ 19ου αἰῶνα «προβάλλοντας ἀξιώσεις σὲ μιά ἱστορία τεσσάρων χιλιετιῶν» ἀρνοῦνται ἀκόμη καὶ τὴν ὑπαρξὴ «ἐνός ἔθνους τοῦ ὁποίου τὰ πιστοποιητικά δὲν ἀνευρίσκονται πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία ἑκατονταετία».

Ὁ ἐγχώριος ἐθνικισμός ἐκλείνει τότε (καὶ κλείνει ἀκόμη) τὰ μάτια στὸ γεγονός ὅτι «τὰ νεογέννητα ἔθνη ἀποτελοῦν τὴν πλειοψηφία τῶν μελῶν τοῦ ΟΗΕ». Ὡστόσο, συνεχίζει, οὔτε «τὸ βάρος τῶν νεκρῶν γενεῶν», οὔτε «οἱ ἐκκρεμότητες στὰ ἔξωτερικά σύνορά μας» ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὸν ἐθνικιστικὸ δογματισμὸ. Προτείνει, λοιπόν, νὰ ἀναζητήσουμε τὶς αἰτίες του στὶς γενικὲς αἰτίες ἔξαρσης τῶν ἐθνικισμῶν μετὰ τὸ 1989. Συμβαίνει, γράφει, ἕνας διεθνὴς ἀναπροσδιορισμὸς τῶν ἐθνικοπολιτισμικῶν ταυτοτήτων σὲ συσχέτισμό μετὰ μεγάλες ἀνακατανομὲς τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων, πού ὀρίζεται ἀπὸ τέσσερις παραμέτρους: (α) τὴν κατάρρευση τοῦ Ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, (β) τὴν πολλαπλὴ ἀνακατανομὴ δραστηριοτήτων καὶ ἐπιπέδων εὐημερίας ἀνάμεσα στὶς πλούσιες καὶ στὶς φτωχὲς χώρες, (γ) τὴν πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης πού ἐνθαρρύνει τὸν *regionalismo* καὶ (δ) τὴν κρίση τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων. Αὐτὲς οἱ παράμετροι ἀφοροῦν καὶ στὴν περίπτωσιν τῶν Βαλκανίων, ἰδιαίτερα στὴν περίπτωσιν τῆς πολυεθνικῆς Γιουγκοσλαβίας, ὅπου ἐλέω

της κατάρρευσης του Υπαρκτού αλλά και λόγω της αδυναμίας οικονομικοκοινωνικής ενσωμάτωσης εγκαταστάθηκε ο βίαιος κατακερματισμός της. «Τά ωστόσο κύματα της έκρηξης δέν μπορούσαν νά διοχετευθούν παρά μέσα από τά υπόγεια έθνικά τούνελ και νά ανατινάξουν τίς κρατικές επιφάνειες».

Στή συνέχεια σχολιάζει τήν εγχώρια έθνικιστική θεωρία της «έθνικης απονεύρωσης» και τήν προτροπή της για «έθνική αφύπνιση» ενόψει της «ύφαρπαγής» του όνόματος Μακεδονία και τών δήθεν άλτρωτικών επιδιώξεων τών γειτόνων μας. [Είναί γεγονός πώς υπήρξαν κάποιες άλτρωτικές κορώνες από τήν πλευρά τους, αλλά αυτές ήταν περιθωριακές και κύριως από κύκλους του έξωτερικού και όπωσδήποτε όχι από επίσημα χείλη]. Ο Αντώνης Λιάκος υπενθυμίζει πώς τό όνομα Μακεδονία χρησιμοποιείται για τόν ίδιο πληθυσμό τόσο από τόν ίδιο όσο και από Έλληνες Μακεδονομάχους (Παύλος Μελάς και άλλοι), γεγονός πού αποσιωπά ό εγχώριος έθνικισμός. Σέ κάθε περίπτωση «ή έθνική ταυτότητα συγκροτείται γύρω από τόν συνολικό τρόπο ζωής ενός έθνους». Άν, αντίθετα, «έπιχειρεί νά δημιουργήσει έθνική ταυτότητα μέ βάση ιστορικά σχήματα του παρελθόντος (...) τό αποτέλεσμα δέν είναι ή έθνική ταυτότητα αλλά ή κενή περιεχομένου ρητορεία», καταλήγει ό Λιάκος.

Τό δεύτερο κείμενο (*Μακεδονικό: από τήν έθνικιστική έξαρση στό περιθώριο*) του Άγγελου Έλεφάντη δημοσιεύτηκε στόν *Πολίτη* (τεύχος 120, Δεκέμβριος 1992). «Άρεσκόμαστε νά πιστεύουμε και νά λέμε ότι στην Ελλάδα δέν υπάρχει έθνικισμός. Έθνικιστές είναι πάντα οι άλλοι», μάς υπενθυμίζει ό Έλεφάντης. Έμεις, οι Έλληνες, δέν διεκδικούμε τίποτε «πού νά μήν μάς ανήκει μέ τίτλους αρχαίους και εύγενείς», όπως τό όνομα Μακεδονία. Κανένα δέν άπειλούμε, αντίθετα «άπειλούμαστε από βόρειους και ανατολικούς γείτονες» και όχι μόνον. Άπειλούμαστε και από τούς μεγάλους της Ευρώπης και της Άμερικής.

Κοντολογίς, είμαστε τό «ανάδελφον» έθνος του κ. Σαρτζετάκη (Πρόεδρος της Δημοκρατίας 1985-1990). Πάνω σ' αυτές τίς πεποιθήσεις καθώς και σέ μία σειρά άγκυλώσεων πού υπαγόρευσε (και υπαγορεύει) ό τυφλός ανταγωνισμός ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. Ξαναβλάστησε ή «έθνική αφύπνιση» για τήν αποκλειστικότητα του όνόματος Μακεδονία και κορυφώθηκε σέ παλλαϊκή συστράτευση (βλέπε τό συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης, 1992). Τά ξυπνητήρια της «αφύπνισης» δέν ήχησαν έν κενώ, τονίζει ό Έλεφάντης, «άλλά προϋπήρχαν οι ιδεολογικές υποδοχές σέ όλα τά στρώματα του ελληνικού λαού και άνετα παντρεύτηκαν μέ τήν ιδεολογία του έθνικισμού». Αυτήν ή προέλαση του έθνικισμού έγινε σχεδόν άμαχητί. Άξίζει ιδιαίτερης προσοχής τό φώς πού ρίχνει αυτό τό κείμενο στόν έθνικιστικό πυρήνα της τότε (και έν μέρει της σημερινής) ελληνικής πολιτικής και ιδεολογίας πού στην πραγματικότητα απορρίπτουν όχι άπλως τό όνομα «Μακεδονία» αλλά τό ίδιο τό κράτος. Αυτή ή πολιτική άρνεί-

ται τήν έκ τών ών ούκ άνευ προϋπόθεση για τήν ύπαρξη ούουδήποτε κράτους, άρνεύται «τήν ύπαρξη ολαβομακεδονικής έθνότητας». Για τήν ιστορία τών προσπαθειών αποενθοποίησης του γειτονικού λαού, όχι μόνον από τήν Ελλάδα αλλά και από τή Σερβία και τήν Βουλγαρία, παραπέμπω στό κείμενο. Περιορίζομαι εδώ νά επαναλάβουν τήν κοινή διαπίστωση και τών τεσσάρων συγγραφέων μέ τά λόγια του Έλεφάντη: «οι άκρεια ιδεολογικοποιημένες και έθνικιστικές αντιλήψεις αποφεύγουν συστηματικά νά πάρουν υπόψη τήν έθνική συνείδηση ή τήν άνάγουν περιοριστικά σέ φυλετικά και γλωσσικά δεδομένα» καθώς και ότι «έθνική συνείδηση ενός λαού δέν είναι εκείνη πού αποφασίζουν άλλοι για λογαριασμό του, αλλά εκείνη πού ό ίδιος αποδίδει στόν έαυτό του».

Μακεδονικό ζήτημα δέν υπάρχει: υπήρχε. Όστόσο, μπορεί νά υπάρξει (βλέπε Κοσσυφοπέδιο). Τέλος, αξίζει νά τονίζουμε τίς θέσεις του Έλεφάντη πώς τό όνομα Μακεδονία πού επέλεξαν οι γείτονές μας είναι προϋπόθεση για τή διατήρηση της συνοχής και της άκεραιότητας του κράτους τους.

Τό τρίτο κείμενο (*Έθνικός λόγος: χθές-σήμερα*) του καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στο Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Άντώνη Μανιτάκη, δημοσιεύθηκε στην *Έλευθεροτυπία* (13 Ίουλίου 1992). Άντικείμενο αυτού του κειμένου είναι, κατ' αρχάς, τό είδος του έθνικού λόγου πού εκφέρει ό έθνικισμός, «ή υποτίμηση πού δείχνει αυτός ό λόγος στις συνταγματικές έλευθερίες και ή διάκριση πού κάνει μεταξύ δημοκρατίας και έθνους». Η άντιπαράθεση άπόψων μέ σεβασμό της γνώμης του άλλου «δέν ύποσκάπτει, όπως όρισμένοι πιστεύουν τήν έθνική όμοψυχία», τουναντίον είναι άπαραίτητη. Υποστηρίζει πειστικά τούς λόγους για τούς όποιους αυτός ό έθνικός λόγος αντιστρατεύεται μακροπρόθεσμα τά έθνικά συμφέροντα, καθόσον μία «ανάδελφη» έθνική ιδεολογία οδηγεί στην απομόνωση και στόν κοινωνικό μαρασμό. «Είναί τουλάχιστον άτοπο νά μιλάμε για έναν και μοναδικό τύπο έθνικού λόγου ή για μία έθνική ιδεολογία (...), ό έθνικός λόγος εμφανίζεται μέ διάφορες μορφές, ανάλογα μέ τήν ιδεολογία αυτού πού τόν εκφέρει και τήν ιστορική συγκυρία πού τόν εκτρέφει», διευκρινίζει. Υπάρχει ή ανάγκη ενός διαφορετικού έθνικού λόγου, ό όποιος νά άρθρώνεται γύρω από τρεις συνιστώσες: «ή πρώτη άπαντα στόν πολύπλοκο και σύνθετο χαρακτήρα της σημερινής κοινωνίας, ή δεύτερη διαλέγεται μέ τό παρόν, ή τρίτη συνδέει λειτουργικά τό έθνικό μέ τό υπερέθνικό».

«Ο έθνικός λόγος δέν μπορεί παρά νά είναι δημοκρατικός», συμπεραίνει. Ο μεγαλύτερος έχθρός μάς δημοκρατικής έθνικής συνείδησης είναι ή μιζέρια και ή κακομοιριά «πού συναντάμε κάθε πρωί στις πόρτες μας άντικρύζοντας τήν κοινωνική διάλυση και άδιαφορία».

Τό τέταρτο κείμενο (*Τά Βαλκάνια κι έμεις*) του Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου δημοσιεύτηκε στόν *Πο-*



λίτη (τεύχος 115, Οκτώβριος 1991). Διαβάζοντάς το πρέπει νά λάβουμε υπόψη μας τό γεγονός ότι προηγήθηκε χρονικά τών άλλων τριών κειμένων. Μόλις ένα μήνα πρίν δημοσιευθεί, είχε γίνει τό δημοψήφισμα στή Δημοκρατία τής Μακεδονίας πού έπιβεβαίωσε τήν απόφαση τών κατοίκων τής νά ανεξαρτητοποιηθούν σέ περίπτωση διάλυσης τής Γιουγκοσλαβίας. Άρκοϋσε αυτή ή προοπτική γιά νά ξετυλιχθεί τό κουβάρι του έγχώριου εθνικισμού, αντί νά ξετυλιχθεί τό κουβάρι τής συνδιαλλαγής, τών φιλικών δεσμών, τής αναγνώρισης, τή στιγμή μάλιστα πού ο τότε πρόεδρος Γκλιγκόροφ «έθεσε μιά πολύ ρεαλιστική βάση γιά συνεννόηση». Φαίνεται πώς ή νεοελληνική ιδεολογία κυριαρχείται από τό αίσθημα τής άμυνας, τής αντίστασης σέ κάθε προσαρμογή στίς νέες πραγματικότητες. Ειδικά όταν πρόκειται γιά εθνικά θέματα, σημειώνει ο Παπαδημητρόπουλος, «έκει ή οποιαδήποτε μεταβολή ή αναπροσαρμογή θέσεων θεωρείται ύποχώρηση, ιεροσυλία». Γι' αυτά τά θέματα αλλάζει τό ύφος και ή γλώσσα: «τήν Έλλάδα (ώς κράτος) αντικαθιστά πάραυτα ο έλληνισμός (ώς ιδέα)». Μιλώντας μιά τέτοια γλώσσα «έχουμε απογειωθεί γιά τό μεγάλο άλμα στό κενό», έπισημαίνει.

Στά έρωτήματα «ύπάρχουν Σλαβομακεδόνες;» και άν υπάρχουν «ποιοί είναι;» τοποθετείται, μέ τόν δικό του τρόπο, στό κοινό μέ τά άλλα τρία κείμενα έδαφος: οι Σλαβομακεδόνες ύπάρχουν έφόσον δηλώνουν οι ίδιοι ότι θέλουν νά ύπάρχουν και Σλαβομακεδόνες είναι όσοι αυτόπροσδιορίζονται ως τέτοιοι. Αύτή, όμως, «είναι αναγκαία και όχι και ικανή συνθήκη γιά μιά ειρηνική διαβίωση μέ τούς γείτονές μας», διευκρινίζει. Διερευνώντας τίς δυνατότητες ενός modus vivendi ανάμεσα στήν Έλλάδα και στή Δημοκρατία τής Μακεδονίας έπιχειρεί μιά ενδιαφέρουσα αναδρομή στό παρελθόν. Άξίζει, τέλος, νά τονίσω ότι αυτό τό κείμενο είναι από τά πρώτα πού ύποδεικνύουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις γιά τήν ανάπτυξη ούσιαστικών σχέσεων μεταξύ τών δύο χωρών. Ωστόσο, «δικαιούμαστε νά είμαστε άπαισιόδοξοι», δηλώνει κλείνοντας τό κείμενό του: «κανείς δέν θά αναλάβει τήν εϋθύνη γιά κάτι πού ξεφεύγει από τό βόλεμα του συνηθισμένου».

Η κοινή έπισήμανση τών συγγραφέων πώς ο εθνικισμός έξωθει τήν ελληνική έξωτερική πολιτική σέ άδιέξοδα ισχύει έν πολλοίς και σήμερα. Άσφαλώς, θά μπορούσε νά ύπάρξει μιά άλλη πολιτική. Θά μπορούσε, αλλά δέν υπήρξε επί 16 συναπτά έτη. Άκόμη και ο Συνασπισμός δέν διαφοροποιήθηκε ούσιαστικά και ριζικά από τήν πολιτική τών κυβερνήσεων τής δεκαεξαετίας στό Μακεδονικό, εξαίρεσει ορισμένων στελεχών του. Σήμερα, ή συντριπτική πλειοψηφία τών κρατών (122) έχει αναγνωρίσει τή γειτονική χώρα μέ τό συνταγματικό τής όνομα. Η ύπόθεση του όνόματος έχει πρακτικά κριθεί. Τό μέγιστο πού ένδεχομένως θά εισπράξει ή άποτυχημένη έπίσημη πολιτική, γιά έσωτερική μόνον κατανάλωση, είναι ή διπλή όνομασία: Δημοκρατία τής Μακεδονίας γιά τίς διμερείς σχέσεις μέ ο-

λες τίς χώρες και κοινά αποδεκτή σύνθετη όνομασία μόνο γιά τούς διεθνείς οργανισμούς. Ωστόσο, ακόμη και σήμερα, ο Συνασπισμός δέν πρωταγωνιστεί σέ ένα προνομιακό πεδίο γιά τήν Άριστερά. Λέγοντας προνομιακό πεδίο έννοώ ένα πεδίο όπου ή Άριστερά έχει πρωταγωνιστήσει στο παρελθόν και διαθέτει τίς θεωρητικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις γιά νά αντιπαλέψει τόν εθνικισμό αποτελεσματικότερα από κάθε άλλον πολιτικό χώρο. Κρίμα αυτές οι προϋποθέσεις νά άραχνιάζουν στό μυαλά μας, κρίμα νά άραχνιάζουν σέ βιβλιοθήκες και σέ κείμενα όπως αυτά πού περιέχει ο Τανός του εθνικισμού.



## ΣΑΜΠΑ ΚΑΙ ΚΟΛΕΓΙΟ

Γιώργος Κατηφόρης, έκδ. Μεταίχμιο, 'Αθήνα 2007

του 'Αγγελου 'Ελεφάντη

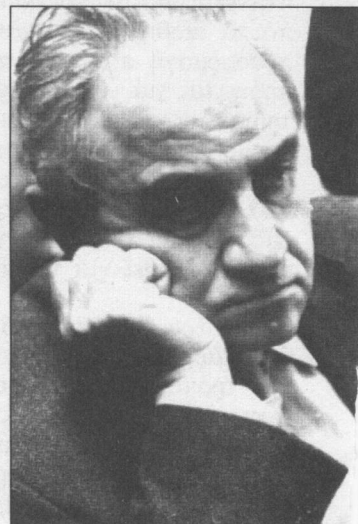
«'Ο Γιώργος Κατηφόρης», πληροφορεί τους αναγνώστες τό μικρό σημείωμα τῶν ἐκδόσεων Μεταίχμιο, «γεννήθηκε τό 1935, σπούδασε νομικά στήν 'Αθήνα, οικονομικά στό London School of Economics, δίδαξε οικονομικά στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου, καί στό 'Ομοσπονδιακό Πανεπιστήμιο τοῦ Περναμποῦκο (Βραζιλία). Διετέλεσε οικονομικός σύμβουλος τοῦ πρωθυπουργοῦ 'Ανδρέα Παπανδρέου (1987-89) καί 1993-94, εὐρωβουλευτής (1994-2004), ἀντιπρόεδρος τῆς Κοινοβουλευτικῆς 'Ομάδας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος καί ἐπικεφαλῆ τῆς ομάδας τοῦ ΠΑΣΟΚ στό Εὐρωκοινοβούλιο. Τό συγγραφικό του ἔργο ἐπικεντρώνεται στό χῶρο τῆς (μαρξιστικῆς) οικονομικῆς θεωρίας καί σέ εὐρωπαϊκά θέματα. Τό βιβλίο αὐτό εἶναι πρώτη του ἀπόπειρα στό χῶρο τῆς λογοτεχνίας».

'Ημασταν συμφοιτητές μέ τόν Γιώργο Κατηφόρη. Ἐκεῖνος ἦταν φοιτητής brilliant, γλωσσομαθῆς, διαβαμένος γενικότερα, ἀπό τούς ἐλάχιστους ἀριστερούς συμφοιτητές πού εἶχαν διαβάσει Μάρξ ἐκεῖνη τήν ἐποχή. Βοηθοῦσε δέβια ἢ λογιούνη καί ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Λευκάδιου πατέρα του Νίκου Κατηφόρη. Διαβάσαμε πολύ συχνά τό στοχαστικό του χρονογράφημα στήν πρώτη σελίδα τῆς *Αὐγῆς*. Ἴδια χρονιά μέ μένα στή Νομική, ὅπως ἐπίσης ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλᾶς, ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς καί οἱ μετέπειτα ὑπουργοί τοῦ ΠΑΣΟΚ, Λευτέρης Βερυδάκης καί ὁ Ἀπόστολος Κακλαμάνης. Γνωριζόμασταν πολύ καλά, ἴσως περισσότερο ἀπ' ὅσο θά 'πρεπε ἀφοῦ καί οἱ δυο ἀνήκαμε στήν παράνομη ὀργάνωση τῆς ΕΠΟΝ (καί ἄρα συνωμοτική), ἀπό τό 1956 ὡς τίς ἐκλογές τοῦ 1958, ὅταν ἡ ΕΔΑ ἀνακηρύχθηκε ἀξιωματική ἀντιπολίτευση, μέ 25% τῶν ψήφων καί 78 βουλευτές. Στό στρατό ὑπηρετήσε μουλαράς, ποιός, ὁ Κατηφόρης ἀπό τόν Βύρωνα πού δέν εἶχε ἰδέα οὔτε ἀπό σάγμα οὔτε ἀπό σαμάρι, οὔτε ἀπό πέταλα καί χορτονομή. Τά κριτήρια ὅμως τοῦ Στρατοῦ ἐκεῖνο τόν καιρό ἦταν ἄλλα... "Ὅταν ὁ Κατηφόρης ἀποστρατεύτηκε, δούλεψε ὡς ἀρθρογράφος τῆς *Αὐγῆς*, ὥσπου ἔφυγε γιά σπουδές στό Λονδίνο. Τυχαῖα συναντηθήκαμε στό τρένο, στή Γιουγκοσλαβία, καί τελειώσαμε τό ταξίδι κουβεντιάζοντας ὅλη τή νύχτα, ἐκεῖνος γιά τό Λονδίνο, ἐγώ γιά τό Παρίσι. Μετά τήν πτώση τῆς Δικτατορίας, ἐνῶ τό 1968 εἶχε ταχθεῖ κατηγορηματικά κατά τῆς 12ης ὀλομέλειας τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ «κολλιγλιαννι-

μοῦ», ἐπέλεξε τήν ΕΔΑ (καί ὄχι τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ) τῶν Ἡλίας Ἡλιού, 'Ανδρέα Λεντάκη, Μανώλη Γλέζου. Συνεργαζόταν πότε πότε στό *Ἀντί*. Τότε κυκλοφόρησε ἡ ἔξοχη μελέτη του γιά τή *Νομοθεσία τῶν βαρβάρων* (ἐκδ. Θεμέλιο, 1975).

Γράφοντας τά παραπάνω δέν εἶχα σκοπό νά συμπληρώσω τό βιογραφικό τοῦ Κατηφόρη ἄλλά νά καταλάβει ὁ ἀναγνώστης, ἰδίαιτερα ὁ νέος ἀναγνώστης, ἀπό τήν πένα ποιανοῦ συγγραφέα βγαίνει ἡ *Σάμπα καί Κολέγιο*. Ἡ πανεπιστημακή του ιδιότητα, ἡ ἀριστερή του συγκρότηση-καλλιέργεια ἄλλά καί ἡ βίωση ἐκ μέρους του, ἀπό τίς γραμμές τῆς ἐλληνικῆς ἀριστερᾶς πάνω ἀπό μισό αἰῶνα, τῶν προβλημάτων καί προβληματισμῶν τοῦ κομμουνιστικοῦ-σοσιαλιστικοῦ κινήματος σέ πανευρωπαϊκό ἐπίπεδο, στά χρόνια πιά τῆς μεστῆς του ὠριμότητας, εἶχαν προικίσει τόν συγγραφέα μέ μίαν ὀξύτατη ὄραση, μιά γενικότερη εὐαισθησία πού σίγουρα τόν βοήθησαν νά γράψει τό βιβλίο πού ἔγραψε. Ἦταν ἓνας εἰδοποιημένος συγγραφέας. Ἔτσι καί ὁ σημερινός ἀναγνώστης, διαβάζοντας τή *Σάμπα καί Κολέγιο* θά νιώσει ἀπ' τίς πρώτες του σελίδες ὅτι κρατᾶ στά χέρια του ἓνα συναρπαστικό βιβλίο. Καί θά τό διαβάσει -ὅπως κι ἐγώ- ἀπνευστί.

Δέν εἶναι τῆς ἀρμοδιότητάς μου νά ἀποφανθῶ ἀν τοῦτο τό βιβλίο εἶναι λογοτεχνία. Ἄς ἀσχοληθοῦν μέ τό ζήτημα οἱ εἰδικοί κι ἄς τό κατατάξουν ὅπου νομίζουν. Γιά μένα εἶναι ἓνα εὐαίσθητο, ἐξαιρετικά καλογραμμένο (λογοτεχνημένο θά 'λεγα) ταξιδιωτικό ἀφήγημα στήν ἀχανή Βραζιλία. Στήν Βραζιλία βρέθηκε ὁ Κατηφόρης τόν Μάρτιο τοῦ 1985, προσκεκλημένος ἀπό τό Πανεπιστήμιο τοῦ Ρεσίφε: πρωτεύουσα τῆς Πολιτείας Περναμποῦκο, λιμάνι στόν Ἀτλαντικό, ἐμπορικό καί βιομηχανικό κέντρο, στό Νορντέστε (Β.Α.) τῆς χώρας, κάτοικοι περίπου 1.300.000 σήμερα. Προσκε-





κλημένος από συναδέλφους του έν λόγω πανεπιστημίου (πρώην φοιτητές του στό Λονδίνο) νά δώσει μερικές διαλέξεις, κάτι περί μαρξισμού.

Τί ἤξερε γι' αὐτή τή χώρα τῶν 200.000.000 ἀνθρώπων, πρὶν πατήσει τό πόδι του ὁ Κατηφόρης στή Βραζιλία; Ὑποθέτω αὐτά πού ξέρομε ὅλοι μας, τό τουριστικό τίποτε δηλαδή, καί πέντε στερεότυπα. Ὅτι οἱ Βραζιλιάνοι παίζουν φοβερή μπάλα, ὁ Πελέ εἶναι θεός, ὁ καφές τους «Μπράβο» εἶναι ὁ καλύτερος τοῦ κόσμου, καλλιεργοῦν πολύ ζαχαροκάλαμο, εἶναι ἡ χώρα τῆς σάμπας καί τοῦ ξέφρενου καρναβαλιοῦ στό Ρίο Τζανέιρο, ὅτι εἶναι χώρα μεγάλη (πράγματι, ἡ ἔκτασή της εἶναι ὅση ἡ Γαλλία, οἱ Κάτω Χῶρες, ἡ Γερμανία καί ἡ Ἰταλία, ὅλες μαζί), ὅτι οἱ Βραζιλιάνοι, ἀνθρωπολογικά, εἶναι ἀνακατωμένοι ἄσπροι, μαῦροι, Ἰνδιάνοι καί κάμποσες ἐνδιάμεσες «ἀποχρώσεις», οἱ Βραζιλιάνες εἶναι θερμές, παθιασμένες, ἐρωτιάρες, ὅτι στή χώρα αὐτή ὑπάρχει τεράστιος πλοῦτος κι ἀπέραντη τριτοκοσμική ἀθλιότητα, ὅτι ἐπί ἕναν αἰῶνα τήν κυβερνοῦσαν δικτάτορες καί στρατοκράτες (τό 1984 τελείωσε ἡ τελευταία δικτατορία). Γνώριζε κι αὐτός ὅτι ὁ Ἀμαζόνιος εἶναι τό μεγαλύτερο ποτάμι τοῦ κόσμου, καί γύρω του τό ἀπέραντο δάσος, πού τώρα ἔχουν ἀρχίσει νά τό καταπατοῦν καί νά τό τσεκουρώνουν. Ἴσως εἶπα πολλά.

Ὁ Κατηφόρης στό ἐκ 496 σελίδων βιβλίο του ἀφηγεῖται τά ὅσα ἔζησε καί εἶδε σέ μιά ἀσυνήθιστη γιά τά μάτια του καί τίς αἰσθήσεις του χώρα. Τό σπίτι πού ἔζησε –παραχώρηση φίλου–, τόν ὠκεανό πού ἔδλεπε ἀπ' τό μπαλκόνι, τά ἐστιατόρια, τά μπάρ πού σύχναζε, τίς «τουριστικές» του περιδιαβάσεις, τούς συναδέλφους του καί τούς φοιτητές, τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ δρόμου, τήν ἀπειλή τοῦ παιδιοῦ-ληστή, τούς πρεζάκηδες, τήν πρᾶια (πλάζ), τά γλυκίσματα, τά ὑπέροχα τροπικά φρούτα, τά λαχανικά, τά ψάρια, μιά διαδήλωση ἐνάντια στόν Κόλορ (ὁ τότε Πρόεδρος). Πῆγε στό Ρίο, τό περιηγήθηκε κάπως, ταξίδεψε ὡς τή θαυμαστή νέα πρωτεύουσα Μπραζιλία, πού ὀρισμένοι συνομηλητές του τήν ἐβρίσκαν τεχνοκρατική καί ἄψυχη, τήν πόλη πού ἐκ τοῦ μηδενός ξηπήθησε ἀπό τό πολεοδομικό σχέδιο τοῦ Λούτσιο Κόστα καί τά ἀπαράμιλλα ἀρχιτεκτονήματα τοῦ μεγάλου Νιμάγερ. Σέ μιά ἐκδρομή εἶδε κάπως τόν ἀπέραντο Ἀμαζόνιο. Γνώρισε ἕναν Ἕλληνα ἐγκατεστημένο ἀπό τό 1951 στή Βραζιλία, «κονομημένο» γερά: ἦταν τοῦ ἑλληνικοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ στόν Ἐμφύλιο ὁ Ἀλεξάντρε Μπατίστα, πού θυμόταν τήν Κυψέλη, τούς λοκατζήδες στό στρατό καί τά τραγούδια τους:

*«Πολυβόλα μπάρ, χειροβομβίδες Νίλς/  
καί στή δόξα αὐτά μᾶς ὀδηγοῦν»*

(Γιῶργο, οἱ χειροβομβίδες λέγονται Μίλς, ὄχι Νίλς. Ἀλλά πού νά ξέρεις ἐσύ, μουλαρά σέ εἶχανε).

Περπάτησε στή φαβέλα, αὐτή τήν ἀποθήκη ἀνθρώπινου κρέατος πού περιβάλλει τίς βραζιλιάνικες πόλεις, τόπο ἐξαθλίωσης, πείνας, ἀρρώστειας, ἐγκληματικότητας, πορνείας –ἀκόμη καί παιδικῆς–, παιδιά μαστουρωμένα. Κάθε μέρα, κάθε ἐπαφή μέ τή βραζιλιάνικη πραγματικότητα –γῆπεδο δέν πῆγε– ὁ τουριστικός ἐξωτι-

σμός ἀπομαγευόταν καί νέες εἰκόνες, νέες ἐντυπώσεις ξαναμάγευαν τόν ἀφηγητή, ὅπως ἐκεῖνο τό ὠκεάνιο αἶσθημα πού ἔνωσε στήν ἀκτὴ τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὅπου πῆγαν νά κολυμπήσουν, μέσ στόν καυτό ἥλιο, μέ τήν ὁμορφὴ ἀρχιτεκτόνισσα Ἰρένε.

*«Μέ Βραζιλιάνα ἔχεις κοιμηθεῖ;»*

Ὁ Κατηφόρης ἦταν μόλις μιά ἐβδομάδα στό Ρεσίφε, ὅταν τοῦ ἔκαναν αὐτή τήν ἐρώτηση. Ἀλλά γιά τούς Βραζιλιάνους, πού ἐξυμνοῦσαν σέ κάθε κουβέντα τήν ἐρωτική ἐκρηκτικότητα καί αἰσθησιακή μοναδικότητα τῆς «Βραζιλιάνας», τό νά μὴν ἔχει κοιμηθεῖ μέ Βραζιλιάνα ἦταν ἀδιανόητο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἦρθε ἡ Ἰρένε. Ἀλλά στό ἀφήγημά του δέν εἶναι μόνο ἡ ἐμπειρία τοῦ βραζιλιάνικου ἐρωτικοῦ καρποῦ πού κυριολεκτικά τόν μάγευσε, τόν παραζάλισε: ἡ Ἰρένε ἦταν γι' αὐτόν μιά δασκάλα, ἕνας φακός γιά νά ξεστρωθεῖ τό κολεγιόπαιδο, ὁ κύριος καθηγητής ἀπ' τό Λονδίνο, ὥστε νά ἀνακαλύψει τόν πραγματικό βραζιλιάνικο κόσμο: ἀνθρώπους, πράγματα, καταστάσεις, νοοτροπίες. Συμβαίνουν αὐτά συνέβησαν.

Κι ἔτσι, ὅταν τό ταξίδι τοῦ Κατηφόρη ἐπῆρε τέλος –ἐπῆγε κι ἄλλες φορές στή Βραζιλία, εἰκοσι ἑπτὰ εἶχε φορτώσει τίς μπαταρίες γιά νά μᾶς διηγηθεῖ, εἰκοσι χρόνια ἀργότερα, ὅσα ἐκεῖ εἶδε κι ἄκουσε. Ὅχι ὅπως, συχνότατα, οἱ παρ' ἡμῖν «τὴν οἰκουμένην περιηγούμενοι τὴν γῆν ἱστοροῦσι» γραπτῶς ἢ προφορικῶς, ἀλλά μέ ζωντάνια μεταφέροντάς μας πολλά ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ βραζιλιάνικου κουλουβάχατου, ζωντανεύοντας καθὼς διαβάζουμε στό βιβλίο τό ὅποιο ἐνδιαφέρον ἔχουμε γι' αὐτή τή χώρα –ὀλόκληρη ἡπειρο, ἀνερχόμενη παγκόσμια δύναμη– στήν ὁποία ὁ Ριβάλντο κι ὁ Ροναλντίνιο δέν εἶναι παρά μικρά χαλικάκια, στυλνά. Τό «Ὁρφέο Νέγκρο», πού εἶδαμε πρὶν πενήντα χρόνια, ἦταν ἀληθινό. Ὁ Κατηφόρης τό δεβαώνει.

Ὁ Γιῶργος Κατηφόρης, ἐνῶ εἶχε προσκληθεῖ γιά ἕνα ὀλόκληρο ἐτήσιο σεμινάριο στό Ρεσίφε, λίγο πρὶν ἀρχίσει τά μαθήματά του, ἔλαβε ἐπεὶγον τηλεγράφημα νά ἐπιστρέψει ἀμέσως στήν Ἑλλάδα. Ἡ κυβέρνηση Μητσοτάκη εἶχε πέσει, Ἀπρίλης 1993, εἶχαν προκηρυχθεῖ ἐκλογές. Τόν καλοῦσε τό ΠΑΣΟΚ καί ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου πού ὑπηρετήσε ἀπὸ διάφορα πόστα ὡς τό 2004. Ἡ ἐπιστροφή δέν εἶναι πάντα μαγευτική.

ΥΓ. Παραθέτω δύο ἄρθρα ἀπὸ τό «Σύνταγμα» τῆς Ἀυτόνομης Δημοκρατίας τοῦ Ρεσίφε ἢ «Ὁ δεκάλογος τῶν Μποέμ» πού συντάξε ὁ παλιός δήμαρχος τῆς πόλης (1979-1982) καί μετέπειτα ὑπουργός Οἰκονομίας Γκουστάβο Κράουζε στήν ὁμοσπονδιακὴ κυβέρνησις τοῦ ἀριστερίζοντος προέδρου τῆς Βραζιλίας Ἰταμάρ Φράνκο.

**Ἄρθρο 6.** Ἡ συνοικία τοῦ Ρεσίφε κηρύσσεται περιοχὴ εἰρήνης, ἐρωτικῶν ἀγῶνων καί κοινοκτημοσύνης τῆς εὐτυχίας.

**Ἄρθρο 7.** Στὴ συνοικία τοῦ Ρεσίφε, πού κεῖται νοτίως τοῦ Ἰσημερινοῦ, ἡ ἁμαρτία καταργεῖται διὰ νόμου. Ὁλόκληρος ὁ «Δεκάλογος» παρατίθεται στήν πρώτη σελίδα τοῦ βιβλίου τοῦ Κατηφόρη.

## ΜΕΤΑ ΛΟΓΟΥ ΓΝΩΣΕΩΣ

Σταῦρος Ζουμπουλάκης, *Στή σκηνή τοῦ κόσμου. Ἀπό τό Βελιγράδι  
στήν Τεχεράνη, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας»,  
σειρά: Ἐστία Ἰδεῶν, Ἀθήνα 2007, σ. 210*

τοῦ Στρατῆ Μπουρνάζου

**Ὁ** Σταῦρος Ζουμπουλάκης εἶναι σίγουρα ἓνας ἀπό τούς πιό καλούς «γραφιάδες» πού διαθέτουμε: μέ λόγο σαφή καί ἀνθηρό, μέ φροντίδα στή διατύπωση τοῦ ἐπιχειρήματος, ἡ γραφή του ἔχει ὅλα τά γνωρίσματα πού κερδίζουν ἀπό τίς πρῶτες κιόλας ἀράδες τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη, εἴτε τό θέμα εἶναι οἱ θεολογικές προϋποθέσεις τῆς φτερωτῆς ἀπεικόνισης τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου εἴτε ὁ Λεβινάς, ὁ Σικελιανός καί ὁ Μάριος Χάκκας ἢ τό οὐδετερόθρησκο σχολεῖο.<sup>1</sup>

Μαζί μέ αὐτά τά διόλου εὐκαταφρόνητα –ιδίως σέ μιά ἐποχή γενικευμένης προχειρολογίας καί κακογραφίας– χαρίσματα, πιστεύω ὅτι τά γραφτά τοῦ Ζουμπουλάκη αἰχμαλωτίζουν πραγματικά τήν προσοχή μας γιά ἓναν ἄλλο, θαυότερο λόγο: ἐπειδή ὑπηρετοῦν τό πρότυπο ἑνός ἀνήσυχου καί ἀνεξάρτητου διανοητῆ, ὁ ὁποῖος πασχίζει νά κατανοήσει τά μεγάλα ζητήματα τοῦ καιροῦ του, προκειμένου νά τοποθετηθεῖ, μετά λόγου γνώσεως, σέ αὐτά.

Ὁ τόμος *Στή σκηνή τοῦ κόσμου* διαπερνᾶται, συνολικά, ἀπό αὐτό τό συμπληρωματικό δίπολο: κατανόηση καί τοποθέτηση. Τά κείμενα, πού διαπνέονται ἀπό μιά διαρκή διανοητική καί πολιτική ἀνησυχία, ἐπιδιώκουν, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας, «νά κατανοήσουν ἀλλά καί νά πάρουν θέση». Τό ζεῦγος εἶναι ἀξεδιάλυτο. Ἀπό τή μιά, τό νά πάρουμε θέση χωρίς νά κατανοήσουμε, ἐνσκήπτοντας μᾶλλον παρά ἐγκύπτοντας στά ζητήματα, εἶναι εὐκολο. Ὡστόσο, τό νά μιλήσουμε οὐσιαστικά προϋποθέτει τή βάσανο τῆς γνώσης, μιά διαδικασία διανοητική ἀλλά καί ψυχική: πρέπει νά τό θέλουμε σ' ἀλήθεια, νά κινητοποιήσουμε ὅλο μας τόν ἑαυτό, ἀλλιῶς καταλαβαίνουμε μονάχα αὐτό πού ἔχουμε στό κεφάλι μας. Ἀπό τήν ἄλλη, δέν ἀρκεῖ –θά ἔλεγα: δέν μποροῦμε, ἐν τέλει– νά κατανοήσουμε τί συμβαίνει καί μετά, κλεισμένοι στόν περιφραγμένο «ἐλεφάντινο πύργο μας», νά δρέψουμε δάφνες: ἡ γνώση πρέπει νά ἐκβάλλει στή δημόσια ἐκφραση γνώμης – καί αὐτή ἡ προοπτική ζωογονεῖ τήν ὅλη διαδικασία τῆς κατανόησης. Τά κείμενα τοῦ

τόμου, καθώς ἔχουν βγεῖ μέσα ἀπό αὐτό τό διπλό καλούπι, καταφέρνουν νά ἀποφύγουν τόν σκόπελο τόσο τῆς «ξερολίας» ὅσο καί τοῦ στεγνοῦ ἀκαδημαϊσμοῦ.

Ἐπειτα ἀπό αὐτά τά ὀλίγα εἰσαγωγικά, μέ τά ὁποῖα προσπάθησα νά δώσω τό στίγμα τοῦ τόμου, ἄς διατρέξουμε, ἐπί τροχάδην, τά περιεχόμενά του. Τά μικρά δοκίμια πού τόν ἀπαρτίζουν χωρίζονται σέ τρεῖς ἐνότητες. Στήν πρώτη, μέ τίτλο «Εὐρώπη», τά κύρια θέματα εἶναι ὁ πόλεμος στή Γιουγκοσλαβία τό 1999 καί ἡ ἄνοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀκροδεξιᾶς, μέσα ἀπό τίς περιπτώσεις τῆς Αὐστρίας καί τῆς Ὁλλανδίας. Στή δεύτερη, μέ τίτλο «Ἰσραήλ καί Παλαιστίνη», βασικά ζητήματα πού συζητιοῦνται εἶναι ἡ σημασία τοῦ Ὀλοκαυτώματος καί ἡ «ἐργαλειοποίησή του» ἀπό τό Ἰσραήλ, καθώς καί οἱ διαμάχες στήν Παλαιστίνη. Τέλος, ἡ τρίτη ἐνότητα, μέ τίτλο «Ἰσλαμιστικά κινήματα καί 11/9», μέ ἀφετηριακό σημεῖο τήν ἐπίθεση στοῦς Δίδυμους Πύργους, πλαισιώνεται μέ κείμενα γιά τήν ἀντιτρομοκρατική ἐκστρατεία, τίς ἐπιθέσεις αὐτοκτονίας καί τόν «πόθο μαρτυρίου» τῶν Παλαιστινίων «καμικάζι», τά ἰσλαμιστικά κινήματα στή σύγχρονη Εὐρώπη, τά βασανιστήρια στό Ἄμπον Γκράμπ καί ἄλλα.

Τά κείμενα ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπό τό 1999 μέχρι τό 2006, κατά κύριο λόγο στή *Νέα Ἐστία* (τά δέκα ἀπό τά δεκαεφτά), καθώς καί στήν *Αὐγή*, τήν *Καθημερινή* ἢ σέ συλλογικούς τόμους. Τό ἀναφέρω ὄχι μόνο, καί ὄχι τόσο, ὡς βιβλιογραφικό στοιχεῖο, ἀλλά ὡς συστατικό τῆς ταυτότητάς τους: εἶναι κείμενα μά-

1. Θέματα μέ τά ὁποῖα ἔχει καταπιασεῖ ὁ Στ. Ζουμπουλάκης στό παρελθόν. Εἰδικά γιά τή «φτερωτή ἀπεικόνιση», πού ἐνδεχομένως ξενίζει τόν ἀναγνώστη τοῦ *Πολίτη*, σημειῶν ὅτι πρόκειται γιά μιά μικρή μελέτη του, πού κυκλοφορεῖ ἀπό τίς ἐκδόσεις Δόμος: *Ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ὡς ἄγγελος. Οἱ θεολογικές προϋποθέσεις τῆς φτερωτῆς ἀπεικόνισής του*, Δόμος, Ἀθήνα 2002.



χια, πού γράφτηκαν και δημοσιοποιήθηκαν εν θερμῷ. Τό ἄρθρο, λ.χ., μέ τόν εὐγλωττο τίτλο «Ἡ Ἀμερικὴ βομβαρδίζει τὴ Σερβία καὶ ἡ Εὐρώπη τόν ἑαυτὸ της» δημοσιεύθηκε ἐνῶ μαινόταν ὁ πόλεμος στὴ Γιουγκοσλαβία, ἐνῶ «Οἱ γραβάτες τοῦ Φορτύν καὶ ἡ αἰσθητικὴ προσέγγιση τῆς πολιτικῆς» λίγες μέρες μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἀκροδεξιῦ Ὁλλανδοῦ πολιτικοῦ καὶ τὶς σχετικὲς δηλώσεις τῶν συγγραφέων Μούλις καὶ Νοοτεμπόομ κ.ο.κ. Ἔτσι πρέπει νὰ διαβαστοῦν, καὶ γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ συγγραφέας δέν τὰ μεταποιεῖ, «ἐπιδιορθώνοντάς» τα ἐκ τῶν ὑστέρων τὰ ἀφήνει ὡς εἶχαν, ἐνῶ οἱ ὅποιες διευκρινίσεις καὶ προσθήκες δέν γίνονται σιωπηρά, ἀλλὰ ἐπισημαίνονται μέ ἀγκύλες.

Προχωρώντας, τὸ πρῶτο πού θέλω νὰ σημειώσω, ὅσον ἀφορᾷ τὸ γενικὸ πνεῦμα τῶν κειμένων, εἶναι ὅτι, ἀπευθυνόμενα στὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη, τοῦ ἀνοίγουν ἓνα παράθυρο διάπλατα στοὺς εὐρωπαϊκοὺς καὶ τοὺς διεθνεῖς ὀρίζοντες. Κι αὐτὸ ὄχι μόνο λόγω τῆς θεματολογίας ἀλλὰ καὶ χάρις στὴν ὀπτική τους. Ὁ Ζουμπουλάκης, ἂν καὶ εἶναι ἀποδεδειγμένα, ὅπως ἔχει φανερώσει μέ πολλὰ γραφτὰ του, ἓνας ἄνθρωπος μέ βαθιὰ ἐγνοια καὶ ἀγάπη γιὰ τὸν τόπο τοῦ (θὰ ἔλεγα ἑλληνολάτρης, ἀλλὰ ὁ ὅρος εἶναι παρεξηγήσιμος) εἶναι ταυτόχρονα ἓνας Εὐρωπαῖος πολίτης, μέ τὸ βλέμμα στραμμένο στὴν Εὐρώπη, προοπτικὴ ἢ ὅποια τρέφει τὸν προβληματισμὸ του. Τὰ κείμενα τοῦ τόμου δείχνουν ὅτι παρακολουθεῖ σταθερὰ τὸν διεθνή Τύπο, τὶς μελέτες καὶ τὶς παρεμβάσεις γιὰ τὰ ζητήματα πού τὸν ἐνδιαφέρουν, διαδικασία ἢ ὅποια τοῦ παρέχει τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες, ἀλλὰ καὶ τροφοδοτεῖ τὴ σκέψη του. Μάλιστα, στίς σημειώσεις, ἐπανατροφοδοτεῖ τὸν ἀναγνώστη μέ ὀρισμένα (προφανῶς ἓνα πολλοστημόριο) ἀπὸ τὰ διαβάσματα αὐτά. Ἔτσι, οἱ παραπομπές, λίγες ἀλλὰ περιεκτικὲς, δέν κατακλύζουν τὸν ἀναγνώστη, ἀντίθετα τοῦ δίνουν ἀέρα, φουσκώνουν τὰ πανιά του γιὰ ἄλλα ἀναγνωστικά ταξίδια.

Ἡ δευτέρη παρατήρησή μου εἶναι ὅτι τὰ ζητήματα στὰ ὅποια ἐπικεντρώνεται ὁ τόμος, γιὰ τὰ ὅποια πήραμε παραπάνω μιά γεύση, ἀποτελοῦν κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ «διεθνεῖς εἰδήσεις» πού φιλοξενοῦνται στίς σχετικὲς σελίδες τῶν ἐφημερίδων. Ἀντιπροσωπεύουν κομβικὰ γεγονότα, κεντρικὲς τάσεις καὶ διαμάχες τῆς ἐποχῆς μας, ὑπερβαίνοντας τὴ συγκριμένη στιγμή καὶ τὸν τόπο πού συνέβησαν, ζητήματα στὰ ὅποια ἓνας πολίτης –πολλῶ δέ μᾶλλον ἓνας ἀριστερός– ὀφείλει νὰ τοποθετηθεῖ. Καὶ ἡ τοποθέτηση αὐτὴ εἶναι ὀρος τῆς πολιτικῆς του ὑπαρξης. Μπορεῖ ἡ γνώση μας νὰ εἶναι ἐλλιπής, μπορεῖ ἢ ἀποψή μας νὰ ἔχει προβλήματα, μπορεῖ χίλια δυὸ ἓνα ὅμως δέν μπορεῖ, εἴτε μιλάμε γιὰ τὴν 11/9 εἴτε γιὰ τὸ Ὁλοκαύτωμα εἴτε γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀκροδεξιά: νὰ σιωποῦμε, παρακάμπτοντας τὸ θέμα. Μέ τέτοιες φύσης ζητήματα ἀσχολεῖται ὁ Ζουμπουλάκης,

καὶ τὰ κείμενά του, πού δέν ἀποτελοῦν βέβαια ὀλοκληρωμένες ἀναλύσεις, εἶναι ἓνα εἶδος στοχαστικῶν σχολίων, πού βαθαίνουν τὴ συζήτηση. Ἔτσι, λ.χ., ἡ χρῆση τοῦ Ὁλοκαυτώματος ἀπὸ τὸ σημερινὸ Ἰσραὴλ ἀποτελεῖ τὸ ἔναυσμα γιὰ ἓναν βαθύτερο ἠθικοπολιτικὸ στοχασμὸ πάνω στὴν καθολικότητα καὶ τὴν ιδιαιτερότητα, τὸν σχετικισμὸ, τὸν πόνο, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ κακὸ.

Θὰ τελειώσω μέ ἓνα τρίτο γνώρισμα τοῦ τόμου, λιγότερο σημαντικό ἀπὸ τὰ προηγούμενα, γιὰ μένα ὅμως ἀξιοπρόσεκτο καὶ συγκινητικὸ. Τὰ κείμενα ἀναφέρονται σὲ μιά κοινότητα, μιά συλλογικότητα: δέν πρόκειται τόσο γιὰ μιά συλλογικότητα ἀπτή, ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ μιά κοινότητα ὅσων μοιράζονται τὶς ἴδιες ἀξίες καὶ παρόμοια διαφέροντα. Παραθέτω: «[...] ἢ ἄλλη Εὐρώπη γιὰ τὴν ὅποια κάναμε λόγο στὴν ἀρχή, ὄχι δηλαδή ἡ Εὐρώπη τοῦ χρήματος καὶ τῆς *raison d'état*, ἢ Εὐρώπη τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς σκέψης, ἐκεῖνη πού ἐμεῖς ἀγαπήσαμε καὶ στὴν ὅποια προσδλέπουμε, ποιά στάση τηρεῖ ἐνώπιον τοῦ ἀμερικανονατοϊκοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας»; Καὶ ὁ συγγραφέας σπεύδει, σὲ σημείωση, νὰ ἐξηγήσει: «Ἄν χρησιμοποιοῦ τὸ αὐθαίρετο α' πληθυντικὸ (ποιοὶ ἐμεῖς;) τὸ κάνω ὄχι γιατί θέλω νὰ μιλήσω ἐξ ὀνόματος ἄλλων, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐπειδὴ θέλω νὰ πιστεύω ὅτι εἶναι πολλοὶ ἐκεῖνοι πού συμμερίζονται αὐτὴν τὴν ἀγάπη καὶ αὐτὴν τὴν προσδοκία».

#### ΣΟΡΑ

Ὁ τόμος στεγάζεται στὴ σειρά «Ἐστία Ἰδεῶν», πού ἐκδίδει ἡ Ἐστία, μέ διευθυντὴ τὸν Σταῦρο Ζουμπουλάκη. Ὅπως διαβάζουμε στὸ ἐπεξηγηματικὸ κείμενο, «ἡ Ἐστία Ἰδεῶν πιστεύει ὅτι οἱ ιδέες ἔχουν σημασία στὴ ζωὴ μας, τὴν προσωπικὴ καὶ τὴ συλλογικὴ, καὶ ἀντιμάχεται τὴ μηδενιστικὴ ἀπαξίωσή τους. Ἡ σειρά φιλοξενεῖ κείμενα δοκιμακοῦ λόγου, χωρὶς θεματικούς περιορισμούς καὶ ἰδεολογικὲς μονομέρειες κείμενα πού θὰ κεντρίζουν τὴ σκέψη καὶ θὰ προκαλοῦν τὴ συζήτηση». Ὁ Στ. Ζουμπουλάκης μπορεῖ νὰ καμαρώνει διπλά: τόσο ὡς διευθυντῆς, ἐπειδὴ οἱ τίτλοι πραγματώνουν πλήρως τὴν παραπάνω ἐξαγγελία,<sup>2</sup> ὅσο καὶ ὡς ἄμεσος συντελεστής: μέ τὰ δύο βιβλία του (*Στὴ σκηνὴ τοῦ κόσμου καὶ Ὁ Θεὸς στὴν Πόλη*, τὸ 2002), χάρισε στὴν ὡραία αὐτὴν σειρά δύο ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐχymous καὶ μεστὺς καρπούς της.

2. Στὴ σειρά ἔχουν ἐκδοθεῖ, μεταξύ ἄλλων, βιβλία τοῦ Γκύντερ Ἄντερς, τοῦ Ἐμμανουὴλ Λεβινάς, τοῦ Ζύγκμουντ Μπάουμαν, τοῦ Ὀλιβιέ Ρουά, τοῦ Ρεζίς Ντεμπρέ, τοῦ Τοσβετάν Τοντόροβ, καθὼς καὶ τοῦ Δημοσθένη Κουρτοβικ, τοῦ Ἀνδρέα Πανταζόπουλου καὶ τοῦ Λάκη Προγίδη.

# ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΚΑΘΑΡΣΗ. Η ΞΕΧΑΣΜΕΝΗ ΠΛΕΥΡΑ ΜΙΑΣ ΔΕΚΑΕΤΟΥΣ ΕΞΟΡΜΗΣΗ 1912-1922

Τάσος Κωστόπουλος, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 2007

τῆς Σίας Ἀναγνωστοπούλου

**Δ**υνατός και προκλητικός ὁ τίτλος τοῦ νέου διβλίου τοῦ Τάσου Κωστόπουλου, συναρπαστικό και τό περιεχόμενό του. Τί ἔκανε ὁ ἑλληνικός στρατός στά δέκα χρόνια τῆς μεγάλης περιπέτειας, ὅταν τό ἑλληνικό κράτος μέ σημαία τή Μεγάλη Ἰδέα ἀνοίγει ἕνα τεράστιο πολεμικό μέτωπο στά ἐδάφη τῆς καταρρέουσας Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας; Βαλκάνια-Μικρασία, Βαλκανικοί και Μικρασιατική Ἐκστρατεία, 1912-1922. Δέκα χρόνια προελάσεων και νικηφόρων πολέμων, δέκα χρόνια ἐνσωμάτωσης «νέων χωρῶν» στόν ἐθνικό κορμό, δέκα χρόνια θριαμβῶν. Καί ὁ ἐπίλογος αὐτῶν τῶν δέκα χρόνων, δραματικός: ξέφρενη ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, κουρελιασμένη ἡ Μεγάλη Ἰδέα και τό ὄνειρο τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας ἐφιάλτης. Σέ ὅλα αὐτά τά δέκα χρόνια, εἴτε μέ νίκες εἴτε μέ ἡττες, ἡ πραγματικότητα σέ Βαλκάνια και Μικρασία εἶναι πάντα ἡ ἴδια: προσφυγιά, αἶμα και φωτιά.

Ὁ Τάσος Κωστόπουλος μέ αὐτό τό βιβλίον φέρνει στό φῶς ὅλα ἐκεῖνα τά κουκουλωμένα και λογοκριμένα σημάδια ὠμοτήτων πού ἄφησε στό πέρασμά του «ὁ εὐγενής ἑλληνικός στρατός ... ὁ πρόδρομος τοῦ πολιτισμοῦ». Βασίζοντας τή μελέτη του σέ ἕνα πλούσιο ἀρχεῖο ὑλικό, σέ μαρτυρίες φαντάρων και ἀξιωματικῶν, σέ μαρτυρίες τῶν ντόπιων πληθυσμῶν τῶν ἐμπόλεμων περιοχῶν και διασταυρώνοντας συνεχῶς τίς πολυάριθμες πηγές πού συγκέντρωσε, ὁ Κωστόπουλος ξεκαθαρίζει τό τοπίο. Ὁ ἑλληνικός στρατός σκότωνε, βίαζε, ἔκαιγε, ἄφηνε πίσω του ἐρείπια και προσφυγιά, μέ τόν ἴδιο τρόπο και μέ τό ἴδιο μένος πού ἐπέδειξαν οἱ ἀντίπαλοι, οἱ ἄλλοι, οἱ «βάρβαροι».

Στήν εἰσαγωγή πού προτάσσει στό βιβλίον, ὁ Κωστόπουλος δίνει μέ σαφήνεια τό στίγμα και τήν προβληματική τῆς μελέτης ἡ ὁποία διαβάζεται ἀπνευστί: δυνατή ἀφήγηση, συναρπαστικές εἰκόνες, ὀρθολογική ἀνάλυση τῆς βίας, κανένας εὐκολός μελοδραματισμός ἡ ψευτο-αντιεθνικισμός. «Κεντρική ἰδέα τοῦ βιβλίου», ὑπογραμμίζει στήν εἰσαγωγή, «ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωση ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῆς βίας σέ βάρος “ἄλλοεθνῶν” ἀμάχων ἀπό τοὺς ἀντιμαχόμενους στρατοὺς



κατά τή δεκαετία 1912-1922 δέν προέκυψε σάν “παράπλευρες ἀπώλειες” [...], οὔτε ὀφειλόταν σέ ἐγγενή κτηνωδία τῶν ἐμπολέμων ἀποτελοῦσε, ἀντίθετα, ἀναγκαῖο συστατικό στοιχεῖο τῶν ἐκατέρωθεν “ἀπελευθερωτικῶν” ἐξορμήσεων, προκειμένου ἡ ἐπέκταση τῆς ἐθνικῆς ἐπικράτειας νά συνοδεύεται ἀπό τήν ἐπιθυμητή πληθυσμιακή ὁμοιογένεια» (σ. 18). Ἡ βία λοιπόν ἀπορρέει ἀπό τή λογική τῆς ἐθνοκάθαρσης – ἔστω κι ἂν ἡ ἐννοια «ἐθνοκάθαρση» συνιστᾶ πολὺ πρόσφατη ἀνακάλυψη. Σέ μιά περιοχή ὅπου ἡ μίξη τῶν πληθυσμῶν τροφοδοτεῖ σέ διπλωματικό ἐπίπεδο μιά ἀπερίγραπτη μάχη ἀριθμῶν, ἀλλά και μιά ἀπερίγραπτη βία σέ βάρος τῶν ἀντίπαλων πληθυσμῶν, ἡ ἐκκαθάριση συνιστᾶ ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς λογικῆς τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης. Σέ αὐτήν τήν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς ἐγγράφει ὁ Κωστόπουλος τή βία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τῶν ἀντιμαχόμενων στρατῶν ἐπίσης.

Στόν πρῶτο Βαλκανικό Πόλεμον λοιπόν τό «ξέσπασμα μᾶς ἀχαλίνωτης βίας» ἐντάσσεται, κατά τόν συγγραφέα, περισσότερο στό ἰδεολογικό σχῆμα τῆς ἐκδίκησης τοῦ «προαίωνου ἐχθροῦ» (τῶν Ὀθωμανῶν). Στόν Δεύτερο Βαλκανικό ὡστόσο πρόκειται γιά «τήν ἐφαρμογή μᾶς συστηματικῆς ἐθνοκάθαρσης τῶν διαφιλονικούμενων περιοχῶν ἀπό τοὺς ἀνεπιθύμητους κατοίκους τους. Καί τούτη τή φορά, πρωταγωνιστής δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τόν ἑλληνικό στρατό» (σ. 47). Τά Βαλκάνια, ἕνα ἀτέλειωτο σφαγεῖο, στό ὁποῖο ἡ συμβολή τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἶναι ἀποφασιστικῆς



σημασίας: Κιλκίς, Γευγελή, χωριά της Φλώρινας, τῶν Σερρών, Δράμας, Καβάλας, ἕνας μακρὺς κατάλογος σλαβόφωνων καὶ μουσουλμανικῶν χωριῶν, κατάλογος πού μακραινεὶ ἀκόμη παραπάνω μὲ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σὲ αὐτὸ τὸν κατάλογο, ὁ Κωστόπουλος δὲν ἀποσιωπᾷ οὔτε κρύβει τίς ὁμοιότητες (στὴν ἴδια λογικὴ καὶ αὐτές) τῶν Σέρβων ἢ τῶν Βουλγάρων: ἑλληνικὲς περιοχὲς ὑπέστησαν τὴν ἴδια βία ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους. Δὲν κάνει ὅμως καὶ συμψηφισμούς: «μᾶς ἐσφαξαν γι αὐτὸ σφάξαμε». Μᾶλλον «σφάξαμε πρὶν οἱ ἄλλοι μᾶς σφάξουν».

Ἄν ἡ ἔθνοκάθαρος συνιστᾷ τὸ γενικὸ πλαίσιο ἀνάλυσης τῆς βίας στὰ Βαλκάνια, στὸ βιβλίο ἀναδεικνύονται ἄλλες ἐπιμέρους, παλιές λογικὲς ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ὁποίων αὐτὴ ἀναλύεται. Ἄλλωστε ὁ «ὀθωμανικός» (καὶ ὄχι μόνον) κόσμος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς γνώριζε καλὰ τὴ βία, τὴ βίωνε στὴν πραγματικότητά του πού δὲν ὑπῆρξε ποτέ εἰδυλιακὴ καὶ στὴν ὁποία ἡ αὐθαιρεσία, ἡ βία καὶ οἱ μετατοπίσεις κάθε ἄλλο παρά ἄγνωστα πράγματα ἦταν. Ἡ λογικὴ τοῦ παραδειγματισμοῦ, ἡ παλιά καὶ γνωστὴ ἀπὸ αἰῶνες λογικὴ τοῦ «αὐτοτροφοδοτούμενου πολέμου» («ὁ πόλεμος τρέφει τὸν ἑαυτὸ του»), ἡ λογικὴ τοῦ σωφρονισμοῦ, ἡ λογικὴ τοῦ ξεκαθαρισματος ἐκκρεμῶν ἐπὶ χρόνια λογαριασμῶν, ἐπανερχονται καὶ ἀποτελοῦν κάποιες ἀπὸ τίς πηγές τροφοδότησης τῆς βίας, στρατιωτικῆς, παραστρατιωτικῆς καὶ αὐτῆς τῶν ἀτακτῶν σωμάτων. Τὰ παραδείγματα πολλὰ στὸ βιβλίο, τὸ αἷμα, οἱ ἀτιμώσεις, ἡ προσφυγία περισσεύουν.

Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία ἐρχεται στὸ βιβλίο νὰ ὀλοκληρώσει αὐτὸ τὸν φαῦλο κύκλο τῆς δεκαετοῦς βίας. Συνιστᾷ τὴν κορυφωση τοῦ δράματος, μιά κορυφωση πού ὁ Κωστόπουλος ἀναλύει ὀρθολογικά, δίνοντας συγχρόνως θέση καὶ πλαίσιο στὴ φωνὴ αὐτῶν πού συνέβαλαν στὸ δράμα (πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν) ἀλλὰ κυρίως στὴ φωνὴ αὐτῶν πού ὑπέστησαν τὸ δράμα (τῶν ντόπιων πληθυσμῶν, ἑλληνικῶν ἀλλὰ καὶ μουσουλμανικῶν).

Σὲ τρεῖς διακριτὲς περιόδους χωρίζει τὴ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία ὁ συγγραφέας, μιά περιοδολόγηση πού ταυτίζεται μὲ τίς κλιμακώσεις καὶ τίς ἐναλλαγές τοῦ ιδεολογικοῦ ὑποστρώματος τῆς βίας. Ἡ πρώτη φάση, ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1919 μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1921, πολιτικὰ σηματοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀποικιακοῦ τύπου λογικὴ τοῦ Βενιζέλου («νά διοικήσωμεν μὲ ἀνωτερότητα τοὺς ἄλλοφύλους»), στρατιωτικὰ ὡστόσο δὲν ἀποφεύγονται ἡ βία, οἱ «σωφρονιστικοί» βασανισμοί, οἱ φωτιές καὶ οἱ λεηλασίες. Ἡ δευτέρη φάση, πού ἐγκαινιάζεται τὸν Μάρτιο τοῦ 1921 μὲ τὴν ἐξόρμηση γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ Ἑσκι Σελίρ, τοῦ Ἀφιόν Καραχισάρ καὶ τῆς Ἄγκυρας καὶ κλείνει μὲ τὴν ἦττα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922 στὸν Σαγγάριο ποταμὸ, ἀποτελεῖ τὴ φάση κορυφωσης τῆς βίας. Μὲ μοναδικὸ τρόπο ὁ Κωστόπουλος ξεδιπλώνει τὰ δείγματα ἐκβαρβαρισμοῦ πιά τοῦ στρατοῦ, ἐκβαρβαρισμοῦ πού ἀνταποκρίνεται στὸν ἀ-

πόλυτο ἐκχυδαϊσμό τῆς ἴδιας τῆς Μεγάλης Ἰδέας («ὁ διαρκὴς πόλεμος» [τοῦ ἑλληνισμοῦ] κατὰ τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας καὶ κατὰ τῶν βαρβάρων τῶν ἄλλων», σ. 123) καὶ στὴ στρατιωτικὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τὸ πᾶν νὰ καίεται ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μετακομισθῆ» (σ. 112). Ἡ ἀτέλειωτη πορεία τοῦ στρατοῦ πρὸς τὴν «Κόκκινη Μηλιά», ἐναντίον τῶν βαρβάρων τῆς Ἀνατολῆς υπαγορεύει καὶ τοὺς ὅρους τοῦ ἐκβαρβαρισμοῦ του.

Ἡ τρίτη φάση ἀφορᾷ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Αὐγούστου 1922. Ἀπὸ τίς 15 Αὐγούστου καὶ γιὰ δέκα περίπου μέρες πού διαρκεῖ ἡ «κάθοδος τῶν μυριῶν πρὸς τὸ Αἰγαῖο», ἡ Μικρασία ἰσοπεδώνεται, «φωτιά καὶ τσεκούρι» κυριαρχεῖ στὸ πέρασμα τοῦ ἀλλόφρονος ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἀτακτῶν ὁμάδων τῶν Τσερκέζων. Ὡστόσο, θεωρῶ ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο οἱ μαρτυρίες πού εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ συγγραφέας καὶ τίς ὁποῖες παραθέτει δὲν ἐπιτρέπουν τὴν τόσο εὐκόλη ἀναγωγή τῆς βίας, πού ὀπωδῆποτε συνόδευσαν τὴν ὑποχώρηση τοῦ στρατοῦ, σὲ «φωτιά καὶ τσεκούρι» στὸ πέρασμά του. Πολύ περισσότερο πού πρόκειται γιὰ ἕναν στρατὸ πού ὑποχωρεῖ ἀλλόφρων καὶ πού γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε μιά τόσο ἀπόλυτη κατάσταση («φωτιά καὶ τσεκούρι») ἡ τεκμηρίωση ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πολὺ πιὸ ἰσχυρὴ. Ὁ κύκλος τῆς βίας στὴ Μικρασία κλείνει καὶ πάλι μὲ αἷμα, μὲ νεκρούς καὶ πρόσφυγες, σὲ βάρος τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἀποκλειστικά αὐτὴ τὴ φορά καὶ μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν τουρκικὸ στρατὸ καὶ τίς ὁμάδες ἀτάκτων. Κλείνει ἔτσι ὅπως ἀνοιξε: μὲ φωτιά. Ἡ φωτιά τῆς Σμύρνης, τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας μετὰ ἀπὸ ὀρθολογικὴ καὶ τεκμηριωμένη ἀνάλυση, καταλήγει ὅτι τὴν ἔβαλαν οἱ Τούρκοι, σφραγίζει συμβολικά καὶ πραγματικά μιά δύσκολη ἐποχὴ: τὸ ὀδυνηρὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία στὰ ἔθνη-κράτη.

Ὁ Τάσος Κωστόπουλος, ὅπως πάντα, εἶναι σὲ μόνιμη ἐγρήγορηση. Τὸν ἀφορᾷ ἡ ἐποχὴ του καὶ τὰ προβλήματά της, τὸν ἀφορᾷ ἐπίσης ἡ ἱστορία καὶ τὰ μεγάλα ἐρωτήματα πού θέτει. Τὸ παρὸν βιβλίο ὠρίμασε μέσα στὸν προηγούμενο χρόνο, στὴ διάρκεια τῆς σύγκρουσης γιὰ τὸ βιβλίο Ἱστορίας τῆς ΣΤ΄ Δημοτικοῦ, ὅταν περίσσευσε ἡ «ἐντυπὴ καὶ ἠλεκτρονικὴ Ἐθνικὴ καὶ Ἠθικὴ Διαπαιδαγώγηση». Ὁ Κωστόπουλος μὲ τὸ βιβλίο θέλησε νὰ ἀπαντήσῃ καταρχὴν στοὺς ἐθνικιστές, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ Ἕλληνες εἶναι θύματα τῆς ἀτέλειωτης βίας καὶ ἀγριότητος τῶν βαρβάρων, ἐνῶ οἱ ἴδιοι ποτέ καὶ πουθενά δὲν ἄσκησαν βία. Θέλησε ὡστόσο νὰ ἀπαντήσῃ καὶ σὲ ὅλους αὐτούς, πού στὸ ὄνομα τῆς προστασίας τῶν παιδιῶν ἀπὸ ἕνα πολεμικὸ πνεῦμα, γράφουν μιά ἀναίμακτη ἱστορία. Ὁ Κωστόπουλος μιᾶ γιὰ αἷμα, γιὰ πολὺ αἷμα, γιὰ αὐτὸ τὸ αἷμα πού χύθηκε στὴν εὐρύτερη περιοχὴ μας κατὰ τὴν ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση. Μόνον πού σὲ αὐτὴ τὴν αἵματοχυσία οἱ Ἕλληνες πρωταγωνίστησαν ἐξίσου μὲ τοὺς γείτονές τους.

# ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ, ΤΟ ΤΟΠΙΟ, Ο ΤΟΠΟΣ, Η ΙΣΤΟΡΙΑ\*

*Ἐξερευνώντας τήν Ἑλλάδα. Φωτογραφίες 1898-1913*  
Συλλογή Hubert Pernot, ἐπιμ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ,  
ἔρευνα ὑλικοῦ Φανή Κωνσταντίνου, ἐκδ. Ὀλκός, Ἀθήνα 2007

τοῦ Δημήτρη Ἀρβανιτάκη

**Ἄ**ς ὑποθέσουμε ὅτι ἀνοίγει κανεῖς ἀνυποψίαστος νά φυλλομετρήσει τόν καλαισθητο τόμο πού ἔχουμε σήμερα μπροστά μας. *Ἐξερευνώντας τήν Ἑλλάδα. Φωτογραφίες 1898-1913*, μᾶς εἰδοποιεῖ ὁ τίτλος. Ἀλλά, βέβαια, ἡ ἐξερεύνηση εἶναι ὁ τρόπος τοῦ βλέμματος καί καμιά ἐξερεύνηση δέν εἶναι ἴδια μέ τήν ἄλλη, ἂν τό ἐρώτημα δέν εἶναι τό ἴδιο.

Ποιά Ἑλλάδα, λοιπόν; Μά, ἐκείνη πού εἶχε πίσω της κοντά ἐβδομήντα χρόνια ἐλευθεροῦ πολιτικοῦ βίου, ἐκείνη πού εἶχε ἐπεκταθεῖ μέ τήν παραχώρηση τῶν Ἰονίων Νησιῶν καί τήν ἐνωμάτωση τῆς Θεσσαλίας, ἐκείνη πού μόλις, τό 1896, εἶχε κάνει τούς πρώτους Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνες, ἐκείνη πού ζοῦσε στόν ἀπόηχο τῆς ἀποτυχίας τοῦ ἐκσυγχρονιστικοῦ πειράματος τοῦ Τρικούπη, ἐκείνη πού μόλις ἔδγαине ἀπό τήν τραγελαφική ἐμπειρία τῆς Μελοῦνας (Ἑλληνοτουρκικός Πόλεμος 1897), ἐκείνη πού γνώρισε τό κίνημα τοῦ Γουδιῆ, πού εἶδε τόν Βενιζέλο νά ἐπιχειρεῖ τήν ἐκ νέου ἀνόρθωση, ἐκείνη πού τώρα, τό 1913, ἔβγαине ἀπό τούς Βαλκανικούς Πολέμους· κι ἐτοιμαζόταν, δέν τό ἔξερε, γιά τόν Μεγάλο Διχασμό.

Ἀλλά ἦταν καί μιά Ἑλλάδα πού ἤδη ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1850 ἐξαρχαῖζόταν σταθερά, πού διά τῆς ἀρχαιολατρίας ἀρνοῦνταν νά δεῖ τό πρόσωπό της, πού ἤθελε τή Μεγάλη Ἰδέα, πού τιμωροῦσε τήν πρωτεύουσά της μέ τό νά τήν λέει «προσωρινή» καί νά προσβλέπει στήν Πόλη μιά Ἑλλάδα πού βίωνε τή φθορά τοῦ μύθου καί τῆς αἴγλης τῆς Ἐπανάστασης, καθώς ὁ ρομαντισμός ὑποχωροῦσε – καί ἡ ἀρχαιότητα, ὁ κεντρικός πυλώνας τοῦ μεγάλου κινήματος τοῦ φιλελληνισμοῦ, ἔπρεπε τώρα νά συνδυαστεῖ μέ τό χρυσό θυζαντινό μεγαλεῖο, προκειμένου νά οἰκοδομηθεῖ ὁ σύμπας ἐθνικός χρόνος; Ρίχνονταν οἱ τελικές

---

Τό κείμενο ἐκφωνήθηκε κατά τήν παρουσίαση τοῦ τόμου *Ἐξερευνώντας τήν Ἑλλάδα. Φωτογραφίας 1898-1913*. Συλλογή Hubert Pernot στό Γαλλικό Ἰνστιτούτο στίς 4 Δεκεμβρίου 2007.



Κτηνοτρόφοι ἔνοπλοι στόν Παρνασσό

γέφυρες γιά τή δημιουργία τῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους.

Ποιά Ἑλλάδα, λοιπόν;

Φυλλομετρῶ τόν τόμο, ὑποτίθεται τυχαῖα, ὑποκρινόμενος ὅτι δέν ἔχω διαβάσει τό κατατοπιστικότατο προλογικό κείμενο τῆς κυρίας Κουμαριανοῦ καί τό ἄλλο, τό ἐπίσης καλά προσανατολισμένο, τῆς κυρίας Κωνσταντίνου. Καί διαβάζω φωτογραφίες· σκόρπιες διαδοχές εἰκόνων. Στό ὄνομα Δελφοί ὄλοι στεκόμαστε. Ἀλλά δέν βλέπω ἀρχαιότητες. Ἐδῶ, μέσα στόν σιωπηλό κόσμο τῶν βουνῶν, βλέπω δύο γυναῖκες νά περπατοῦν στόν δρόμο τῆς πέτρας, μαζί μέ μιά κατοῖκα, ἡ





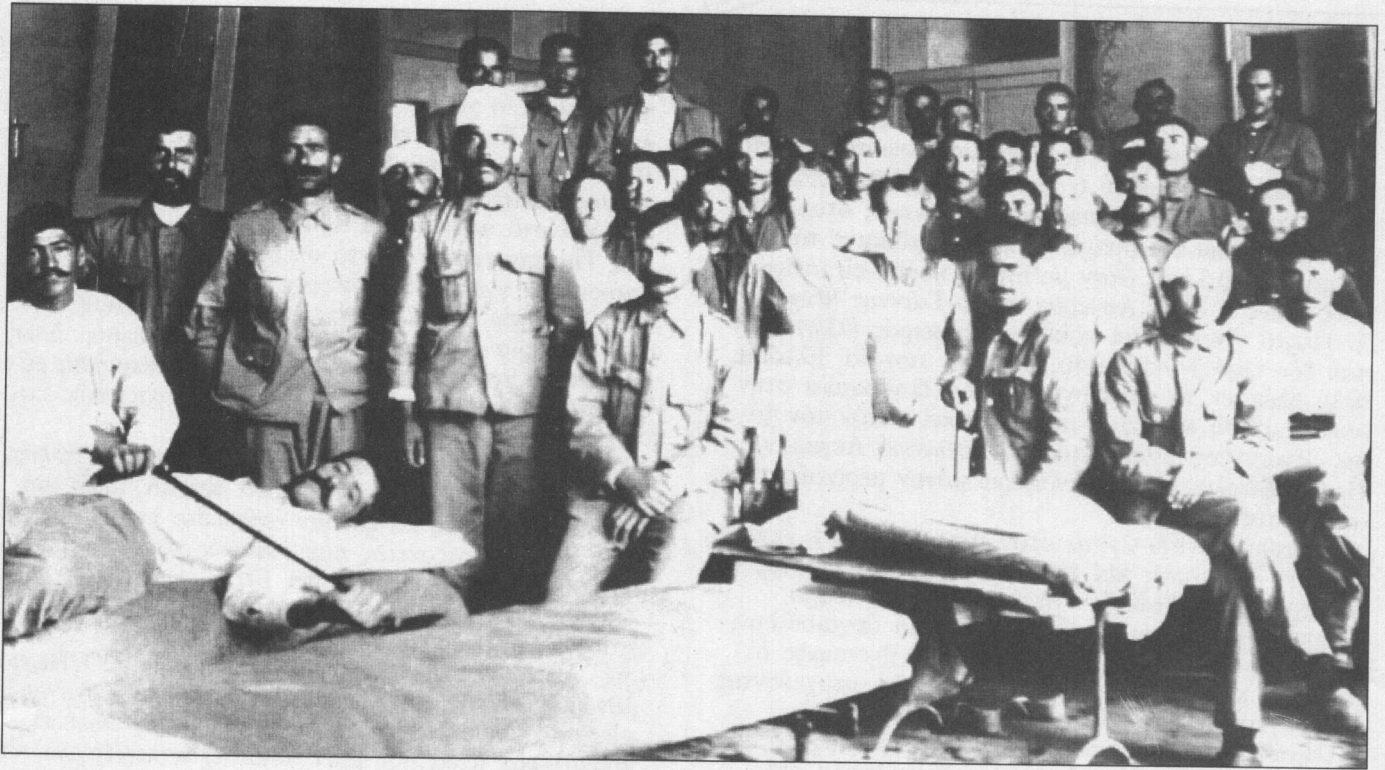
Τό λιμάνι τῆς Αἴγινας

μιά -ἂν διακρίνω σωστά- κουβαλάει τή ρόκα τῆς μιά ἄποψη τῶν σπιτιῶν τῆς Ἀράχωβας· ἕνα ζευγάρι κατοίκων τῆς Ἀγόριανης, ντυμένο τίς τοπικές φορεσιές, ὁ ἄντρας μέ τήν ὀλοκάθαρη φουστανέλα φορεῖ περήφανος τά παράσημά του κι ἀκολουθοῦν φωτογραφίες κατοίκων τοῦ Παρνασσοῦ: κτηνοτρόφοι, ἄνθρωποι τῶν βουνῶν, βαστώντας τά παλαικά ὄπλα τους, ὄχι περήφανα, -ἀλλά, πῶς νά τό πῶ;- φυσιολογικά φαμελιές καί ὁμάδες, πού τό πρόσωπό τους μαρτυρεῖ γιά τήν ἱστορία τους: αὐτοί οἱ ἄνθρωποι κατοικοῦν τήν Ἑλλάδα, ἀπό αἰῶνες γεννοῦν παιδιά καί δόσκουν πρόβata μέσα στους ὀρίζοντες τῶν βουνῶν. Ὁ κλειστός ὀρίζοντας τῶν βουνῶν εἶναι ἡ μοίρα τους, ἀποτυπώνεται στό πρόσωπό τους. Εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐφτιαξαν τό «ρωμαίικο», δίχως καλά-καλά νά ξέρουν τί εἶναι αὐτό, πρόσωπα σφιγμένα ἀπό τή μοίρα τῆς φτώχειας, πού εἶναι ἡ ἱστορία τους. Καί ἀκολουθεῖ ἡ γαλήνη τῶν Δελφῶν, πέρα ἀπό τόν χρόνο: οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα, τό ἀρχαῖο στάδιο χορταριασμένο, ἡ σιωπηλή Θόλος, ὁ ἀπόκοσμος βράχος τῶν Φαιδριάδων καί ὁ γαληνός Ἡνίοχος, ὁ πέρα ἀπό τόν ἱστορικό χρόνο «καθαρμένος» κόσμος τοῦ Μουσείου, ὁ Ὀμφαλός καί οἱ Κοῦροι. Καί κατόπιν, ξανά ἡ χρονικότητα: ἄνθρωποι, ζῶα, ἐρεΐπια: μιά γειτονιά στους Δελφούς. Κι ἄλλοῦ ἡ ἴδια διαδοχή: ἡ σιωπηλή ὁδός τῶν Λεόντων τῆς Δήλου, ἡ ἔρημη καί ἐπιβλητική ἀκρόπολη τοῦ Ἄργους, δίπλα-δίπλα μέ γυναῖκες πού κουβαλοῦν τά κοφίνια τους

στήν ἀγορά, μέ μικροπωλητές τοῦ δρόμου, ἕναν σύγχρονο Διογένη στό πιθάρι του, καλογέρους, παιδιά μέ βρόμικα ρούχα, τόν μαρκά τῆς Κέρκυρας... Λοιπόν, οἱ τόποι: ἡ σιωπή τοῦ παρελθόντος καί τό σήμερα, τό σήμερα ἀνάμεσα στά ἐρεΐπια, τό παζάρι, τούς πολεμικούς ἐνθουσιασμούς, τίς ἐλπίδες καί τόν κόπο τῶν ἀνθρώπων.

Ἐξερευνώντας, λοιπόν, τήν Ἑλλάδα. Ποιά Ἑλλάδα; Σταματῶ ξανά σέ μιά φωτογραφία. Μιά γριά γυναίκα, κάπου στά Τέμπη. Φωτογραφημένη δύο φορές. Τή μιά στέκει ὄρθια, μπροστά στόν φακό τοῦ φωτογράφου μέ τά χέρια νά αἰωροῦνται ἀμήχανα, καί τήν ἄλλη καθιστή, ἀπό τό πλάι, πιό σίγουρη ἐδῶ, δέν κοιτάζει πουθενά: κοιτάζει σχεδόν κάτω, μπροστά τῆς. Ποιά ἦταν αὐτή ἡ γυναίκα δέν τό ξέρουμε. Μπορεῖ καί νά εἶχε γεννηθεῖ πρῖν ἀπό τήν ἐπανάσταση. Ἡ μορφή τῆς καί ὁ χρόνος τῶν ρυτίδων ἀσφαλῶς μαγνήτισαν τό μάτι τοῦ φωτογράφου. Τό ξέρουμε, οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑπαίθρου γεροῦν ἀλλιῶς ἀπό τούς ἀστούς: ὁ χρόνος διηθεῖται ἀλλιῶς στό πρόσωπό τους. Ἀλλά, ἂν αὐτή ἡ γυναίκα εἶναι ἡ «Σταχομαζώχτρα» ἢ ἡ «Φόνισσα», τά παιδιά τῆς καί τά ἐγγόνια τῆς εἶναι ἀσφαλῶς οἱ ἥρωες τῶν διηγημάτων τοῦ Μιχαήλ Μητσάκη, τοῦ Δημοσθένη Βουτυρά καί τοῦ Κώστα Παρορίτη. Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι ἦταν οἱ Ἕλληνες.

Θυμάστε βέβαια τί ἀντέτεινε ὁ Διονύσιος Σολωμός στόν Σοφολογιώτατο, ὅταν τόν ρώτησε ἂν γνωρίζει



Σέρβοι τραυματίες του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (1912)

τά ελληνικά: «Γνωρίζεις τούς Έλληνες, κύριε;». Σ' αυτή τήν κοφτή στιχομυθία αποτυπώνεται, κατά τή γνώμη μου, ή ζαριά στήν όποία χάθηκε τό γλωσσικό μας ζήτημα, άλλ' όχι μόνο. Καί τούτο γιατί τό πρόσωπο αυτής τής γυναίκας, δίχως τά ψιμύθια μιάς στογγυλοποιητικής ήθογραφίας, αναδεικνύει εκείνο πού ανέδειξαν σ' άλλους τόπους καί μ' άλλους τρόπους τό *Η γή τρέμει* του Βισκόντι καί ή *Φονταμάρα* του Ίνιάτσιο Σιλόνε. Τό πρόσωπο τών ανθρώπων είναι ή συνισταμένη τής ιστορίας καί του τόπου.

Νά, ποιά Έλλάδα, λοιπόν: εκείνη πού ζούσε καί δέν σκεφτόταν τελεολογικά, δηλαδή αντι-ιστορικά, εκείνη πού βρισκόταν σέ πλήρη διάσταση μέ τήν κυριαρχούσα πλειονότητα τών πολιτικών καί διανοητικό-ιδεολογικών τής ταγών. Μιά Έλλάδα πού αγωνιζόταν νά υπάρξει. Αυτή ή γυναίκα προφανώς δέν είχε ποτέ ακούσει ότι υπήρξε ό Σολωμός, προφανώς δέν είχε ακούσει ότι τό 1888 ό Ψυχάρης είχε ανασκουμπωθεί στον άγόνα γιά τή γλώσσα, προφανώς δέν είχε μάθει ότι ή *Πάπισσα Ιωάννα* είχε ξεσηκώσει θύελλες, προφανώς δέν ήξερε τί μαγείρευε ό Μιστριώτης. Καί προφανέστατα δέν καταλάβαινε ποιός ήταν ό φωτογράφος πού στεκόταν μπροστά τής. Κι αυτός ήταν όχι ένας επαγγελματίας φωτογράφος, άλλ' ένας γλωσσολόγος: ό Ουμβέρτος Περνό.

Ό χρόνος δέν είναι ποτέ ό ίδιος κι άς ταυτίζονται οι ήμερομηνίες στά ήμερολόγια καί στά έγχειρίδια τής ιστορίας. Ό Περνό γεννήθηκε τό 1870, τήν ίδια

χρονιά μέ τόν Βλαδίμηρο Λένιν, τή Ρόζα Λούξεμπουργκ καί τή Μαρία Μοντεσσόρι, στά χρόνια του Γαλλογερμανικού Πολέμου του 1870-1871, στά χρόνια τής Κομμούνας καί τής ανακήρυξης στή Γαλλία τής Τρίτης Δημοκρατίας. Όταν γεννιόταν, οι μεγαλύτεροι ίμπρεσιονιστές ζωγράφοι ήταν γύρω στά οσράντα τους, οι *Άθλιοι* του Ούγκώ μετρούσαν όχτώ χρόνια ζωής καί ή *Παναγία τών Παρισίων* τριάντα όχτώ. Τό 1874 θά γινόταν ή πρώτη έκθεση τών ίμπρεσιονιστών ζωγράφων στο άτελιέ του φωτογράφου Ναντάρ προτού γίνει δεκαπέντε χρονών θά κυκλοφορούσαν *Τό στομάχι του Παρισιού*, ή *Νανά* καί τό *Ζερμινάλ* του Ζολά καί πρίν φτάσει στά τριάντα του, στά εκατόχρονα τής Γαλλικής Έπανάστασης, θά έγκαινιαζόταν ό Πύργος του Άιφελ, θά δημιουργούνταν ή Δεύτερη Σοσιαλιστική Διεθνής καί θά άποφασιζόταν ή Πρωτομαγιά σάν μέρα τών εργατών. Τό 1898 θά ξεσπούσε ή υπόθεση Ντρέυφους καί τό «Κατηγορώ» του Έμίλ Ζολά.

Δέν ξέρω τί από όλα αυτά αποκόμιζε ό νεαρός Περνό, άλλα όπωσδήποτε έτοι σκιαγραφείται ένα κλίμα γόνιμων αντιθέσεων καί αναβρασμού - καί γι' αυτά θά βρει κανείς σαφή νήματα στά κείμενα τής κυρίας Κουμαριανού καί τής κυρίας Κωνσταντίνου. Μιά άτμόσφαιρα λοιπόν πού ποτίζει τούς ανθρώπους: ή επανάσταση τής φωτογραφίας καί ό ίμπρεσιονισμός, οι μαχητικές σοσιαλιστικές ιδέες, ό ρεαλισμός καί ό νατουραλισμός. Δέ μπορεί αυτά νά μίν



μπαίνουν στο μυαλό ενός ανήσυχου νέου και νά μήν τόν επηρεάζουν. Από τή μιὰ αὐτά. Καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἀγάπη του γιά τήν Ἑλλάδα. Μιά ἀγάπη «γεμάτη πάθος καί σωφροσύνη», σημειώνει σωστά ἡ κυρία Κουμαριανοῦ.<sup>1</sup> Κι αὐτή ἡ ἀγάπη γεννήθηκε ἀπό τήν ἄμεση ἐμπειρία τῶν νεανικῶν του χρόνων, ὅταν ἐπισκεπτόταν ἐδῶ τή μητέρα του, ὅταν μάθαινε τά νέα ἑλληνικά, ἀλλά καί ὅταν μαθήτευε κοντά σέ ἀνθρώπους ὅπως ὁ Ἐμίλ Λεγκράν καί ὁ Γιάννης Ψυχάρης. Ὁ Περνὸ γίνεται ἔτσι κρίκος μιᾶς σειρᾶς ἑλληνιστῶν πού δέν τυφλώνονται ἀπό μόνη τήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀλλά βλέπουν τή σύγχρονη σάν μιὰ διαδικασία στήν πορεία αὐτοῦ τοῦ λαοῦ πού κατοικεῖ αὐτόν τόν τόπο. Ἔνας νέος φιλελληνισμός: Ἐσελινγκ, Λεγκράν, Περνὸ, Μερλιέ, γιά νά ἀναφέρω μόνον μερικούς τῆς σειρᾶς αὐτῆς.

Ἡ μαθητεία του κοντά στόν Λεγκράν καί ἡ ἐμπειρία τῆς Ἑλληνικῆς καί τῆς Ἴονικῆς Βιβλιογραφίας ὑπῆρξαν ὅπως οἰοῦμαι ἕνα σχολεῖο γιά τόν νεαρό γλωσσολόγο. Ὡστε, δέν ἦταν μόνον τά ἀρχαιοελληνικά κείμενα, ἦταν καί ὅλα ἐκεῖνα πού θησαύριζε ὁ Λεγκράν μέ τό τεράστιο δίκτυο ἐπαφῶν, στοχεύοντας στή συγκρότηση τῆς βιβλιακῆς παραγωγῆς τῶν Ἑλλήνων ἀπό τήν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας ὡς τό κατώφλι τῆς νέας ἐποχῆς.<sup>2</sup> Ἀπό τή μαθητεία στό σχολεῖο αὐτό, ἀπό τή διωμένη σχέση του μέ τή σύγχρονη Ἑλλάδα, ὁ Περνὸ ἀντελήφθη αὐτό πού πολλοί Ἕλληνες δέ μποροῦσαν νά ἀντιληφθοῦν: ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι μιὰ ὑπαρκτή πραγματικότητα, πού διαποτίζει τά ἦθη, τήν καθημερινότητα, τίς ἀσχολίες, τή σκέψη: τά διαποτίζει, ἀλλά καί καθορίζεται ἀπ' αὐτά.

Λίγα χρόνια πρὶν γεννηθεῖ ὁ Περνὸ, στό πλαίσιο τῶν ἐτήσιων ποιητικῶν διαγωνισμῶν, τό πράγμα στήν Ἑλλάδα ἐπαιρνε σαφῆ τροπή. Ἀκοῦστε:

«Καί ἔχει μὲν ἡ δημῶδης γλώσσα, ὡς πᾶσα δημῶδης γλώσσα, τήν χάριν τῆς. Ἀλλά παρ' ἡμῖν πρόκειται, καί ἤρχισε, καί εὐοδοῦμενος προχωρεῖ, σπουδαῖος ὡς πρὸς τήν γλώσσαν ἀγών, ἡ μετά τῆς ἀνορθώσεως τῆς κοινῆς ἐθνικότητος, ἀνόρθωσις τῆς ἐπ' αἰῶνων βαρβαρότητος καταρνήσεως κοινῆς ἡμῶν γλώσσης, καί ὡς πρὸς τοῦτο πρέπει αἱ δυνάμεις ἡμῶν οὐχί νά κατακερματίζονται εἰς διαλέκτων εἰδικᾶς ἀναπτύξεις, ἀλλά νά συμπυκνῶνται εἰς τῆς Πανελληνίου γλώσσης τήν ἀξιοπρεπῆ διάπλασιν».<sup>3</sup>

Αὐτή ἦταν ἡ κρίση τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, ὡς ὑπόβαθρο στόν Ράλλειο διαγωνισμό τοῦ 1853.

Ἡ πραγματικότητα, πού δέν εἶναι ποτέ ἡ ἴδια. Καί εἶναι αὐτός ὁ λόγος πού ἕνα μέρος τῆς ἑλληνικῆς λογιῶν θεωροῦσε τόν Λεγκράν *persona non grata* καί τοῦ ζητοῦσε νά ἀπαλείψει ἀπό τή βιβλιογραφία του τά ἔργα τῶν ἑλλήνων παπολατρῶν, ἦταν αὐτός ὁ λόγος πού, σύμφωνα μέ τόν Παλαμᾶ, ἕνα μέρος τῶν ἑλλήνων λογίων καί πολιτικῶν ἐβλεπε στοὺς ἑλληνες δημοτικιστές, ἀλλά καί σέ ἀνθρώπους τύπου Λεγκράν, ἕνα σμᾶρι ἐπικίνδυνων ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους.<sup>4</sup>

Ἀλλά καί γιά τόν Περνὸ, ὁ Νίκος Βέης μαρτυρεῖ: «Ἦθελε ναρθῆ στήν Ἀθήνα νά δουλέψῃ γιά τό γλωσσολογικὸ χάρτη τοῦ τόπου μας καί ν' ἀποτελειώσῃ τίς Εὐαγγελικὲς του μελέτες, ξέροντας πῶς στήν Ἑλληνικὴ Ὀρθοδοξία ζοῦνε πολλὰ στοιχεῖα τῆς παλιᾶς-παλιᾶς Χριστιανοσύνης. Ἦθελε ἀκόμη νά ταχτῆ καί στό καθηγητικὸ προσωπικὸ τοῦ Ἐθνικοῦ μᾶς Πανεπιστημίου μὰ τό σκέδιό του τοῦτο τό χαντάκωσε ἡ γνωστὴ πλειονοψηφία τῆς Φιλοσοφικῆς μᾶς Σχολῆς!»<sup>5</sup> Αὐτά ὁ Βέης, τό 1947. Ἡ ἀλήθεια καί ἡ πικρία τῶν λόγων του εἶχαν ἐπαληθευτεῖ ἄλλη μιὰ φορά: θυμόμαστε τήν καταδίκη τοῦ Κακριδῆ μέσα στόν τρομερὸ πρῶτο χειμῶνα τῆς γερμανικῆς κατοχῆς. Ἦταν οἱ ἴδιοι ἀνθρώποι!

Ποῖα Ἑλλάδα, λοιπόν; Καί πῶς ἡ Ἑλλάδα; Ἀλλιῶς τήν κοιτοῦσε ὁ Περνὸ. Μέσα στὰ ἀρχαία, ἀλλά καί τὰ σύγχρονα ἐρεῖπια, ζοῦσαν ἀνθρώποι πού παρήγγαλαν, πού βασανίζονταν, πού ὄνειρευόνταν, πού μιλοῦσαν. «Πρὶν τόν γνωρίσω, στά 1915», γράφει ὁ Ὀκτάβιος Μερλιέ, «ἡ Ἑλλάδα ἦταν γιά μένα ὁ ἀρχαῖος ἑλληνισμός. Αἰῶνοι τόποι μέ θεοὺς καί ἡμίθεους. Αὐτῆς τῆς Ἑλλάδας τῆς ἔλειπε ἡ ζωὴ. Ὁ Περνὸ μονομιᾶς μέ μύησε. Οἱ ἀναμνήσεις του, οἱ φωτογραφίες, τά τραγούδια τῆς Χίου πού εἶχε δημοσιεύσει, προκάλεσαν μέσα μου μιὰν ἀβάσταχτη περιέργεια καί ἔλξη».<sup>6</sup>

Κι ἔτσι, ὁ φωτισμένος γλωσσολόγος, ἐπηρεασμένος ἀπό μιὰν ἀτμόσφαιρα δίχως συμπλέγματα, κι ἔχοντας δίπλα του κάποιους φωτισμένους Ἕλληνες, ἀνάμεσά τους τόν Βικέλα καί τόν Βενιζέλο, δούλεψε κι ἐδῶ καί στό Παρίσι. Ἐπιχείρησε νά μελετήσῃ τή γλώσσα καί τίς διαλέκτους τῆς ἑλληνικῆς. Κλέβω καί πάλι ἀπό τό πυκνὸ κείμενο τῆς κυρίας Κουμαριανοῦ: «Ἐφαρμοζοντας τή μεθοδολογία πού τοῦ παρέχει ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀνθρωπολογίας, ἐπιχειρεῖ τίς ἐρευνές του καί γιά τά ἑλληνικά του ζητούμενα, ὄχι ὡς ξένος ὠθοῦμενος ἀπὸ φιλελληνικά αἰσθήματα ἢ ὡς ἑλληνιστὴς μέ σύμψαντικὸς προβληματισμούς ὀφειλόμενος στήν κλασικὴ παιδεία του, ἀλλά ὡς μελετητῆς πού ἐπιδιώκει νά χρησιμοποιεῖ σύγχρονες θεωρίες ὡστε νά φθάσῃ στήν ἀσφαλῆστερη κατανόηση καί ἐρμηνεία τους».<sup>7</sup>

1. Βλ. στόν παρόντα τόμο, σ. 28.

2. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στήν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία*. Α'. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ I. Legrand καί τοῦ H. Pernot, Διογένης, Ἀθήνα 1973, σ. 9.

3. Πάν. Μουλᾶς, *Ρήξεις καί συνέχειες. Μελέτες γιά τόν 19ο αἰῶνα*, Σοκόλης, Ἀθήνα 1993, σ. 55.

4. Βλ. Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 43-45.

5. Νίκος Α. Βέης (Bees), «Hubert Pernot. Γραψίματά του καί θύμησές μου», *Νέα Ἐστία*, Χριστούγεννα 1947 (ἀφιέρωμα), σ. 31.

6. Octave Merlier, «Ὁ δάσκαλός μου», *Νέα Ἐστία*, ὁ.π., σ. 2.

7. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, ὁ.π., σ. 19.

Μέσα ἀπ' αὐτούς τοὺς δρόμους, ἐπιστρέφουμε τώρα στὶς φωτογραφίες. Προϊὸν τῶν ταξιδιῶν του στοὺς ἑλληνικοὺς τόπους ἀπὸ τὸ 1898 ὡς τὸ 1913, στόχο εἶχαν νά ἀποτυπώσουν τὴν πραγματικότητα, γιὰ νά συντροφέψουν τὶς μελέτες του γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ σύγχρονη νεοελληνικὴ ζωὴ νά τὶς συντροφέψουν, ὄχι ὡς διακοσμητικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο διαλόγου. Ἴδου γιατί ἡ αἰσθητικὴ τους, γιατί ὑπάρχει μιὰ τέτοια, εἶναι στ' ἀλήθεια ὁ ρεαλισμός: ζοῦν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Τζουζέππε Βέργκα, ζοῦν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἐμίλ Ζολά, ζοῦν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Περνό. Ὁ ἴδιος ἐσημείωνε: «[Οἱ φωτογραφίες μου] εἶναι σχετικῶς πολυάριθμες, ὅμως ὄχι τόσο πολλές ὅσο θὰ ἤθελα. Ἡ πείρα ἔχει δείξει ὅτι οἱ μαθητὲς τῶν σχολειῶν μας... δὲν γνωρίζουν σχεδὸν τίποτε γιὰ τοὺς τρόπους ζωῆς τῶν ἀνθρώπων [καὶ τῶν ἀρχαίων], γιὰ τὸ τοπίο στὸ ὁποῖο κατοίκησαν. Ἡ ἐκπαίδευση, ἡ σχολικὴ διδασκαλία δὲν ἔχουν ἀκό-

μη ἐπωφεληθεῖ οὔτε ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις οὔτε ἀπὸ τὴν ἐκλαϊκευση τῆς φωτογραφίας. [...]

Ἔνας τόπος, οἱ ἄνθρωποι, οἱ ἰδέες, αὐτὰ εἶναι πού συνιστοῦν μιὰ γλώσσα. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, γιὰ νά κατευθύνω τὸ πνεῦμα τῶν μαθητῶν πρὸς αὐτὸν τὸν στόχο ἔδωσα τόση ποικιλία στὶς ἀπεικονίσεις αὐτοῦ τοῦ τόπου».

Μιὰ πολύτιμη μαρτυρία, λοιπόν, εἶναι αὐτὴ ἡ ἐπιλογή ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν 1.286 φωτογραφιῶν πού ἀπόκεινται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Νεοελληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Σορβόννης καὶ πού μᾶς προσφέρει σήμερα ἡ ἐπιμελημένη φροντίδα τῶν ἐκδόσεων «Ὀλκός». Μιὰ μαρτυρία ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἐποχὴ, ὄχι μόνο γιὰ τὶς εἰκόνες τῆς Ἑλλάδας στὸ γύρισμα πρὸς τὸν εἰκοστό αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ μιὰ μαρτυρία γιὰ τοὺς τρόπους τοῦ βλέμματος, γιὰ τὴ σωφροσύνη τοῦ φιλελληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ –γιατί ὄχι– γιὰ τὴν «εὐγενή μας τύφλωση».



Κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Μαυρομάτι (ἀρχαία Μεσσήνη)